

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 32

Київ
2010

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ: Збірник наукових праць.
Випуск 32. – К.: УНІСЕРВ, 2010. – 157 с.

Редакційна колегія:

КОЛЕСНИК В.Ф., д-р іст. наук, проф., член-кореспондент НАН України (голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В.П., д-р іст. наук, проф., (заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В.К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М.В., д-р іст. наук, доц.;
ЗАЛІЗНЯК Л.Л., д-р іст. наук, проф.;
СКРИПНИК Г.А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М.Г., д-р іст. наук, доц.;
СЕРГІЙЧУК В.І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю.М., д-р іст. наук, доц.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О.П., канд. іст. наук, доц.;
КАЗАКЕВИЧ Г.М., канд. іст. наук, доц.;
КОНТА Р.М., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В.В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н.В., канд. іст. наук, доц.

Адреса редакційної колегії:

*01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства*

Рецензенти:

д-р іст. наук М.В.КУГУТЯК
д-р іст. наук О.М.ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

Рекомендовано до друку Вченою Радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 10 березня 2010 р. № 1-05/2 збірник наукових праць включено до Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальністю "історичні науки".

(Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 4.)

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія KB

З М І С Т

Гримич Марина. Ізоморфність українського кулінарного фольклору в українсько-канадському та українсько-бразильському діаспорних середовищах.	4
Коцур Надія. Наукові медичні товариства та їх роль в поширенні гігієнічних знань в Україні (друга половина XIX – початок XX століття).	10
Пак Жчон Хо. Порівняльна характеристика українського та корейського регіоналізму.	18
Визір Наталія. Іван Зарецький – дослідник і збирач традиційної опішнянської кераміки.	28
Купченко-Гринчук Олексій. Етнічний склад англійських найманців в роки Столітньої війни (1337 – 1453 років).	33
Утениязов Самат. Казахско-украинские этнические связи (после VI века).	39
Козлов Микола. Етнографічно-фольклористична діяльність Філарета Колесси: дореволюційна історіографія.	43
Левицький Володимир. Етнічна ідентичність в системі цінностей сучасного українського студентства.	49
Копцюх Богдан. Посмужна місцинисть племен антів.	55
Ликова Оксана. Атрибутування глиняних виробів: суть проблеми.	61
Автушенко Ірина. Українська інтелігенція у повоєнні роки (до проблеми історіографії).	69
Бондаренко Олександр. Дорадянська історіографія фінансової діяльності міського самоврядування Новоросії (1785 – 1917 рр.).	74
Пащенко Вікторія. Політична діяльність Олександра Шліхтера в 30-х роках XX століття.	85
Кравчук Олександр, Калитко Сергій. Спогади Віктора Приходька як джерело з історії Подільського регіону початку XX століття.	90
Полухович Юрій. Легенди про праатьківщину в текстах Паленке.	99
Данилевич Аліса. Різдвяна обрядовість українців в етнографічній спадщині Степана Носа.	105
Круглова Людмила. Творча спадщина М.О.Максимовича в дослідженнях членів Історичного товариства Нестора-літописця.	111
Троцан Дарина. Символіка дороги в традиційних українських обрядах народження та хрестин.	118
Коцур Юлія. Деформація весільної обрядовості селян Роменщини в 30-ті роки XX століття.	126
Громова Наталія. Радянська історіографія календарної обрядовості українців.	133
Візер Світлана. Оформлення етносвітоглядних основ ідеологічної концепції українського уніатства в першій половині XVII століття.	142
Савченко Григорій. Матеріальне забезпечення 34-го армійського корпусу в період його українізації (липень – листопад 1917 р.).	146
Ніколаєва Анна. Давно очікувана книга. Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: вибрані праці / М.Ф.Сумцов; упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М.Красикова. – Харків: Вид-во "АТОС", 2008. – 558 с.; 30 с. іл.	153
Наші автори	155

ІЗОМОРФНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО КУЛІНАРНОГО ФОЛЬКЛОРУ В УКРАЇНСЬКО-КАНАДСЬКОМУ ТА УКРАЇНСЬКО-БРАЗИЛЬСЬКОМУ ДІАСПОРНИХ СЕРЕДОВИЩАХ

У статті досліджуються процеси, що відбувалися і відбуваються в українських спільнотах Канади і Бразилії в сфері народної кулінарії. Виявлено, що досі українські страви в згаданих діаспорних середовищах за рецептурою цілком ізоморфні до материнських "оригіналів". Це стосується таких страв, як вареники, голубці, а також обрядового меню на Різдво та Паску. Разом з тим, культурний контекст приготування і вживання традиційних страв є децю інакшим.

Ключові слова: діаспора, Канада, Бразилія, ізоморфізм, народна кулінарія.

Етнічна їжа (*ethnic food, ethnic foods*), – а саме так називають в північноамериканських суспільствах продукти харчування і національні страви діаспор, що проживають там, – як свідчать дослідження з соціології міграцій, є найстабільнішим етнічним символом, який найдовше утримується в середовищі поза батьківщиною. У свою чергу, *етнічний символ (ethnic symbol)* – це певна особливість культури, за якою ідентифікують себе люди в межах або етнічної групи. Визнання етнічної їжі як найстабільнішого етнічного символу означає, що лише тоді, коли зникають всі інші показники, за якими можна ідентифікувати етнічне походження (мова, релігія, звичаї, одяг), "останнім могіканом" залишається прив'язаність людей (часом незбагненно сентиментальна) до їжі своїх предків. Власне, саме тому вивчення народної кулінарії виходить на один із перших планів під час вивчення іммігрантських та діаспорних спільнот.

Вжитий в назві статті термін *кулінарний фольклор* – це є спроба перекласти англійський термін *foodlore*, і яким ми намагаємося закріпити сучасний підхід до вивчення народної кулінарної традиції, яка пройшла довгий шлях від повної усності ("у сільських хатах ніколи не було кулінарних книг" або "моя баба ніколи не готувала за рецептом") до писемної трансмісії ("моя мама лишила мені величезний зошит з рецептами" або: "пам'ятаю з дитинства стару мамину кулінарну книгу з обшарпаною обкладинкою"), і аж до сучасної інтернет-практики обміну на форумах секретами приготування тієї чи іншої страви. В поняття *кулінарний фольклор* ми вкладаємо не лише перелік і варіабельність рецептів, удосконалених або спрощених персональним досвідом господинь, а й народні оповідання, жарти, анекдоти, прислів'я, приказки, а також звичаї, пов'язані з їжею. Важливою сферою дослідження кулінарного фольклору залишається контекст приготування і вживання тих чи інших страв.

Дослідження кулінарної практики українців Канади й Бразилії, країн, що представляють різний рівень збереженості української *етнічної* культури, а також співвіднесення її з "материнською" основою (переважно західноукраїнською, тобто з регіону, звідки переважно йшли еміграційні рухи до Америки), вказує на певні стабільні тенденції, які існують в ній, зокрема, явище ізоморфізму.

Термін *ізоморфізм* не є "на слуху" в етнологів. Серед "гуманітаріїв" лише лінгвісти, філософи і фольклористи в більшій чи меншій мірі послуговуються ним. Під *ізоморфізмом* ми маємо на увазі подібність внутрішньої будови (структури) однієї фольклорної одиниці іншій¹. Як і більшість інструментів дослідження (методи, категорії, терміни), категорія ізоморфізму прийшла з точних наук: об'єкти, які в певному сенсі "однаково влаштовані", називаються ізоморфними². Щоправда, представники точних наук вживають цей термін у випадку абсолютно точної відповідності структури об'єкта А структурі об'єкта Б, в той час, як фольклористи можуть

називати ізоморфізмом просто подібність сюжетів, мотивів³ або співвідносність між різними типами діяльності, наприклад, обряду і фольклору⁴; культури повсякденності й фольклору/постфольклору⁵. Вивчення матеріальної культури має ту перевагу перед "духовною", що дає можливість досить точно окреслювати подібність між структурами різних артефактів.

Почнемо з найпростішого прикладу. Якщо розглянути таку одиницю українського кулінарного фольклору, як вареники (пироги), то по суті це є варені шматочки розкачаного діаметром від 4 до 6 см тіста, які заліплені з начинкою у формі півмісяця. Це є внутрішня будова⁶ (структура⁷, модель⁸) цього народно-кулінарного виробу. І вона є стабільною. А варіюються такі позиції, як тип тіста, тип начинки, розмір, "засмачка" (підливка) тощо. Нижче приведена таблиця варіативності начинок вареників у трьох, заявлених у назві статті регіонах (за сучасним станом речей)⁹:

	начинка	Україна	Бразилія	Канада
1	Картопля	+++	+++	++
2	Картопля з сиром	+	+++	+ + +
3	Картопля з капустою		++	(чеддер)
4	Картопля з грибами	+		
5	Сир солодкий	+++	+	
6	Сир солоний	+	+++	+
7	Капуста тушена	+	+++	+
8	солодка	+++	+++	
9	Капуста тушена	+		++
10	квашена	++		
11	Мак		+++	+
12	Фрукти		++	
13	Квасоля	++		
	Рис		++	
	М'ясо варене мелене	+		

Як бачимо, лідируюче місце за частотністю приготування в усіх трьох досліджуваних регіонах займає начинка з картоплі. З точки зору історизму, то, безсумнівно, це один з наймолодших варіантів традиційної української страви, проте у даному випадку головним є визначення не генетики, а типології. За сучасним станом речей, саме вареник з картопляною начинкою (№ 1) є типологічним взірцем і навіть інваріантом¹⁰ одного з групи варіантів (№№ 2, 3, 4 та інших, менш поширених і тому не вказаних у таблиці).

Варіативність рецепту приготування тіста є незначною: в усіх трьох аналізованих регіонах (беремо не всю Україну, а лише західноукраїнську частину), це є "прісне тісто", яке в народно-кулінарній практиці отримало термінологічну специфікацію: *таке як на вареники*¹¹.

Щодо засмачки, то традиційними є сметана, шкварки, смажена цибуля, грибна підлива. В Канаді українці давно відмовилися від шкварок через певну антипатію і відразу в суспільстві до "білого сала", натомість ввели заміник – бекон, копчену свинячу грудинку. У Канаді шкварки замінюються на виріб, що носить назву *бейкон бітс* (*bacon bits*), по суті це висушені (або висмажені до хрумкості) шматочки бекону, які мають суттєвий присмак копченості. Їх можна придбати в будь-якому супермаркеті (натуральні або імітацію на рослинній базі), хоча деякі жінки зі старої так званої "фармарської" формації досі готують їх самі. Так, одна з респонденток купує бекон в магазині, січе на маленькі шматочки, ставить у духовку на режим "гриль" (грилює) і коли жир розтоплюється, виймає хрумкі шматочки бекону і зберігає в холодильнику. Додає вона їх до вареників, голубців¹². Зрідка на українських прийняттях вареники подають зі смаженими шматочками копченої ковбаси. В Бразилії шкварки (вар.: мелені шкварки) є досі дуже популярні в кухні українців, вони додаються до багатьох страв як українського (вареники, голубці), так і неукраїнського (*вірада*¹³) походження. До вареників також подають тут сметану, смажену цибулю, смажену ковбасу.

Взагалі вареники – чи не найпопулярніша в усіх діаспорних спільнотах українська страва, але контекст її вживання є різним. У Бразилії, в сільській місцевості, можна говорити про те, що традиційна культура досі залишається функціональною; вареники тут є не лише обрядовою, а й щоденною і недільною і святковою стравою. Цей продукт у Бразилії ще не комер-

ціалізувався: його робить господиня сама, вручну. В колоніях на свята (празники, фести) можна купити готові (вже зварені і присмачені) вареники при церкві, також зліплені вручну. Це є дуже популярний продукт, який купують не лише українці. В містах вареники можна купити також на фестях при церкві, а в деяких випадках (наприклад, при Соборі Івана Хрестителя в Куритибі)¹⁴ навіть замовити їх для тієї чи іншої громадської або сімейної okazji.

У Канаді існує ціла індустрія виробництва вареників. Ці українські вироби перебувають у вільному продажу, їх (як напівфакрикти) можна придбати в будь-якому звичайному супермаркеті у відділі заморожених продуктів. Сюди вони потрапляють переважно з малих підприємств, де процес виробництва механізований. Так, наприклад, на ковбасній міні-фабриці в Мандері (провінція Альберта) "Stawnychy sausages" ("Ковбаси Ставничого") одна машина "ліпить" за одну годину 2 тисячі вареників. Інший спосіб придбати цей продукт (але вже ліплений вручну), як і в Бразилії, – у церкві. Перед святами або з інших okazji жінки певної парафії збираються при церкві (а кожна церква обов'язково має кухню і святковий зал), а в минулому при Народному домі, і ліплять вареники. Цей звичай (так само, як і колективне випікання паски) можна зарахувати до однієї із стабільних рис українсько-канадської міської обрядової і громадської практики. В минулому прибуток від виторгу вареників нерідко ішов на будову нової церкви, саме тому тут існує приказка: "Українські церкви в Канаді побудовані на варениках". Практика вживання вареників дещо відрізняється від бразильського контексту, де вони залишаються "стравою бідних". Інакшою є функціональність цієї страви: замість повсякденно-рутинної, вона стає часткою "ностальгійного" (спогади про дитинство), святкового (етнічно-забарвленого) чи делікатесного меню, тому частотність її вживання на кілька порядків нижча, ніж у Бразилії. Хоча при цьому в деяких українських сім'ях ця страва досі вживається досить регулярно. Так, один з респондентів, за звичаєм, встановленим у його родині його батьками, у п'ятницю на вечерю обов'язково готує вареники¹⁵. Але загалом у Канаді вживання вареників побутує на рівні етнічної символіки, відображенням чого є сентенція: якщо ти українець, мусиш любити вареники.

Таким чином, кулінарний фольклор навколо вареників має в Україні, Бразилії та Канаді багато спільного, передусім в рецептурі: практично всі рецепти ізоморфні. Разом з тим, контекст і соціальні звичаї, пов'язані з приготуванням і вживанням, відрізняються. Так, в діаспорних спільнотах поширений громадський звичай ліплення вареників (в середньому 1 – 3 рази на рік) на потреби церкви, в Україні його немає, зате, подібно до Бразилії, тут ще роблять цю страву вручну в домашніх умовах, хоча при цьому, як і в Канаді, тут відбувається комерціалізація виробництва і перехід в категорію напівфабрикатів.

Таким чином, бачимо, що ізоморфність стосується не лише самого артефакту матеріальної культури, а й цілого комплексу звичаїв і практик, що витворюють культурний контекст.

Тут варто зробити екскурс в інші етнічні культури, аби зробити висновки щодо ізоморфності. Цікава метаморфоза в світовій кулінарній практиці відбулася зі стравами, які колись асоціювалися з меню найбідніших верств населення. Ідеться про їжу, що потребує з одного боку, великої затрати часу і ручної праці на приготування, а з іншого, є дуже економічною (дешевою). В ХХ ст. люди, стаючи заможнішими, ігнорували їх, оскільки ті нагадували їм про бідне дитинство. Разом з тим, з розвитком системи громадського харчування і ресторанного бізнесу, вони набувають нового, символічного (подібно до вареників як символу "українськості") чи "елітного" звучання. Так сталося з продуктами морського збиральництва у приморських територіях, з українськими варениками чи італійською піцою. На острові Ньюфаундленд авторкові пощастило записати таку бувальщину з сімейного фольклору родини О'Нел: в 1920-і рр., коли в родині не було що їсти, бабуся посилала його маму ловити біля пристані лобстера, причому надвечір (коли темніло) і наказувала: "Тільки іди так, щоб тебе ніхто не бачив!": це вважалося великою ганьбою у рибальських громадах¹⁶. Тепер лобстер – це елітний і дуже дорогий продукт харчування. Для порівняння наведемо приклад із українського кулінарного контексту, ізоморфний до попереднього: коли одна родичка авторки статті на день народження приготувала вареники, її свекруха обурилася: "Ми їли вареники лише, коли голодували! А ти ставиш їх на святковий стіл!"¹⁷.

Ізоморфними до рецептури українських вареників є російські *пельмені*, італійські *равіолі*, азійські *тушпара* й *чучпара*, кавказькі *дюшбара*, китайські *вон тон*, тобто вироби інших

національних кухонь, причому поширеною є думка, що всі вони генетично походять від китайських *цзяо цзи*. Однак, знову ж таки, на сьогодні не генетичний зв'язок¹⁸, а типологічна подібність є актуальним питанням, зокрема, те, що у даному випадку ізоморфізм виявляється на вищому (наднаціональному) таксономічному рівні. Як писав Б.Путілов, "не випадковим є виникнення ізоморфних мотивів/блоків в однотипних сюжетно-тематичних комплексах у фольклорі різних народів при відсутності прямих взаємодій"¹⁹.

Подібно до цього, на позаєтнічному таксонометричному рівні долма – варений рис, загорнений в листя винограду, – є ізоморфною до українського (і не лише українського) голубця. Голубці – в межах української кулінарної системи – мають модель загорненої в листок рослини начинки. Сьогодні, як відомо, найпоширенішою базою для начинки є рис, а для листка – капуста (свіжа або квашена)²⁰.

Відразу треба зазначити, соціальні звичаї виготовлення і вживання голубців в Бразилії й Канаді є ізоморфними до звичаїв, пов'язаних з варениками: їх так само виробляють і продають перед святами або на свята, а вторговані гроші ідуть на церкву. Щоправда, треба визнати, що об'єм виробництва голубців та їх популярність на порядок нижча, ніж вареників. Так само, як і вареники, голубці в Бразилії – це рутинна повсякденна, святкова і обрядова страва, а в Канаді – частина ностальгійно-етнічного та делікатесного меню.

Капустяний голубець з рисом є на сьогодні типологічним стандартом цього кулінарного виробу і в Україні, і в діаспорі, хоча достеменно відомо, що стадіально давнішою є начинка з гречки. Як свідчить пошук в інтернеті на різних форумах, в українському побуті і ресторанному бізнесі голубці з гречаною начинкою готують зрідка задля екзотики або для святвечірнього меню переважно в ареалах західноукраїнських регіонів, причому в таких варіантах: з гречкою і підсмаженою цибулею, з гречкою і картоплею, з гречкою і сиром (одиночні випадки).

Щодо висвітлення питання побутування голубців з гречкою серед українців Бразилії та Канади, розглянемо кілька польових записів автора з канадської "фармарської" і бразильської сільської субкультури.

Бразильський запис здійснено від респондентки 1956 року народження, родом зі штату Санта-Катарина, де, дякуючи природно-екологічним умовам, практика вирощування гречки (і, відповідно, вживання її у їжу) затрималася довше, ніж у штаті Парана. Респондентка розповідає як голубці з гречкою готувала її мама: варену квасоллю вона перетирає через сито макогоном до утворення пюре ("юшки"), додавала пересмажену звичайну і зелену цибулю, часник, петрушку, потім в цій юшці прокип'ячувала гречку: "трошки так закипіла, тоді ліпили, робили ті голубці. Тоді взяли, (...) поскладали ті голубці, тоді накидали поверху шкварки мелені такі, – дуже популярні в тих околицях мелені шкварки, – і заварювали"²¹.

Інший варіант голубців з гречки – канадський, "фармарський", – записаний від респондентки 1936 року народження з провінції Саскачеван. Специфікою цього рецепту є те, що фарш загортається не в капусту, а в листя буряка. Жінка навчилася робити такі голубці від своєї мами, і досі його готує для себе або для своїх гостей. За рецептом, треба ошпарити листя буряка, окремо зварити гречку, підсмажити цибулю, додати туди кропу, перемішати з гречкою і починати обережно (оскільки листя буряка дуже ніжне) загортати фарш. Далі вона кладе поміж голубцями шматочки воскового паперу для випікання, аби вони не злиплися, і заморожує їх. Перед приготуванням вона виймає голубці з морозилки, викладає в посудину з товстими стінками (*casserole* – на зразок нашої гусятниці), причому кожен наступний шар голубців викладає упоперек попереднього, додає трохи окропу, накриває кришкою і тушить у духовці (*like casserole dish*). Часом жінка додає бейкон бітс, які готує сама (див. вище), часом заливає вершками, а якщо ні, то подає сметану до готових²². Інші господині, додала респондентка, спершу тушать голубці, а потім заморожують їх в морозилці, і тому перед вживанням тільки розморожують їх і підігрівають. Голубці з гречкою в Канаді до появи холодильника з морозильною камерою, були сезонною стравою, однак тепер сезонним є лише її приготування, а вживати їх можна цілий рік. Цікаво, що функціональність цієї страви полягає саме сезонному характері: на початку літа, коли ще не з'явилася молода капуста, а квашена (головками) вже закінчилася, люди використовували листя буряка.

Як бачимо, обидва варіанти голубців з гречкою ізоморфні до взірцевого стандарту (капуста+рис), адже структура лишається незмінною. Варіюється начинка (замість рису, гречка),

а в одному випадку – ще й листок (замість капусти, бурякове листя). В Бразилії також існує "запасний" варіант приготування голубців у разі тимчасової відсутності листя капусти: у цьому випадку використовується кова – рослина схожа на гігантську лободу.

На Галичині практикується також картопляна начинка до голубців: м'ята варена картопля вперемішку з сиром (тертою). Існують також "екстремальні" варіанти голубців: в Канаді на початкових імміграційних "виживальних" етапах використовували для святвечірніх голубців ячмінь²³.

Доцільно тут навести ще один один "фармарський" рецепт, ізоморфність якого є гібридною: наведений нижче кулінарний виріб є частково ізоморфним до голубців з бурякового листя, а частково – до печених пиріжків. Ідеться про *бітники* (від англ. *beat* – буряк). Це загорнені в бурякове листя шматочки дріжджового тіста. Вони викладаються на деко і печуться, як маленькі пиріжки. Після того їх можна відразу вживати в їжу, а можна заморозити "на потім". Подаються в такій присмачці: у підсмажену на маслі цибулю вливаються жирні вершки, і в цій суміші бітники протушуються на сковорідці²⁴. Цей рецепт репрезентує саме українсько-канадську (і, можливо, ще точніше – західноканадську фармарську) культурну специфіку і є блискучим прикладом креативності на базі традиційного (у даному випадку кулінарного) начала.

Тут варто додати, що ізоморфність дочірніх українсько-бразильської та українсько-канадської кулінарних традицій по відношенню до материнської притаманний не лише окремим стравам, а й цілим харчовим комплексам. Якщо розглядати меню (повсякденні страви, святкові і обрядові), то найбільш тісний зв'язок з материнською традицією зберегло обрядове меню, що є цілком закономірним, оскільки обрядова сфера є дуже консервативною. Передусім ідеться про вечерю на Свят вечір і сніданок на Паску. Причому ізоморфізм святкової вечері стосується не лише меню, а й обрядового етикету. А щодо повсякденного харчування, то тут відбулося часткове (в бразильських колоніях) або повне (в канадських фармарських місцевостях і в містах обох країн) заміщення стравами бразильської/канадської кухні.

Категорія ізоморфізму є однією з базових для розуміння явищ народної культури, через її призму можна прослідкувати крок за кроком ланцюжок трансформації окремих артефактів (і не тільки їх, а й звичаїв, обрядів, текстів) з одного стану в інший.

На прикладі народної кулінарії ми хотіли зруйнувати поширений стереотип про діаспору, за яким в ній все "консервується в архаїчному вигляді". Аналіз дає змогу переконатися в тому, що дочірні регіональні (діаспорні) субкультури не консервують знання і навички, завезені з історичної батьківщини, а розвивають їх. Причому розвиток відбувається на різних рівнях: а) як варіації в межах однієї структури (ізоморфізм); б) як часткова руйнація структури і збереження зовнішньої подібності (гомоморфізм).

¹ <http://filosof.historic.ru/enc/item/f00/s03/a000397.shtml>

² <http://ru.wikipedia.org/wiki/Изоморфизм>

³ <http://www.infolib.info/philol/putilov/9.html>

⁴ Байбурин А.К. Левинтон Г.А. О соотношении фольклорных и этнографических фактов // *Acta Ethnographica*. – 1983. – Т. 32. – С. 12

⁵ Ядрышникова Л.Г. Фольклор и постфольклор в культурных практиках повседневности: Автореферат диссертации на соискание учёной степени кандидата культурологии. – Екатеринбург, 2008. – С.11

⁶ <http://filosof.historic.ru/enc/item/f00/s03/a000397.shtml>

⁷ <http://lib.deport.ru/slovar/log/g/gomomorfizm-izomorfizm.html>

⁸ Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. – СПб., 1994. – С.299

⁹ Таблиця складена на основі фактів, зібраних методами спостереження і включеної участі, а також шляхом пошуку в інтернеті. Бралася до уваги не лише домашній контекст, а й громадський, і комерційний. Значок +++ означає найвищу частотність (прим. автора)

¹⁰ *Інваріант* означає незмінну частину фольклорної одиниці. Відмінність між моделлю (структурою) та інваріантом полягає в тому, що модель є абстрактним поняттям, а інваріант – реальний виріб (явище, предмет), що має конкретне матеріальне втілення (прим. автора).

- ¹¹ Дещо курйозним є той факт, що багато респондентів на запитання: "А яке тісто Ви використовуєте на вареники?" відповідають: "Прісне тісто, таке, як на вареники".
- ¹² Зап. М.Гримич в м. Едмонтоні 31.03.2009 від Елізабет Голінатої (Голінати), що народилася у 1936 р. на фермі в околиці Уакау (Саскачеван). Інтерв'ю було записане під час громадського звичаю випікання пасок у церкві святого Василя. Далі – Зап. М.Гримич від Е.Голінатої.
- ¹³ Вірада – бразильська страва: варена квасоля, заправлена смаженою цибулею, часником і петрушкою (прим. автора).
- ¹⁴ Зафіксувала М.Гримич в м. Куритиба (штат Парана) 07.05.2009 р.
- ¹⁵ Зап. М.Гримич від А.Горняткевича в м. Едмонтон (Канада).
- ¹⁶ З сімейного фольклору родини О'Нел (Зап. М.Гримич в м. Брігус, провінція Ньюфаундленд. – 26.06.2009 р.).
- ¹⁷ З сімейного фольклору родини Гримич.
- ¹⁸ Про абсолютно безсумнівний генетичний зв'язок українських вареників можна говорити лише у із зв'язку з польськими *piezogi*, перехідною формою яких є галицькі *пирого*.
- ¹⁹ Путилов Б.Н. Фольклор и народная культура. – С. 320.
- ²⁰ Зараз дуже популярні акції, направлені на урізноманітнення традиційних страв, яскравим прикладом є фестиваль голубців в Закарпатті, де на який приготували 45 видів цього виробу. Див.: <http://www.rionews.com.ua/mixed/all/now/n1022793813>
- ²¹ Зап. М.Гримич та А.Нагачевський 10.05.2009 р. від катехитки Марії Магдалени Лозової в м. Прудентополіс. Магдалена Лозова народилася 1956 р. в колонії Коста Карвальо (штат Санта-Катарина).
- ²² Зап. М.Гримич від Е.Голінатої.
- ²³ Marechko-Sochan A. Ukrainian WInTer Calendar Customs: Transplanting Ukra€nian Christmas Observances to the Alberta Homestead //Міграційні рухи з Західної України до Захіної Канади: Матеріали спільних конференцій. – Едмонтон, 2002. – С. 267.
- ²⁴ Зап. М.Гримич 2.04.2010 на фермі Воронюк в околиці містечка Райкрафт. (Альберта, Канада) від Мей Воронюк (Woronuk), нар. в 1923 р. в цій же околиці.

В статье исследуются процессы, которые происходили и происходят в украинских сообществах Канады и Бразилии в области народной кулинарии. Выявлено, что до сих пор украинские блюда в упомянутых диаспорах по рецептуре вполне изоморфны материнским "оригиналам". Это касается таких блюд, как вареники, голубцы, а также обрядового меню на Рождество и Пасху. Вместе с тем, культурный контекст приготовления и применения традиционных блюд различен.

Ключевые слова: диаспора, Канада, Бразилия, изоморфизм, народная кулинария.

The article investigates the processes that occurred and are occurring in the Ukrainian community of Canada and Brazil in the field of traditional cooking. It was revealed that so far Ukrainian dishes in the diaspora is completely isomorphic to the "originals". This applies to such dishes as dumplings, cabbage rolls, as well as ceremonial menu at Christmas and Easter. However, the cultural context of the preparation and application of traditional dishes is different.

Key words: Diaspora, Canada, Brazil, isomorphism, folklore.

НАУКОВІ МЕДИЧНІ ТОВАРИСТВА ТА ЇХ РОЛЬ В ПОШИРЕННІ ГІГІЄНИЧНИХ ЗНАНЬ В УКРАЇНІ (друга половина XIX – початок XX століття)

У статті проаналізовано діяльність медичних товариств України в розробці теоретичних питань вітчизняної гігієни та їх практичного застосування шляхом поширення і популяризації гігієнічних знань серед населення.

Ключові слова: медичне товариство, гігієна, земська медицина, земський лікар, санітарна організація, товариство охорони здоров'я, Пироговські з'їзди.

Перша половина XIX століття ознаменувалася рядом крупних досягнень в галузі науки і техніки, що підготували сприятливий ґрунт для створення в другій половині XIX століття нової природничо-наукової картини світу та розквіту наукового знання. Справжнього розмаху поширення та популяризації наукових знань набули тоді, коли почали створюватися наукові товариства.

У другій половині XIX ст. громадська активність природознавців та лікарів на території Російської імперії помітно зростає. Якщо до середини XIX ст. існувало 10 медичних товариств, із них 3 на терені нинішньої України (в Херсоні, Києві та Одесі), то лише з 1858 по 1968 р. виникло 29 нових медичних товариств. Серед них 6 знаходилося в Україні. Подальший розвиток мережі товариств йшов шляхом їх поглибленої спеціалізації, тобто за рахунок утворення спеціалізованих товариств.

Виникнення ряду медичних товариств було тісно пов'язане з формуванням вітчизняної гігієни як самостійної медико-профілактичної галузі медицини та зі становленням санітарної організації, які виникли на підґрунті земської медицини і стали її невід'ємною складовою частиною.

Діяльність наукових медичних товариств має актуальне значення в сучасних умовах розвитку суспільства, коли перед системою охорони здоров'я постають важливі завдання щодо забезпечення високого рівня здоров'я населення, доступного і якісного медичного забезпечення, санітарного і епідемічного благополуччя, протистояння численним загрозам і викликам. Саме тому особливої актуальності набувають питання підготовки фахівців охорони здоров'я, озброєних не тільки глибокими знаннями з клінічних і теоретичних дисциплін, але й широким гігієнічним мисленням.

Метою нашого дослідження стало вивчення на основі аналізу наявних джерел та літератури діяльності медичних товариств в поширенні гігієнічних знань серед населення в другій половині XIX – початку XX століття.

Питання щодо створення наукових медичних товариств висвітлювалися в працях таких дослідників, як Васильєва К.В.¹, Грандо А.А.², Дяченко С.С.³, Лотової Е.І.⁴, Петрова П.Т.⁵, Рудої С.П.⁶, Савчук В.С.⁷, Сахновського Я.Д.⁸ та ін. Що торкається комплексного дослідження діяльності наукових медичних товариств, особливо, їх ролі в поширенні гігієнічних знань, то таких праць бракує. Окремі питання гігієнічного характеру висвітлювалися на сторінках періодичної преси, що виходили того часу, зокрема в журналах "Врач", "Гигиена и санитария", "Новое время", в протоколах засідань Товариств лікарів та в наукових працях їх членів.

Передові представники громадської медицини другої половини XIX ст. особливу увагу почали приділяти поширенню гігієнічних знань серед широких верств населення. Вони на практиці переконались в тому, що санітарна безграмотність є великою перешкодою при проведенні необхідних санітарно-оздоровчих заходів і, перш за все, в боротьбі із заразними захво-

рюваннями та дитячою смертністю. Цілком природно, що питання гігієни, епідеміології та мікробіології інфекційних захворювань були одними із основних у тематиці медичних товариств, що зосереджувались переважно у Києві, Харкові та Одесі. В ній тісно перепліталися наукові, лікувальні та профілактичні аспекти медицини. Теоретичні проблеми пов'язувалися з можливістю їх практичного застосування, а обговорення профілактичних заходів проводилося на високому для того часу науковому рівні. Уявлення про те, яке широке коло питань розглядалося на засіданнях, дають, зокрема, протоколи Товариства київських лікарів, а імена доповідачів свідчать про високий рівень їх професіоналізму.

З перших кроків існування Товариства його члени ставили своїм завданням займатися питаннями, що мають відношення до медичної науки: 1) розповіді про цікаві практичні випадки; 2) спостереження за ходом епідемій, виявлення їх причин та засобів лікування і запобігання; 3) показ нових інструментів і машин; 5) розгляд наукових робіт. Проте згодом, як Товариство київських лікарів, так і інші медичні товариства України подолали обмеженість "затверджених медичним департаментом програм та статуту і взяли курс, який більше відповідав вимогам життя"⁹. Низку доповідей прочитав відомий вітчизняний учений гістолог та гігієніст, професор Н.А.Хржонцевський, зокрема він розповів про свої 18-річні спостереження за ходом дифтерійних захворювань в Києві, відмітивши підвищення їх частоти¹⁰. Слід зауважити, що переважна більшість дисертаційних робіт, виконана протягом 60 – 80-х рр. на кафедрі загальної патології та гістології під керівництвом Н.А.Хржонцевського та П.І.Перемежка, зазначена серед повідомлень, які заслуговувало Товариство київських лікарів¹¹.

19 січня 1870 р. на черговому засіданні Київського товариства природодослідників його віце-президент Я.Я.Вальц та дійсний член О.О.Ковалевський винесли на обговорення проект щодо утворення систематичних курсів з природничих та математичних наук¹². Загальний курс було розраховано на два роки, чотири семестри, від 8 до 12 годин на тиждень (вдень у неділю, 2 – 3 рази вечорами по буденним дням). В числі природничих дисциплін було доручено гігієну читати професору Н.А.Хржонцевському, який підготував програму лекцій з гігієни, тематика яких має великий інтерес з позицій сьогодення.

Таким чином, Київське товариство лікарів та природодослідників на чолі з провідними вченими-природодослідниками, гігієністами відіграло важливу роль у формуванні наукових основ вітчизняної гігієни, проведенні санітарно-освітньої роботи серед широких верств населення.

В 1861 р. виникає Харківське медичне товариство, яке стало одним із вагомих товариств по своїй суспільно-корисній діяльності та державній значимості не тільки на півдні України, але й в цілому в Росії.

Харківське медичне товариство розпочало свою діяльність з невеликою кількістю членів (30 – 40 осіб), і перші його засідання проводилися у приміщеннях медичного факультету Харківського університету. Найактивніше збиралися члени Товариства у 1869 – 1870 та 1892 рр. у зв'язку з поширенням холери. Харківське медичне товариство мало велику сітку закладів лікувального, профілактичного і учбового характеру. Соціально-гігієнічний напрям діяльності цього товариств був спрямований на вирішення таких питань, як охорона здоров'я широких верств населення, боротьбу з антисанітарним станом міст, робочих селищ, робітничих майстерень в нових економічних умовах. Великий інтерес проявляло Товариство до питань комунального благоустрою. Так, зокрема в 1874 р. була заслухана доповідь Александрова "О нерациональном устройстве нечистот", в 1875 р. – доповідь Попова "Водоснабжение города Харкова", в 1889 р. – доповідь Белліна "О канализации Харкова", в 1891 р. – доповідь Атласова і в 1893 р. – Рейха "Об очистке сточных вод" та ряд інших.

В міру розвитку окремих галузей гігієни, епідеміології, лікувальної медицини виникла необхідність обговорення відповідних питань вже не на загальних зібраннях членів Товариства, а на спеціальних секціях. У зв'язку з цим в 1884 р. було поставлено питання про організацію секції Товариства, а згодом були організовані спочатку епідеміологічна, а потім секція громадської медицини, демографії і гігієни.

Слід зазначити, що ще до створення секцій, а особливо після них, впродовж багатьох років в діяльності Харківського медичного товариства висвітлювалися актуальні питання розвитку наукової гігієни. На обговорення ставилися не тільки результати дослідження санітарного стану

населення, питання комунального благоустрою Харкова, заходи по боротьбі з епідеміями, але й експериментальні дослідження факторів навколишнього середовища, особливо – мікробіологічні і епідеміологічні дослідження¹³.

Для боротьби зі сказом Харківське медичне товариство створило Пастерівський інститут, для боротьби з дифтерією організовувало приготування лікувальної сироватки, для боротьби з іншими інфекційними захворюваннями організувало Бактеріологічний інститут з широким виробництвом вакцин.

Таким чином, діяльність Харківського медичного товариства була спрямована на створення лікувальних закладів, боротьбу з епідеміями, сприяння благоустрою Харкова.

В поширенні гігієнічних знань серед населення велику роль відіграли передові земські лікарі, які згодом стали відомими вченими-гігієністами. Земська реформа 1864 р. сприяла створенню в Україні унікальної системи медичної допомоги сільському населенню – земської медицини, яка посіла гідне місце в громадській медицині держави. Великою заслугою земської медицини було створення в Україні санітарної організації. Ініціювали цей новий напрямок у розвитку медичної справи представники херсонської земської медицини, які не лише дійшли висновку про недостатність тільки лікувальної допомоги населенню, а й "зрозуміти необхідність доповнення земської медицини санітарною частиною"¹⁴.

Остаточо питання про санітарну справу було вирішено на Херсонському земському зібранні 1885 р., яке висловило бажання надати земській медицині санітарно-протиепідемічного напрямку. Першим губернським санітарним лікарем в Україні став учень відомого російського вченого-гігієніста, професора Ф.Ф.Ерісмана – М.С.Уваров, який відразу ж розгорнув активну діяльність, і вже у лютому за його безпосередньою участю відбулося засідання спеціальної комісії з питань організації санітарної справи. Він твердо обстоював громадський напрямок діяльності земської санітарної організації. Згодом санітарні організації почали створюватися і в інших губерніях. У Єлисаветградському повіті першим санітарним лікарем став учень професора Ф.Ф.Ерісмана – П.Н.Діатроптов; в Олександрійському повіті – М.Тезяков¹⁵. Всі вони почали займатися організацією місцевої санітарної справи. В їх становленні і зміцненні велику роль відігравали губернські з'їзди лікарів, на яких розглядалися поточні санітарні справи, які постійно виникали у земствах. Згідно із законом 1879 року з'їзди отримали право на видання обов'язкових санітарних постанов для населення, а земства – право на санітарну регламентацію та нагляд за виконанням цих постанов¹⁶.

З перших днів створення санітарних організацій передові земські лікарі почали займатися поширенням гігієнічних знань серед населення. Вагомий внесок у здійсненні практичних результатів діяльності санітарних лікарів, у першу чергу з питань гігієни праці, відіграло російське товариство охорони народного здоров'я (засноване 1877 р.) і його філії на місцях. Виникнення його було обумовлене швидким зростанням кількості промислових та сільськогосподарських робітників і надзвичайно важкими умовами їхньої праці та побуту. Вкрай незадовільні умови життя багатомільйонних мас населення сприяли поширенню різних захворювань, особливо інфекційних. Так, на південних заводах (у Катеринославі, Кам'янську та ін.) на 1000 робітників було 1626 випадків захворювань на рік, із них інфекційних – 34%¹⁷. Епідемії тифу, холери, віспи та інших інфекційних захворювань напередодні назрівання Балканської та російсько-турецької воєн 1877 – 1878 рр. змусили урядові кола прийняти деякі заходи щодо боротьби з епідеміями і антисанітарією.

В 1895 р. після доповіді Д.П.Нікольського, в якій він зробив історичний огляд популяризації гігієнічних відомостей серед населення, в Російському товаристві охорони народного здоров'я була створена комісія по поширенню гігієнічних знань серед населення. В її склад від України увійшов відомий гігієніст Херсонської губернії М.С.Уваров.

Головні завдання російського товариства охорони здоров'я були обґрунтовані у першому і другому параграфах статуту:

"1. Товариство ставить за мету сприяти поліпшенню громадського здоров'я і санітарних умов в Росії.

2. Коло діяльності товариства обмежується предметами гігієни громадської і приватної"¹⁸.

Для поширення гігієнічних знань серед населення товариство застосовувало різноманітні методи: гігієнічне виховання в школі, видання і поширення популярної літератури, обладнання

постійних музеїв і пересувних виставок, організація лекцій, читань і бесід. Зокрема, для поширення гігієнічних відомостей через школу члени товариства спочатку вивчали стан даного питання в різних школах, а потім приступали до складання спеціальних програм викладання. З цього питання в листопаді 1896 р. в газетах "Новое время" і журналі "Врач" було надруковано звернення комісії до осіб, які викладали гігієну, з проханням надіслати відповідні програми. Отримані відповіді були розглянуті на засіданнях комісії. Обговоренню підлягали також програми з гігієни для реальних училищ, духовних училищ і семінарій, складені Д.П.Нікольським, а також програма для середніх навчальних закладів (чоловічих і жіночих), складена С.В.Шидловським і П.Л.Мальчевським. Результатом роботи комісії став проект програми курсу гігієни в середніх навчальних закладах¹⁹.

У складі товариства, особливо його керівних органів, були не лише лікарі, а й інші представники інтелігенції: природознавці, інженери, архітектори, а також представники титулованої знаті і вищої бюрократії. Участь у його роботі представників демократичних кіл суспільства позитивно вплинула на розробку питань промислової гігієни і охорони здоров'я робітників, проблем боротьби з інфекційними захворюваннями, алкоголізмом тощо.

Товариство охорони народного здоров'я перетворилося у своєрідний науковий центр, до якого передавалися для розробки, або консультацій різноманітні гігієнічні питання з інших товариств чи закладів. Сюди часто звертались за консультаціями, порадами і вказівками з гігієнічних питань земські і міські управи.

Товариство мало 27 місцевих відділів, які постійно відкривалися у різних містах. У деяких відділах брали участь відомі гігієністи, наприклад, в Одеському – М.Ф.Гамалія, П.М.Діатроптов, В.К.Стефанський, у Харківському – І.П.Скворцов, П.М.Лашенков, В.В.Фаврта та інші²⁰.

Вирішуючи цілий ряд завдань санітарно-гігієнічного характеру, товариство з його місцевими відділами звертало особливу увагу на проведення практичних заходів оздоровлення населених пунктів. Його члени брали участь у розробці питань водопостачання, каналізації, житлово-санітарних умов робітників, проектуванні та будівництві лікарень, шкіл, раціонального харчування тощо.

У полі зору товариства постійно перебували питання гігієни праці. З самого початку його існування була виділена комісія для вивчення санітарного стану фабрик. "Для того, – вказував один із найдіяльніших членів цієї комісії Д.П.Нікольський, – щоб з'ясувати і точно визначити вплив того чи іншого виробництва на фізичний розвиток робітника, захворюваність, смертність і взагалі на тривалість його життя, вимагається точне і всебічне вивчення всіх умов – не лише самого виробництва, але також й їхніх факторів, таких, наприклад, як житло, їжа, побутові умови, заробіток тощо, які також впливають на робітника"²¹.

Товариство охорони народного здоров'я організувало спеціальну комісію з нормування робочого дня, яка сформулювала загальні висновки такого змісту:

"Існуючий тепер на наших фабриках звичайний порядок робіт, внаслідок надмірної тривалості робочого дня, недостатнього відпочинку і відсутності вільного часу для задоволення фізичних і духовних потреб робітника, в гігієнічному відношенні має бути визнаним шкідливим.

З точки зору громадської гігієни тривалість доби повинна бути розподілена так, щоб відводилось 8 годин на працю, 8 годин на безперервний сон і 8 годин на відпочинок та на задоволення фізичних і духовних потреб.

Погіршення умов, при яких здійснюється робота (підвищена температура, зіпсоване повітря і т.п.), робить її більш важкою, порушуючи тим самим фізіологічні функції організму і, безперечно, вимагає скорочення часу перебування у цих погіршених умовах..."²².

Товариство і його члени у центрі і на місцях приділяли також постійну увагу питанням боротьби з травматизмом, питома вага якого серед стаціонарних і амбулаторних хворих була досить високою. Земські лікарі, у тому числі й санітарні, звертали увагу на умови праці, побуту, а отже, і на рівень травматизму, серед сільськогосподарських робітників. Природно, що найбільшу активність у боротьбі з сільськогосподарським травматизмом виявляли лікарі, які працювали в Херсонській, Катеринославській, Таврійській та деяких інших українських губерніях, де капіталістичний спосіб виробництва в сільському господарстві розвивався більш високими темпами. У цих губерніях земські санітарні організації намагалися виробляти спеціальні постанови, у яких давалися рекомендації для сільськогосподарських економій щодо

необхідності поліпшення умов праці та побуту робітників, особливо сезонних. Однак земське керівництво сприймало їх у переважній більшості негативно. Тому виданих таких санітарних постанов не лічується одиниці. Так, у Херсонському земстві з ініціативи медико-санітарного бюро в 1903 р. була видана обов'язкова санітарна постанова "Про заходи щодо попередження травматичних ушкоджень при роботах сільськогосподарських машин і знарядь", у якій зверталась увага на сільськогосподарський травматизм і ставилась вимога реєструвати нещасні випадки, що часто траплялись серед робітників, які обслуговували нові, закуплені за кордоном і не повністю (щоб здешевити вартість) укомплектовані захисним обладнанням, машини. У Чернігівській губернії питання про санітарний нагляд за робітниками па сільськогосподарських роботах взагалі, і на бурякових плантаціях зокрема, обговорювалось Конотопським земством у 1904 р. Воно запропонувало укласти санітарні правила, які б змушували крупних землевласників утримувати сільськогосподарських робітників у нормальних санітарних і гігієнічних умовах. Але практично нічого не було здійснено.

У Полтавській губернії протягом семи років, починаючи з 1896 р., обговорювався проект правил "Про заборону дітям працювати на кінних молотарках", і лише в 1903 р. вони були видані як обов'язкова для виконання постанова.

В 1910 р. Катеринославське губернське земство видало дві постанови: "Про утримання бань в населених пунктах" і "Про захист робітників від нещасних випадків під час роботи на кінних молотарках і кінних віялках"²³.

З метою недопущення розповсюдження сифілісу у місцях великого скупчення сезонних сільськогосподарських робітників вирішено було відкрити лікувально-харчові пункти, які, на думку їх організаторів, мали стати одним із ефективних заходів медичного нагляду за ними. Перші такі пункти були відкриті у Херсонській (1893 р.) і Катеринославській (1899 р.) губерніях. Своєї максимальної кількості лікувально-харчові пункти досягли у 1905 р.: в Херсонській губернії – 21 і в Катеринославській – 18²⁴.

Головну роль в поширенні гігієнічних знань серед населення зіграли Пироговські з'їзди і комісії при Пироговському товаристві. Зокрема, на V Пироговському з'їзді активно обговорювалися питання про подальший розвиток форм санітарної освіти, і за його рішенням у 1895 р. було організовано Комісію для поширення гігієнічних знань у народі. Комісія розробила перелік тем, за якими мають бути створені популярні брошури, а також ті засади, яким ці брошури повинні задовольняти, зокрема:

"1. Брошури повинні бути написані гарним літературним стилем, без підробки під народний говір.

2. Предмет треба викладати серйозно, але не у вигляді сухого підручника, а жвавого, образно, цікаво.

Брошури мають бути дешевими і гарно виданими"²⁵. Комісія також повинна була ознайомлювати народ з біографіями великих людей, що своїми відкриттями створили нову еру в медицині.

VI Пироговський з'їзд пройшов у Києві у 1896 р., і Київське товариство лікарів чимало зробило для його успішного проведення. Керівником секції медичного побуту було обрано Н.А.Хржонцевського. Як і раніше, актуальними на цьому з'їзді були питання санітарної освіти. Наступні Пироговські з'їзди (VII – IX) були присвячені питанням епідеміології і бактеріології.

На особливу увагу заслуговує доповідь на X Пироговському зїзді лікарів Л.О.Тарасевича "Про голодування". Відзначаючи, що голодування і інфекційні хвороби мають глибоке соціальне коріння, він сказав: "Уряд, звичайно не може нагодувати всіх голодуючих, але він може і повинен ... дати вільну дорогу приватній та громадській самодіяльності, оскільки тільки завдяки їй Росія може вступити у сім'ю культурних народів за своїм суспільним і державним устроєм – а це безсумнівно необхідна умова позбавлення як від голодування, так і від інших язв, що роз'їдають нашу батьківщину"²⁶.

Всього за час існування Пироговського товариства лікарів пройшло 15 з'їздів (12 чергових і 3 позачергових). Найбільше значення серед їх численних секцій мала секція громадської медицини.

Пироговські товариства лікарів виконали своє завдання по консолідації зусиль медиків на основі загальних наукових і практичних інтересів. Як відзначив професор Ейхвальд на I Пиро-

говському з'їзді, "спілкування через листування і друковану продукцію виявилось недостатнім, потрібний особистий контакт і обмін думками... Але найважливіше єднання лікарів стає там, де від наукових пошуків надання лікарської допомоги окремим особам переходять до вирішення питань, що стосується громадської охорони здоров'я. Органи адміністрації і саме суспільство готові прийняти поради лікарів, коли ці поради надаються з достатньою одноставністю ... З'їзд переслідує не тільки зближення лікарів між собою, але й їх єднання з суспільством з метою досягнення священної для всіх нас задачі оздоровлення краю"²⁷.

Таким чином, Пироговські товариства лікарів залишили помітний слід у розвитку і популяризації вітчизняної гігієни, вони мали беззаперечний вплив на поширення гігієнічних знань серед населення та формування загальнокультурних традицій.

Слід відзначити особливий внесок в роботі Товариства охорони народного здоров'я передових земських лікарів, які стали відомими українськими ученими-гігієністами – М.І.Тезякова, А.Л.Смідовича, О.В.Корчак-Чепурківського.

Особливо багато матеріалів і фактів, що характеризують умови праці і стан здоров'я сільськогосподарських робітників, було зібрано у першому в Україні соціально-гігієнічному дослідженні "Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии по материалам лечебно-продовольственных пунктов в 1893 – 1895 г.г." (Херсон, 1896), написаному М.І.Тезяковим в Александрівському повіті Херсонської губернії під час його роботи там на посаді земського лікаря²⁸.

Відомий організатор санітарної справи на Катеринославщині А.Л.Смідович постійно приділяв увагу питанням статистичного вивчення руху населення і його захворюваності, дослідженню санітарно-гігієнічних умов праці і побуту як промислових, так і сільськогосподарських робітників, розвитку лікувально-харчових пунктів, розробці заходів боротьби з травматизмом та епідеміями дифтерії, віспи, тифу тощо. Результати своєї багатогранної діяльності А.Л.Смідович узагальнив у книзі "Краткий очерк земской медицины и санитарии в Екатеринославской губернии" (Екатеринослав, 1913)²⁹.

На особливу увагу в поширенні гігієнічних знань серед народу займає постать видатного українського гігієніста, епідеміолога і демографа, професора

О.В.Корчака-Чепурківського. В бессарабський період своєї діяльності він стає активним членом Пироговського лікарського товариства, виступає на його з'їздах у Москві, Києві, пропонує цілу низку профілактичних заходів, переконує, що тільки завдяки ним може бути збережено здоров'я народу. В 1905 р. О.В.Корчак-Чепурківський виступив на засіданні Київського товариства лікарів з програмною доповіддю "Наши общественно-санитарные нужды настоящего времени". Як фахівець і, як громадянин сміливо звинувачує владу в тяжкому соціально-економічному становищі населення та його передчасним вимиранням.

О.В.Корчак-Чепурківський в 1907 р. виступає як один із організаторів Українського наукового товариства (УНТ) в м. Києві, а в 1908 р. – окремої природничо-медичної секції, де виступає з доповіддю "Мальтузіанство і неомальтузіанство з погляду соціальної гігієни", працює над українською медичною термінологією³⁰.

Його світогляд віддзеркалює стаття "Наші завдання часу", яку було надруковано в заснованому ним часописі "Українські медичні вісті" 15 січня 1918 р. Він пише: "На Україні почалося нове життя. Медичний персонал, завжди близький до народу, з'єднаний з ним одним бажанням захистити його здоров'я від хвороб і допомагати народові в боротьбі з ними, не може не відгукнутися на нові, світової вартості події, які зачепили й наше громадянство. Вкупі з народом і ми, лікарі, й інший медичний персонал повинні взяти участь у творенні нового життя". І далі автор цієї програмної статті ставить завдання не тільки перед лікарями, а й перед владою, усім суспільством: "... найголовніше завдання утворити українську національну медицину як науку і як практичну галузь наукового знання". Він чітко окреслює умови, які потрібні для виконання цього завдання. Серед них утворення власних наукових медичних установ, запозичення наукових і практичних надбань усього цивілізованого світу, створення гармонійної системи наукових досліджень щодо санітарного стану в Україні та умов санітарного життя і розвитку³¹.

Таким чином, багато теоретичних питань вітчизняної гігієни, так само як і практичних рекомендацій, пов'язаних із санітарним станом та соціально-гігієнічними умовами життя

населення в Україні, було розроблено у медичних наукових товариствах. Вони ставали центрами, де зароджувалися і стверджувалися демократичні наукові традиції, що сприяли розвитку і наступності наукового пізнання.

¹ Васильєв К.К. Формирование и развитие Одесского научно-медицинского центра и его роль в создании отечественной эпидемиологии и микробиологии: автореф. дис. на соискание учен. степени докт. мед. наук. – М., 1993. – 42 с.

² Грандо А.А. Из истории развития общественной медицины на Украине // Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине. – К., 1954. – С. 130 – 149.

³ Дяченко С.С. До заснування в Києві "Общества для борьбы с заразными болезнями" // Мікробіологічний журнал. – 1976. – Т. 38. – Вип. 6. – С. 786 – 791.

⁴ Лотова Е.И. Русская интеллигенция и вопросы общественной гигиены. – М., 1962. – С. 175 – 187.

⁵ Петров П.Т. Столетие Харьковского медицинского общества // Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – 299 с.

⁶ Руда С.П. Нариси з історії мікробіології в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 2000. – С. 185 – 237; її ж. Научные общественные объединения на Украине в XIX в.: Харьковское медицинское общество // Розвиток науки та науково-технічного потенціалу в Україні та за кордоном: зб. аналітичних матеріалів. – К., 1997. – Вип. 1 (12). – С. 53 – 55.

⁷ Савчук В.С. Естественно-научные общества Юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. – Днепропетровск, 1994. – 232 с.

⁸ Сахновский Я.Д. Общество гигиенистов // 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861 – 1961: сборник очерков и статей по истории деятельности. – К., 1965. – С. 248 – 253.

⁹ Квитницкий-Рыжов Ю.Н. К истории обществ врачей в России (из прошлого Киевского общества врачей) // Советское здравоохранение. – 1958. – №1. – С. 42.

¹⁰ Хржонцевский Н.А. Дифтерия в Киеве 1870 – 1888 гг. // Протоколы заседаний Общества киевских врачей. – К., 1899. – 40 с.

¹¹ Квитницкий-Рыжов Ю.Н. К истории обществ врачей в России (из прошлого Киевского общества врачей) // Советское здравоохранение. – 1958. – №1. – С. 41 – 46.

¹² Ковалевский А.О. В собрании Киевского общества естествоиспытателей. Предложение (об организации чтения публичных систематических курсов лекций по естествознанию и математике) // Записки Киевского общества естествоиспытателей. – 1870. – Т. 1. – Вып. 2. Протоколы. – С. 295 – 298.

¹³ Сахновский Я. Д. Общество гигиенистов // 100-летие Харьковского научного медицинского общества. 1861 – 1961: сборник очерков и статей по истории деятельности. – К., 1965. – С. 248 – 253.

¹⁴ Єрмілов В. Перша в Україні Херсонська земська санітарна організація // Агарт. – 1997 – 1998. – №7 – 8. – С. 9 – 11.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Савіна Р.В. Стан санітарної справи в земській медицині // Журнал Академії медичних наук України. – Т. 8. – 2002. – №2. – С. 394 – 399.

¹⁷ Верхратський С.А. Історія медицини. – К., 1991. – С. 173 – 180, 255 – 261, 328 – 334, 329.

¹⁸ Заблудовский П.Е. Медицина в России в период капитализма. – М., 1956. – 150 с.

¹⁹ Журнал Русского общества охранения народного здравия. – 1898. – №4. – С. 338 – 340.

²⁰ Заблудовский П.Е. Медицина в России в период капитализма. – М., 1956. – С. 26.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Хорош И.Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К., 1962. – С. 49.

²⁴ Там само.

- ²⁵ От комиссии по распространению гигиенических знаний в народе // Труды Общества Киевских врачей. – 1898. – Т. 4. – Вип. 2. – С. 32 – 36.
- ²⁶ Тарасевич Л.А. О голодании. Речь, произнесенная на втором Общем собрании X Пироговского съезда (2-го Мая 1907 г.). – К., 1907. – 32 с.
- ²⁷ Пироговские съезды // Гигиена и санитария. – 1910. – Т. 1. – № 8. – С. 523 – 536.
- ²⁸ Тезяков М.И. Сельскохозяйственные рабочие и организация за ними санитарного надзора в Херсонской губернии (по материалах лечебно-продовольственных пунктов в 1893 – 1895 гг.) /Доклад XIII губернскому съезду врачей и представителей земских управ Херсонской губернии. – Херсон, 1896. – 300 с.
- ²⁹ Каган С.С. К столетию земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины. – М., 1965. – С. 82 – 92.
- ³⁰ Ганіткевич Я. Українські лікарі-вчені першої половини XX сторіччя та їх наукові школи. Біографічні нариси та біографія. – Львів, 2002. – 34 с.
- ³¹ Корчак-Чепурківський О.В. Наші завдання часу // Українські медичні вісті. – 1918. – 15 січня.

В статье проанализирована деятельность медицинских обществ в Украине по разработке теоретических вопросов отечественной гигиены и их практическому внедрению путем распространения и пропаганды гигиенических знаний среди населения.

Ключевые слова: медицинское общество, гигиена, земская медицина, земский врач, санитарная организация, общество охраны здоровья, Пироговские съезды.

In the article the activities of medical societies in Ukraine in the development of theoretical questions of domestic hygiene and their practical application with the help of distribution and popularization of hygiene knowledge among population is analyzed.

Key words: medical society, hygiene, sanitary organization, village doctor, village medicine, society of health protection, Pirogov's congresses.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА УКРАЇНСЬКОГО ТА КОРЕЙСЬКОГО РЕГІОНАЛІЗМУ

Головна мета статті – проаналізувати особливості регіоналізму в Україні та Південній Кореї з позиції порівняльної перспективи. Для цього досліджені підстави та причини регіоналізму в обох країнах. Зроблений висновок, що регіоналізм в Україні та Південній Кореї, насамперед, відображає фактори історичної спадщини та політичної культури. Регіоналізм і регіональні поділи продовжують впливати на політичний розвиток обох країн.

Ключові слова: регіоналізм, Україна, Південна Корея, регіон, розкол.

I. Вступ

Як правило, у будь-якій країні існують фактори, що спричиняють конфлікти у різних аспектах суспільного життя. Протистояння та ворожнеча часто-густо відбуваються як між окремими особами, так і між політичними партіями та суспільними організаціями на рівні регіонів, суспільних прошарків, поколінь, довкола питань релігії, ідеології, расової або етнічної приналежності, статків, рівня економічного розвитку тощо. Можна сказати, що в основному чинники подібних соціальних конфліктів проявляються надто у країнах з демократичним устроєм. Адже в умовах демократичного розвитку країни існує значно більше можливостей для вираження власної волі шляхом громадської діяльності або участі у політичному житті, а також шляхом волевиявлення під час виборчих процесів. До того ж, різноманітні суспільні конфлікти час від часу можуть заглиблюватися, і в таких випадках вони вимагають розв'язання з боку держави на політичному і суспільному рівнях.

Серед згаданих факторів суспільного протистояння питання "регіоналізму (regionalism)" є дуже важливою суспільно-політичною проблемою, що привертає увагу багатьох політиків та науковців. Причина існування цього явища полягає у двох моментах. По-перше, можна сказати, що регіоналізм формується на основі специфічної самосвідомості, притаманної певному регіону. З огляду на це існує досить велика ймовірність того, що регіоналізм в плані відносин між окремими регіонами в межах однієї країни може викликати соціальну напругу і протистояння. Якщо між певними регіонами, що входять до складу однієї країни, існують історичні, політичні, економічні, етнічні та культурні відмінності, явище регіоналізму може зашкодити безпеці та єдності країни, а разом з тим в деяких випадках навіть стати завданням для розв'язання на державному рівні, оскільки може викликати суспільні негаразди. По-друге, явище регіоналізму у період після холодної війни стало досить розповсюдженим явищем, що з певною різницею так чи інакше проявлялося у багатьох країнах. Типовими прикладами прояву цього явища є такі утворення, як Північний Союз в Італії, Басконія та Каталонія в Іспанії, Фландрія у Бельгії, Квебек в Канаді, Татарстан та низка автономій в Сибіру Росії, Захід та Схід в Україні, Уйгурська автономія та Тибет в Китаї, Йоннам та Хонам в Республіці Корея тощо.

Основною метою цієї статті є порівняти та проаналізувати явище регіоналізму в Україні та Республіці Корея. Основним завданням розвідки є виявлення особливостей та причин виникнення зазначеного явища, що проявляється як в Україні, так і в Кореї. Безумовно, подібна порівняльна характеристика, об'єктом вивчення якої виступають Україна та Корея, є по суті доволі рідкісною та складною справою. Адже самі об'єкти порівняння суттєво відрізняються одне від одного, а компаративних досліджень, у яких би зіставлялися обидві країни, майже зовсім не існує.

Таким чином, робота, що стосується зіставлення обох країн між собою, криє в собі неабиякі труднощі та натикається на чималі проблеми. Утім, автор звертається до порівняння проблеми регіоналізму в Україні та Кореї через низку таких причин. По-перше, проблема, що постала в обох країнах, є важливою та серйозною. Україна та РК є відмінними одне від одного країнами, між якими немає жодних спільних рис в географічному, історичному, суспільному та культурному планах. Утім спільною рисою для обох країн є те, що явище регіоналізму впродовж тривалого часу виступало фактором суспільно-політичного розколу та протистояння в політичному житті обох країн. Більше того, схильність до голосування відповідно до регіональних уподобань постійно дається взнаки під час парламентських або президентських виборів. Особливо регіоналізм та регіональне протистояння, що триває по лінії Сходу та Заходу в Україні, регіонів Йоннам та Хонам в РК, є настільки важливим явищем, що належить до одного з ключових завдань для розв'язання на державному рівні. По-друге, дослідження є складовою наукової роботи у частині підвищення взаємного розуміння між Україною та Кореєю. Наші країни офіційно встановили дипломатичні відносини у лютому 1992 р., і з того часу донині минуло 18 років. Безумовно, впродовж цього часу між двома країнами відбувався взаємний обмін та співробітництво у галузях політики, економіки, дипломатичних відносин, суспільства, культури та інших галузей. З іншого боку, на жаль, за цей час епохальних зрушень у розвитку відносин між нашими країнами не відбулося. Більш того, очевидним є те, що населення обох країн не має зацікавленості та розуміння одне одного. Що стосується наукового плану взаємного вивчення, досліджень, в яких би порівнювалися та аналізувалися суттєві та важливі проблеми обох країн, майже не існує. Також з наукового погляду майже не існує праць, у котрих би порівнювалися та аналізувалися конкретні важливі проблеми, що постали перед обома країнами.

Таким чином, усвідомлюючи актуальність проблему, автор цієї статті має на меті провести порівняльний аналіз невирішених завдань, актуальних як для України, так і для РК, які стосуються проблеми регіоналізму. Особливо ми прагнемо детально зупинитися на комплексному аналізі особливостей та причин виникнення проблеми регіоналізму в обох країнах, де об'єктом дослідження виступають Схід та Захід України, та Йоннам та Хонам у РК. Наукова цінність статті полягає у тому, що вона стане першим дослідженням важливих завдань, що потребують вирішення на державному рівні в Україні та РК, а також допоможе об'єктивно зрозуміти політичні реалії обох країн.

II. Регіоналізм в Україні

З погляду адміністративного поділу, Україна – це країна, що складається з 24 областей, 1 автономної республіки та 2 міст з особливим статусом. Тут важливими є ключові регіони, з яких складається країна – Схід, Захід, Центр та Південь, кожен з яких має самобутні регіональні особливості. Адже Україна, яка по суті, розташована у середній зоні між Європою та Росією, має геополітичні особливості, а регіони пройшли різний історичний шлях розвитку. Ключові регіони України впродовж тривалого часу знаходилися під впливом Російської імперії, Радянського Союзу, Австро-Угорської імперії та Польщі¹. Як наслідок того, що кожен з регіонів зазнав вплив інших держав, в межах держави Україна стало можливим становлення регіонів, що мають свої особливості. Наприклад, між Сходом, який зазнав вплив з боку Росії, та Заходом, який знаходився під впливом європейських країн, здавна існувало більше розбіжностей, ніж спільних рис. З огляду на це Україну часто називають "регіональною державою".

Можна сказати, що двома найвиразнішими регіонами в Україні є фактично Схід та Захід, умовним кодом між якими є ріка Дніпро, тому Україна поділена відповідно на Лівобережну та Правобережну. Ці два регіони мають найбільший вплив на економічне та політичне життя країни. В першу чергу, Схід та Захід є центрами відповідно промисловості і сільського господарства, що відіграють магістральну роль в розвитку економіки держави. Окрім цього, виборці обох регіонів мають самобутню регіональну ідентичність, коріння якої криються у різниці історичного розвитку. У близькому до Росії Сході явно проступає "російська ідентичність", тоді як у близькому до Східної Європи Заході домінує "європейська ідентичність". З огляду на це мешканці західних та східних областей під час майже всіх виборчих перегонів,

що відбувалися після здобуття країною незалежності, явно демонстрували регіональні схильності у голосуванні. З-поміж усіх подій найвиразнішим проявом таких уподобань стала Помаранчева революція, що відбулася під час президентських перегонів у 2004 р. У той час виборці східних та західних областей активно підтримували кандидатів В.Януковича та В.Ющенка, які були вихідцями з відповідних регіонів. Коли довкола виборів спалахнув скандал стосовно фальсифікацій і постало питання щодо проведення повторних виборів, між таборами розгорнулося жорстоке протистояння та почалася політична боротьба.

Географічно Схід України межує з Росією, і в цьому регіоні живе друге за чисельністю після Автономної республіки Крим російське населення. Звичайно, якщо загалом подивитися на етнічний склад населення регіону, то можна побачити, що українці становлять більшість. Але, важливим є те, що на відміну від Заходу, на Сході українська самосвідомість населення не є розвиненою. В плані історичного розвитку Схід впродовж тривалого часу підпав під вплив Російської імперії та Радянського Союзу, а внаслідок цілеспрямованої політики русифікації центральної влади зазнав значної асиміляції в культурному плані. З цієї причини українці Сходу в побуті користуються російською мовою, сповідують православ'я, тобто загалом наближені до російської культури. Ще одна з особливостей регіону лежить в економічній площині. Східні області з часів Радянського Союзу сформувався як провідний регіон з розвиненою важкою промисловістю. Тому можна сказати, що Схід України є найбільш індустріалізованим та урбанізованим з відносно високим рівнем статків населення. Тому намітилася така тенденція, що мешканці Сходу пов'язують майбутнє та економічний розвиток країни з Росією, активно підтримуючи розвиток тісних і дружніх відносин з Росією в політиці, зовнішніх стосунках та економічному співробітництві². Серед основних міст Сходу можна виділити Донецьк, Луганськ, Харків та інші.

З іншого боку, на відміну від Сходу, ситуація на Заході є беззаперечно відмінною. З погляду географічного розташування Захід має спільні кордони з європейськими країнами, а в історичному плані впродовж тривалого часу зазнав впливу з боку європейських держав. З огляду на це усі західні області увійшли до складу Радянського Союзу значно пізніше за східні області – лише у 1939 р. Можна сказати, що в цілому Захід зазнав меншого впливу русифікаторської політики центру, ніж Схід. З цієї причини на Заході живе переважно українське населення, яке є виразником націоналістичних настроїв антиросійської спрямованості³. Таким чином, у повсякденному житті мешканці західних регіонів користуються українською мовою і сповідують греко-католицьку релігію. Також вони проявляють великий інтерес до збереження самобутніх традицій та культури, серед населення панують націоналістичні погляди. До того ж, мешканці Заходу здебільшого роблять акцент на європейській ідентичності України, а майбутнє країни пов'язують з європейськими країнами. Серед основних міст Західної України можна виділити Львів, Івано-Франківськ, Тернопіль та інші. Крім цього, цікавим є той факт, що багато вихідців з Західної України, іммігрувавши до Сполучених Штатів та Канади, сформували українську діаспору. Вони постійно докладають зусиль в плані збереження та передачі нащадкам української мови та культури, не зважаючи на те, що живуть за кордоном.

Як явно випливає з наведених вище фактів, східний та західний регіони, що найвиразніше репрезентують Україну, мають абсолютно відмінний історичний процес розвитку, склад населення, культуру і традиції, економічну основу тощо. У таблиці №1 наводиться інформація щодо особливостей та відмінностей між Сходом та Заходом України.

Таким чином, зважаючи на наявність суттєвих розбіжностей між Сходом та Заходом, можна зазначити, що особливості та причини виникнення явища регіоналізму в Україні конче потребують всебічного висвітлення. Ми збираємося зупинитися саме на цьому аспекті, намагаючись з'ясувати причину наявності регіоналізму на Заході та Сході України із застосуванням комплексного підходу, зупиняючись на історичному, політичному та економічному аспектах цього явища.

Що стосується історичного розвитку, то між Сходом та Заходом завжди існували суттєві відмінності. Україна з погляду геополітичного розташування знаходиться в середній зоні між Сходом та Заходом. З цієї причини Східний та Західний регіони України історично впродовж тривалого часу зазнали впливу та поневолення ззовні з боку Росії та східноєвропейських країн, що уособлюють відповідно Схід та Захід⁴. Підписання Переяславської угоди було дуже

важливою історичною подією, яка визначила подальшу долю Східного регіону. Після цієї події Російська імперія посилено проводила колонізаторську політику по відношенню до Сходу України. Разом з цим, в кінці 19 та в середині 20 ст. Російська імперія розгорнула в Східному регіоні політику індустріалізації⁶. Результатом цього стали значні зміни у політичному, соціальному та культурному житті Лівобережжя. На Сході, який дедалі швидше почав входити до сфери російського впливу, з одного боку почала зменшуватися воля до збереження самосвідомості, що лежить в основі формування української нації, а з іншого – стала зростати тенденція до посилення "малоросійства", що давало підстави для визначення українських земель як частини Росії⁶. Проте з іншого боку, попри те, що Західний регіон впродовж тривалого часу перебував під впливом Польщі, він спромігся утримати відносну автономію. Завдяки цьому мешканці західного регіону змогли зберегти основи національної свідомості.

Разом з цим, можна сказати, що Друга світова війна стала надзвичайно важливим та вирішальним фактором в процесі історичного розвитку Сходу та Заходу. Не слід забувати, що комуністичний лад, що закріпився на Сході після Жовтневої революції, проник на Захід лише після Другої світової війни. У повоєнний період сімейні господарства на Заході відігравали велику соціальну роль⁷. З цього факту випливає, що період співіснування обох регіонів у складі єдиної держави до моменту отримання незалежності складає близько півстоліття. Як наслідок, між Сходом та Заходом виникли відмінності в політичній, соціальній, культурній та релігійній сферах, що сформувалися внаслідок тривалого історичного процесу розвитку. Такі відмінності між українцями Сходу та Заходу відіграли важливу роль не тільки у формуванні свідомості після здобуття незалежності, але стали основним мотивом для виникнення явища регіоналізму та розгортання національного руху.

Таблиця №1. Порівняльна характеристика головних особливостей Сходу і Заходу України

порівнюваний аспект	Східний регіон	Західний регіон
розташування	близькість кордону з Росією	близькість кордону зі східноєвропейськими державами
населення	компактне проживання етнічних росіян, що становлять близько 20% населення України	проживає переважно українське населення
релігія	православ'я	греко-католицизм
історія	російський вплив з часів царської Росії політика русифікації за часів СРСР високий рівень русифікованості значний вплив з боку Росії	панування Росії після Другої світової війни великі втрати внаслідок сталінської колективізації великі людські втрати в ході Другої світової війни низький рівень русифікації значний вплив з боку Польщі та Литви
культура	поширеність російської культури вживання російської мови домінування проросійських настроїв	поширеність української культури використання української мови домінування прозахідноєвропейських уподобань
промисловість	індустріальний центр тісні зв'язки з Росією	агропромисловий центр
основні міста	Донецьк, Луганськ, Харків	Львів, Тернопіль, Івано-Франківськ
політичні уподобання	сильні проросійські настрої підтримання проросійської зовнішньої політики ворожість до просування прозахідної політики підтримка тісних економічних відносин з Росією підтримка участі у СНД	уподобання, спрямовані на вихід з впливу Росії підтримання прозахідної зовнішньої політики ворожість до просування проросійської політики підтримка ідеї вступу до НАТО та ЄС підтримка ідеї виходу з СНД

По-друге, зміст та характер політичної культури в обох регіонах суттєво відрізняється. Специфічна політична культура Східного та Західного регіонів стала плодом, що визрів в процесі історичної дивергенції українських земель. Визначними подіями в цьому плані стали розділ України між Російською та Австро-Угорською імперіями в кінці 18 ст., та між СРСР з одного боку, та Польщею, Румунією та Чехословаччиною на початку 20 ст. – з іншого. Такий регіональний розділ став ключовим фактором, що спричинив формування специфічної національної свідомості та політичної культури у східному та західному регіонах. Адже історичний досвід та спадщина є важливим джерелом політичної культури, а досвід історичного співіснування відіграє значну роль у формуванні критеріїв спільних цінностей індивідумів.

Російська імперія активно просувала політику русифікації на східноукраїнських землях. Активізувалася діяльність по насадженню імперської самосвідомості, що проявлялася, наприклад, у скасуванні системи регіональної автономії, забороні політичної діяльності, обмеження у використанні української мови тощо⁸. Як наслідок, Російська імперія визначала українців як регіональну спільноту, а українську мову – як діалект російської. У східному регіоні внаслідок тривалого російського правління та політики русифікації закріпилися проросійські та прокомуністичні уподобання.

На противагу цьому, на Заході ситуація розвивалася інакше, ніж у східному регіоні. Насамперед різноманітні історичні умови на Заході були дещо сприятливішими для поширення українського націоналізму та національної самосвідомості. З огляду на те, що політика Австро-Угорської імперії давала більше свобод у порівнянні з Російською імперією, українська інтелігенція мала значно більше можливостей для розповсюдження національної ідеї та формування національної самосвідомості⁹. Тому західний регіон у порівнянні з іншими регіонами, у тому числі Лівобережною Україною, мав значно багатший досвід у проведенні виборів на змагальній основі. Більш того, завдяки мовній, освітній та релігійній політиці Захід мав можливість для розвитку власне української національної ідеї. Таким чином, можна сказати, що специфічна політична культура, що сформувалася в обох регіонах, по суті, проявилася як результат історичного розділу України та ґрунтується на відмінностях у політичному укладі та різниці у часі перебування в сфері впливу Росії та Радянського Союзу.

По-третє, між Сходом та Заходом існують відмінності, пов'язані з економічними підвалинами розвитку. Якщо економічний уклад східного регіону сформувався на основі важкої промисловості, то економічною базою західного регіону було сільське господарство. Коли Захід увійшов до складу СРСР у 1944 році, він був більш відсталим в плані економічного розвитку у порівнянні зі Сходом. Тому між двома регіонами в тому числі на рівні соціального розвитку (рівень статків населення, соціального забезпечення, показник безробіття тощо) також не могли не існувати розбіжності¹⁰. За часів Радянського Союзу східний регіон випереджав інші регіони України за рівнем індустріалізації та щільністю населення. До того ж, Схід був осередком індустріального розвитку країни (особливо у виробництві заліза та військовій промисловості). З цих причин східний регіон у порівнянні з іншими регіонами України користувався значно більшими пільгами та привілеями.

З розпадом Радянського Союзу Україна стала незалежною державою на пострадянському просторі. Закономірно, що населення східного та західного регіонів сподівалися на економічний розвиток та покращення рівня життя. Проте реальна економічна ситуація в Україні пішла далеким від сподівань шляхом. Це було спричинено порушенням мережі економічних зв'язків радянських часів, економічною структурою, залежною від енергоносіїв, безладом у політичній системі тощо.

Відмінності в економічних умовах між східним та західним регіонами після здобуття незалежності різко проявилися у регіонах під час проведення кількох виборів. В цілому, виборці Сходу підтримували кандидатів або партії, котрі виступали за всебічну підтримку державою промисловості. Проте виборці Заходу виступали явно проти використання державних коштів на підтримку промисловості, що знаходилася в іншому регіоні. Крім цього, мешканці двох регіонів демонстрували відмінну позицію стосовно питання обрання пріоритетів економічної політики та реформ¹¹. Виборці східного регіону вимагали фінансової допомоги та зростання темпів економічних реформ для досягнення промислового розвитку держави, та разом з тим сподівалися на будівництво традиційно дружніх економічних відносин з Росією. Проте мешканці західного регіону демонстрували прихильність до проведення реформ, орієнтованих на розбудову ринкової економіки, та надавали перевагу політиці, спрямованій на розвиток дружніх економічних відносин з європейськими державами, у тому числі Східною Європою.

III. Корейський регіоналізм

З погляду географічного розташування Республіка Корея (Republic of Korea) знаходиться на півдні Корейського півострову у Східно-азійському регіоні. З погляду адміністративного

поділу до складу РК входять: 1 місто з особливим статусом (Сеул), 6 міст-метрополій (Пусан, Теґу, Інчхон, Кванджу, Теджон та Ульсан), одна провінція з особливим автономним статусом (о. Чеджу) та 8 провінцій (Кьонґі, Канвон, Південний Чхунчхон, Північний Чхунчхон, Південний Кьонсан, Північний Кьонсан, Південна Чолла та Північна Чолла). Беззаперечним фактом є те, що окремі регіони, що входять до складу Республіки Корея, мають властиві їм місцеві особливості. Проте, можна сказати, що на відміну від України, регіональні особливості та явище регіоналізму носять в Кореї якісно інший характер. Що стосується Кореї, то тут важливим фактором є те, що країна характеризується надзвичайно високим рівнем державної та суспільної солідарності. Основна причина цього полягає в наступному. По-перше, Корея не є багатонаціональною державою. З погляду складу населення корейці складають переважну більшість, а в плані етнічного складу Корея є моноетнічною державою. По-друге, основні регіони Кореї впродовж 5000 років пройшли спільний процес історичного розвитку. З огляду на це між окремими регіонами Кореї можна знайти набагато більше спільних рис, ніж відмінностей. По-третє, можна сказати, що корейці мають самосвідомість єдиної нації, що сформувалася на основі єдиної мови та культурних традицій. Саме тому Корею часто називають "моноетнічною державою", а самі корейці усвідомлюють себе нащадками єдиного народу.

Утім, незважаючи на те, що Корея впродовж тривалого часу зберігала національну єдність, після 1970-х рр. явище регіоналізму в Кореї стало проявлятися на постійній основі майже щоразу під час проведення виборів. Крім того, фактор регіоналізму відіграє роль важливої складової у прийнятті урядом рішень щодо проведення певної політики та у вирішенні кадрових питань¹². Серед важливих особливостей корейського суспільства є надання важливого значення зв'язкам та знайомствам, і це явище міцно закріпилося у всьому корейському суспільстві. Можна сказати, що такі суспільні тенденції є по суті результатом впливу конфуціанства. Саме тому кровні зв'язки, шкільні зв'язки, та зв'язки на основі місця походження стали ключовим фактором в обранні того чи іншого кандидата під час виборів, або в наданні переваги тій чи іншій особі під час призначення на адміністративні посади¹³. З-поміж названих факторів саме фактор походження, що явно проявляється на прикладі регіонів Йоннам та Хонам, став причиною для виникнення серйозних суспільних та політичних протистоянь. В результаті, політичні конфлікти та регіональне протистояння між Йоннамом та Хонамом є великою перешкодою на шляху утвердження державної єдності та суспільного розвитку. Тому можна сказати, що регіоналізм Йоннаму та Хонаму є важливою проблемою, що потребує обов'язкового вирішення з боку уряду заради майбутнього розвитку Кореї.

Термін Йоннам використовується на позначення регіону, що складається з Південного та Північного Кьонсану. В історичному плані Йоннами розташовувалась столиця королівства Сілла з часів Трьох держав до періоду Бохай і Об'єднаної Сілла, а в період Бохай та Об'єднаної Сілла цей регіон був ключовим на теренах Корейського півострову, центром політичного та економічного життя. Попри те, що на Корейському півострові періоду династії Чосон центр політичного та економічного життя перемістився в регіон Кьонґі, регіон Йоннам і понині залишається одним з важливих і провідних регіонів Кореї. Регіон Йоннам є відомим історичним, культурним та індустріальним центром. Крім цього, він посідає друге місце після регіону Кьонґі за кількістю великих міст. Багато міст стрімко розвинулося довкола основних індустріальних районів Йоннаму (Пусан, Ульсан, Чханвон, Теґу, Ґумі). З цієї причини в регіоні Йоннам проживає відносно більша кількість населення, ніж в регіоні Хонам. Більш того, найбільш примітною ознакою політичного життя країни є те, що з 1963 р. по 2002 р. впродовж майже 40 років державу постійно очолювали президенти, які були вихідцями з регіону Йоннам. Президенти, що походили з цього регіону утримували владу, використовуючи регіональну електоральну базу. Внаслідок цього регіон Йоннам отримував від уряду пільги та привілеї в рамках політики економічного розвитку, а політичні діячі родом з Йоннаму обіймали ключові посади в уряді, утворюючи владну еліту¹⁴. З огляду на таке панування вихідців з Йоннаму у владі йоннамський регіоналізм називають "регіоналізмом верховенства".

Регіоном Хонам називають провінції Південної та Північної Чолла. В історичному плані регіон Хонам, на відміну від Йоннаму, не мав ознак державності або досвіду розбудови держави, а був лише одним з окраїнних регіонів. Регіон Хонам протягом свого історичного існування здебільшого перебував під впливом сусідніх держав або регіонів. В економічному

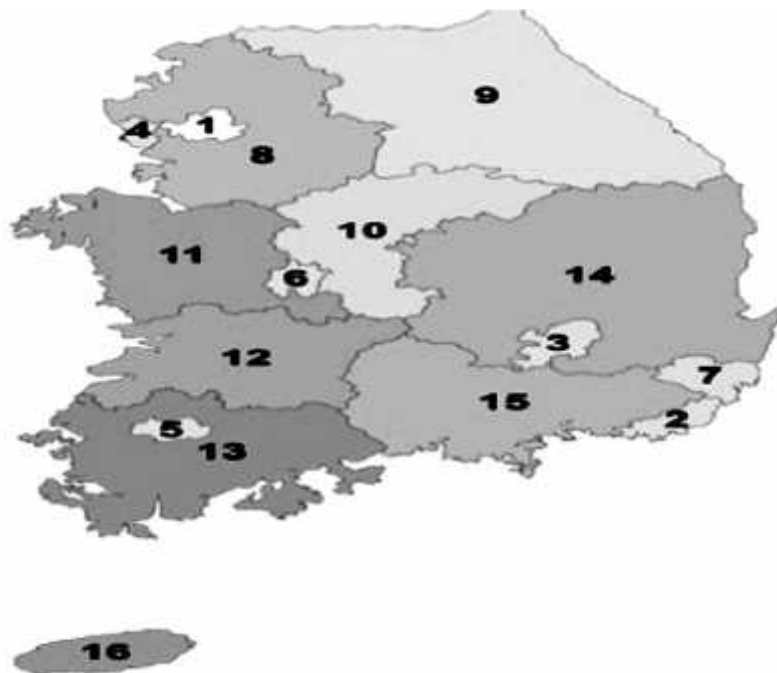
плані регіон складається з просторої рівнинної місцевості, тому здавна тут існували сприятливі умови для розвитку сільського господарства. Саме тому регіон Хонам є в Кореї відомим центром сільського господарства, орієнтованого на вирощення рису. З іншого боку, в регіоні не було сформовано промислових зон, тому концентрація великих міст є відносно невисокою. До того ж, в часи індустріалізації, що розпочалася з 1960-х рр., регіон Хонам був районом, виключеним процесу розподілу державних ресурсів. Основна причина полягає в тому, що політика індустріалізації втілювалася в життя в першу чергу в провінції Кьонгі та регіоні Йоннам¹⁵. У часи індустріалізації мешканці регіону Хонам стали масово переселялися в столичний регіон, що мало наслідком постійне зменшення кількості населення регіону Хонам. В політичному плані мешканці регіону Хонам були вкрай ворожо налаштовані до дискримінаційної регіональної політики владних діячів, що походили з регіону Йоннам, і переважно підтримували опозиційні політичні сили, що походили з регіону Хонам. З огляду на відчуженість політичних сил регіону Хонам, тамтешній регіоналізм можна визначити як "регіоналізм опору".

Регіони Йоннам та Хонам є складовими мононаціональної держави з багатьма спільними рисами, що ґрунтуються на мові, расі, традиціях та культурі, але попри це, у політичних уподобаннях та в економічному плані між двома регіонами все ж таки існують важливі відмінності та особливості. Інформація про них наведена нижче у таблиці №2. У таблиці №3 на карті цифрами 14 та 15 позначений регіон Йоннам, а 12 та 13 – регіон Хонам.

Таблиця №2. Порівняльна характеристика основних особливостей регіонів Йоннам та Хонам Республіки Корея

порівнюваний аспект	регіон Йоннам	регіон Хонам
розташування	південний схід РК	південний захід РК
населення	станом на сьогодні 5950 тис.	станом на сьогодні 3800 тис.
історія	столиця королівства Сілла політичний та економічний центр Корейського півострову після здобуття незалежності центральної регіон економічного розвитку	окраїнний регіон після здобуття незалежності відірваний від процесу економічного розвитку регіон
промисловість	промисловий центр	сільськогосподарський центр
основні міста	Теґу, Пусан, Ульсан, Чханвон, Гумі	Кванджу, Чонджу, Мокпо, Гунсан
політичні уподобання	підтримка кандидатів та партій, що походять з регіону Йоннам	підтримка кандидатів та партій, що походять з регіону Хонам
характер регіоналізму	регіоналізм верховенства	регіоналізм опору

Таблиця №3. Карта адміністративного поділу Республіки Кореї

Таким чином, якщо зважити на наявність суттєвих відмінностей між регіонами Йоннам та Хонам, відчувається необхідність у проведенні комплексного аналізу особливостей явища регіоналізму у Республіці Корея та причин його виникнення. Задля досягнення цієї мети спробуємо провести аналіз причин виникнення явища регіоналізму у Йоннамі та Хонамі з позицій багатоаспектного підходу, що враховує історичні, політичні та економічні фактори.

Таблиця №4. Визначні події корейської історії

рік	періодизація		регіон
2333 – 108 рр. до н. е.	Давній Чосон		Маньчжурія та північна частина Корейського півострову
1 ст. до н. е. – 7 ст. н. е.	період трьох королівств	Коґурьо	північна частина Корейського півострову
		Пекче	південно-західна частина Корейського півострову
		Сілла	південно-східна частина Корейського півострову
57 р. до н. е. – 935 р. н. е.	(Об'єднана) Сілла		регіон Йоннам (столиця: Кьонджу)
918 – 1392 рр.	Корьо		північна частина Корейського півострову (столиця: Кесон)
1392 – 1910 рр.	Чосон		Сеул
1910 – 1945 рр.	період японської окупації		Сеул
1945 – понині	Республіка Корея		Сеул

Перш за все, якщо підійти з позиції історичного розвитку, регіон Хонам у порівнянні з Йоннамом, впродовж довгого історичного часу був відрізаним регіоном. Як можна побачити з таблиці №4, де упорядкована періодизація корейської історії, в результаті поширення свого впливу Сілла змогла об'єднати інші королівства. З посиленням Сілли регіон Йоннам здобув панівну позицію на теренах Корейського півострову. Це стало можливим завдяки тому, що королівство Сілла базувалося на території сучасного Йоннаму. Більш того, важливо розуміти, що тенденція ігнорування та зневажливого ставлення до регіону Хонам за часів Сілла зберігалася і в часи королівства Корьо¹⁶. Наприклад, монархічні сили, котрі повалили державу Сілла та заснували Корьо, обмежували висування вихідців з регіону Хонам на державні посади. Більш того, навіть після здобуття незалежності від Японської імперії зневага та дискримінація по відношенню до регіону Хонам тривали, як і завжди. Врешті-решт історична дискримінація спричинила незадоволеність та антипатію з боку мешканців регіону Хонам.

По-друге, в політичному плані регіон Йоннам завжди отримував політичні привілеї, тоді як регіон Хонам виступав жертвою дискримінаційної регіональної політики. Особливо це далось взнаки після 1960 р., коли владу постійно утримували вихідці з Йоннаму (Пак Чонхі, Чон Духван, Но Тхеу, Кім Йонсам) впродовж майже 40 років. Названі президенти задля забезпечення електоральної бази та безпеки влади масово залучали на ключові державні посади вихідців зі свого регіону. Тому в плані стратифікації владної еліти країни виник серйозний дисбаланс. На той час населення Йоннаму становило 30% від населення Кореї, проте апарат високопосадовців на 40 – 50% складався з вихідців з регіону Йоннам. Крім цього, влада, що походила з Йоннаму, мала упередження щодо регіону Хонам, тому діячі з Хонаму не мали доступу до державних посад. Тому між привілейованим Йоннамом та непривілейованим Хонамом посилювалось політичне протистояння. З загостренням відчуття знедоленості мешканці регіону Хонам почали шукати політичний спосіб подолання регіональної дискримінації. Вони почали активно підтримувати на виборах кандидатів та політичні партії зі свого регіону, що вилилося у явище регіоналізму опору. В результаті виборці регіону Хонам почали демонструвати сильну антипатію по відношенню до кандидатів та політичних партій з регіону Йоннам, а виборці регіону Йоннам в свою чергу також демонстрували антипатію та відмежованість по відношенню до кандидатів та політичних партій з Хонаму. Серйозною проблемою є те, що впливові політики та політичні партії завжди використовували явище регіоналізму як стратегічний інструмент з метою здобуття перемоги під час виборів. З цієї причини регіоналізм Йоннаму та Хонаму, а також політичне протистояння між двома регіонами ще більше загострилося.

По-третє, в економічному плані різниця в економічному розвитку між Йоннамом та Хонамом була суттєвою. Політична еліта родом з Йоннаму проводила кадрову політику, що базувалася на наданні переваг вихідцям з власного регіону, а це в свою чергу потягло за собою великі невідповідності у розподілі державних ресурсів та інвестицій між двома регіонами¹⁷. Президенти, які походили з Йоннаму, в процесі втілення в життя політики економічного розвитку регіонів зосереджували увагу на наданні економічних привілеїв регіону Йоннам, що був для них місцем походження та електоральною базою. Тому в той час, коли Йоннам стрімко розвивався як індустріальний осередок, Хонам фактично залишався сільськогосподарським регіоном. Більш того, з розвитком комерції та промисловості у Йоннамі в регіоні збільшилася кількість великих міст та населення. Проте Хонам залишався економічно відсталим регіоном, тому там не спостерігався приріст населення у великих містах, а навпаки, дався взнаки відтік населення. Особливо серйозною була відмінність між регіонами у концентрації переробних підприємств, а різниця у середніх прибутках населення двох регіонів поступово збільшувалася¹⁸. Такі підприємства, як Самсунг, LG та Хьонде, що базувалися у Йоннамі, завдяки широкомасштабній підтримці з боку уряду стали всесвітньо відомими ключовими корейськими компаніями. В результаті, економічна дискримінація з боку влади з Йоннаму по відношенню до регіону Хонам та політика, орієнтована на винятковий розвиток регіону Йоннам, що проявилися в часи індустріалізації Республіки Корея, стали основною причиною заглиблення відчуття відносної відрізаності та відчуженості мешканців регіону Хонам.

IV. Висновки

У статті ми торкнулися питання причин виникнення явища регіоналізму в Україні та Республіці Корея з позицій порівняльного аналізу. В результаті проведеного дослідження ми дійшли висновків, що явище регіоналізму в Україні та РК є важливим фактором суспільно-політичних протистоянь, що його можна визначити як ключовий чинник, що може викликати великі зміни у політичних реаліях та під час прийняття певних політичних рішень.

Схід та Захід України здавна мав власну специфічну самосвідомість, тому між ними нині існують значні відмінності. По суті, розкол між двома регіонами був спричинений різницею історичного розвитку. Таким чином, в межах однієї держави співіснують східний та західний регіони, що мають зовсім відмінні історію, етнічний склад, традиції та культуру, економіку тощо. Такий регіональний розділ по суті відбувся в результаті історичного розвитку України. Таким чином, Схід та Захід, що нині співіснують в межах однієї держави, характеризуються різницею в історичному розвитку, етнічному складі населення, культурі та традиціях, економіці тощо. Можна сказати, що регіоналізм Сходу та Заходу, що ґрунтується на зазначених вище чинниках, після здобуття незалежності відіграв ключову роль у закріпленні відмінностей між двома регіонами у політичному, економічному, суспільному та культурному житті. Таким чином, основна причина регіоналізму, що дається взнаки під час проведення виборів, полягає у розбіжностях на регіональному рівні, етнічному складі та політичній культурі, а також економічному підґрунті, що сформувалися в ході історичного розвитку України.

У Республіці Корея також дається взнаки явище регіоналізму по лінії протистояння між регіонами Йоннам та Хонам. Однак, характер антагонізму між Йоннамом та Хонамом суттєво відрізняється від регіоналізму в Україні. Адже регіоналізм в Кореї не ґрунтується на мовних, етнічних, релігійних та інших культурних чинниках. Можна сказати, що протистояння між двома корейськими регіонами є наслідком таких складних процесів, як дискримінаційний характер розподілу економічних ресурсів під час індустріалізації та модернізації виробничих засобів країни, політичні конфлікти довкола боротьби за владу в процесі демократизації, вибіркового підходу у формуванні державної еліти з вихідців одного регіону тощо. Особливе обурення мешканців регіону Хонам викликає те, що впродовж 40 років президентами були вихідці з Йоннаму, а пріоритет надавався саме останньому регіону. Як наслідок, у Йоннамі розвинувся регіоналізм верховенства, а у Хонамі – опору.

- ¹ P.Rodgers, "Understanding Regionalism and the Politics of Identity in Ukraine's Eastern Borderlands", *Nationalities Papers* 34 – 2 (2006), p. 157.
- ² P.Kubicek, "Regional Polarisation in Ukraine: Public Opinion, Voting and Legislative Behaviour", *Europe-Asia Studies* 52 – 2 (2000), p. 280.
- ³ O.Malanchuk, "Social Identification versus Regionalism in Contemporary Ukraine", *Nationalities Papers* 33 – 3 (2005), p. 349/
- ⁴ Hong So Gu, "Country of Cossack and Orange Revolution", (Seoul: HUFs Press, 2008), pp. 14 – 15.
- ⁵ S.R.Burant, "Foreign Policy and National Identity: A Comparison of Ukraine and Belarus", *Europe-Asia Studies* 47 – 7 (1995), p.3.
- ⁶ Ibid., p. 3.
- ⁷ P.Rodgers, op.cit., p. 512.
- ⁸ Ibid., p. 511.
- ⁹ S. Birch, "Interpreting the Regional Effect in Ukrainian Politics", *Europe-Asia Studies* 52 – 6 (2000), pp. 1021 – 1022.
- ¹⁰ Ibid., pp. 1026 – 1027.
- ¹¹ L.W.Barrington & E.S.Herron, "One Ukraine or Many? Regionalism in Ukraine and Its Political Consequences", *Nationalities Papers* 32 – 1 (2004), p. 71.
- ¹² Song Ki Do, "Korean Government and Youngnam-Honam Regionalism", "Korean Political and Informational Research" 2 – 1 (1999), pp. 6 – 7.
- ¹³ Lee Won Kyu, "Korean Political Culture and Voting Pattern", "Honam Political Science Association" (1994), p. 136.
- ¹⁴ O Su Yol, "Korean Regional Conflict and Solution", "Korean Northeast Asian Studies" 17 (2000), pp. 94 – 99.
- ¹⁵ Hong Ki Yong, "Research on Youngnam-Honam Regionalism and Conflict Factor", "Korean Regional Review", 13 – 2 (2001), p. 82.
- ¹⁶ Kim Young Tae, "Continuation and Change of Honam Regionalism", "Social Science Review", 15 – 2 (2007), p. 191.
- ¹⁷ Hong Ki Yong, op. cit., pp. 86 – 87.
- ¹⁸ Lee Won Kyu, op. cit., pp. 143 – 146.

Главная цель статьи – проанализировать особенности регионализма в Украине и Южной Корее с позиций сравнительной перспективы. Для этого исследованы основания и причины регионализма в двух странах. Сделан вывод о том, что регионализм в Украине и Южной Корее отражает, прежде всего, факторы исторического наследия и политической культуры. Регионализм и региональное деление продолжают влиять на политическое развитие обеих стран.

Ключевые слова: регионализм, Украина, Южная Корея, регион, раскол.

The main purpose of this paper is to analyze characteristics of regionalism in Ukraine and South Korea from a comparative perspective. For this purpose this study investigated background and causes of regionalism in both states. This paper concludes that regionalism in Ukraine and South Korea primarily reflects factors of historical legacy and political culture. Regionalism and regional divisions continue to a major challenge to the political development of in both states.

Key words: Regionalism, Ukraine, South Korea, Region, Social Cleavage.

ІВАН ЗАРЕЦЬКИЙ – ДОСЛІДНИК І ЗБИРАЧ ТРАДИЦІЙНОЇ ОПІШНЯНСЬКОЇ КЕРАМІКИ

Стаття містить відомості про керамологічну діяльність Івана Зарецького – відомого українського керамолога, колекціонера, археолога, про його внесок у дослідження, збереження й популяризацію опішнянського гончарства. Подано інформацію про колекції кераміки, гончарських інструментів, матеріалів, зібрані дослідником у Опішному для Полтавського краєзнавчого музею та Російського етнографічного музею (Санкт-Петербург).

Ключові слова: Іван Зарецький, керамологія, опішнянська кераміка, колекція мальованих мисок.

Іван Зарецький (1857 – 1936) – український керамолог, археолог, колекціонер, музеолог, фотограф кінця XIX – початку XX століття. Ним зроблено вагомий внесок у формування археологічних, природничих та етнографічних колекцій Полтавського краєзнавчого музею. Завдяки збиральницькій діяльності Івана Зарецького сформовано перші керамологічні колекції Полтавського краєзнавчого музею та Російського етнографічного музею (Санкт-Петербург, Російська Федерація). В останньому зберігається найбільша в світі унікальна колекція традиційних опішнянських мисок. Монографія керамолога "Гончарный промысел в Полтавской губернии" (1894)¹ стала основним джерелом для подальших досліджень традиційної кераміки одного з найвідоміших українських гончарних осередків – Опішного.

Незважаючи на наявність ряду публікацій, що висвітлюють окремі аспекти життя та діяльності Івана Зарецького, в українській історіографічній літературі відсутні ґрунтовні дослідження внеску керамолога у вивчення, збереження й популяризацію опішнянського гончарства.

З огляду на це, розгляд даного аспекту життя керамолога, опрацювання на сучасному рівні результатів його роботи є необхідним для всебічного висвітлення багатогранної діяльності Івана Зарецького, зокрема його ролі в збереженні гончарної спадщини Опішного.

На кінець XIX століття Іван Зарецький вважається одним із найбільш досвідчених дослідників Полтавського краю. Він першим ще наприкінці 1880-х років розпочав розкопки археологічних об'єктів в Середньому та Нижньому Поворсклі². Тоді ж його запрошують на службу в Полтавське губернське земство, де він прилучається до формування колекцій краєзнавчого музею³. Активна дослідницька робота Івана Зарецького дає підстави Полтавському земству доручити вченому вивчення гончарного промислу губернії. Щоб вповні виконати поставлені завдання, учений працює за програмою, розробленою ним спеціально для даного дослідження і доповненою й затвердженою губернською земською управою⁴. Дана програма стала передумовою наступних досліджень керамологів, а матеріали звіту про дослідження гончарства Полтавщини є й сьогодні актуальними при вивченні технології виготовлення кераміки, асортименту виробів, гончарської лексики, побуту гончарів тощо.

Окрім цього, Іван Зарецький зібрав першу в Україні колекцію кераміки, матеріалів, гончарських інструментів, що стала основою керамологічної збірки Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства (нині Полтавський краєзнавчий музей); ним започатковано фіксування професійної гончарської лексики, вперше сфотографовано технологічні процеси гончарства та побут майстрів⁵. За безпосередньої участі Івана Зарецького в Опішному відкрито першу в Лівобережній Україні Зразкову гончарну майстерню, яку він очолював до вересня 1896 року⁶.

Улітку 1893 року дослідник відвідав Опішнянський гончарний осередок. Передумовою цьому стала спеціальна програма Полтавського губернського земства, направлена на полегшення важкої сільськогосподарської кризи шляхом розвитку народних промислів. Управою були вибрані найбільш розповсюджені й найважливіші в економічному житті губернії промисли – кушнірство й гончарство⁷. Дослідження вкрай важливого для Полтавської губернії гончарного промислу було доручено Івану Зарецькому. Результатом проведеної роботи стала перша в Лівобережній Україні керамологічна монографія "Гончарный промысел в Полтавской губернии", в якій містяться ґрунтовні дослідження найбільш відомого гончарного осередку Полтавщини – Опішного.

Метою роботи було дослідити економічний стан промислу та, як зазначав сам дослідник, "простежити генетичний зв'язок гончарства, що існує нині, з гончарством доісторичним"⁸. Та Іван Зарецький зазначав, що "прежде чем помочь развитию промысла, надо знать его недостатки и нужды"⁹, тому особливу увагу він звертав на ті обставини, які гальмували процес розвитку, скрупульозно вивчаючи інструменти, матеріали, етапи технологічного процесу, побут гончарів.

Завдяки проведеній роботі дослідника відомо, що 1893 року в Опішному працювало 288 гончарів, для яких гончарство було основним заробітком¹⁰. З них: горщечників – 147, мисочників – 68, цегельників – 45, посудників – 28. Окрім статистичних даних про економічний стан гончарства та соціальний статус гончарів, дослідник детально описує кожен етап роботи майстрів – від добування глини до збуту продукції. Крім того, Іван Зарецький звертає увагу на шкідливі умови праці, побут майстрів, традиції, згадує імена деяких майстрів. Окрім цих даних, автор говорить про майстерність опішнянських гончарів, "между которыми имеются премированные медалями и прочими поощрительными знаками на выставках" (як от Федір Чирвенко, Іван та Герасим Гладиревські)¹¹.

Іван Зарецький вважав майстрів Опішного найкращими гончарями не тільки в Зіньківському повіті, а й у всій Полтавській губернії, зазначаючи, що опішнянські гончарі відрізняються від інших "замечательной скоростью и ловкостью рук" і їх справедливо можна назвати "настоящими виртуозами в гончарном производстве"¹².

Власноручно й на високохудожньому рівні керамолог замалював усі види гончарських інструментів, типи горнів у розрізі, основні різновиди посуду тощо, започаткувавши формування нового типу керамологічних джерел – графічну документацію польових спостережень¹³. Сам дослідник зазначав: "Самое подробное описание инструментов и прочих орудий, употребляемых нашими гончарами в гончарном производстве, не было бы вполне понятным без рисунков"¹⁴.

Завдяки спостережливості й зацікавленості дослідника відомо, як жили гончарські родини Опішного на кінець XIX століття. Іван Зарецький зазначав, що, порівняно з іншими осередками, в Опішному гончарі – гарні господарі, мають охайні оселі, в яких немає нічого зайвого, навіть у заможніших майстрів, і загалом опішнянські гончарі "производят самое приятное впечатление"¹⁵. Дружини – гарні господині: посуд чистий, на столі біла скатертина, діти охайні й завжди в чистому одязі. Зовні гончарі високі, з приємним виразом обличчя, завжди привітні¹⁶. Погоджуючись з думкою М.Маркевича, Іван Зарецький зазначає, що опішнянські жінки "красивейшие в Полтавской губернии; даже старухи и те имеют какое-то особенно приятное выражение лица"¹⁷.

Окрім вище зазначеного, Іван Зарецький зібрав і передав до земського музею (нині Полтавський краєзнавчий музей) першу в Україні керамологічну колекцію (більше 400 експонатів), до складу якої входило 8 різновидів опішнянських глин, креслення гончарських інструментів (46 експонатів) і безпосередньо інструменти (28 експонатів); вироби з опішнянського гончарного осередку, зокрема 20 полив'яних мисок; фотознімки технологічних процесів виготовлення виробів та побуту гончарів¹⁸. Опішнянські експонати колекції, зібраної Іваном Зарецьким, становили третину від загальної кількості переданих ним до земського музею.

Завдяки активній археологічній та краєзнавчій діяльності ім'я вченого відоме далеко за межами Полтавської губернії. Перебуваючи у Санкт-Петербурзі під час представлення традиційних виробів Полтавщини на Всеросійській кустарній виставці (1902), Іван Зарецький знайомиться з науковим та музейним життям столиці й звертає увагу на щойно заснований

Етнографічний відділ Руського музею Імператора Олександра III (нині Російський етнографічний музей). Невдовзі провідний російський етнограф, один із організаторів Російського етнографічного музею Микола Могилянський запропонував Раді Відділу Етнографії долучити співробітника Природничо-історичного музею Полтавського губернського земства Івана Антоновича Зарецького до формування фондів Етнографічного відділу Російського музею Імператора Олександра III. Відповідно до рішення Ради Етнографічного відділу від 6 квітня 1902 року Іван Зарецький отримав посаду члена-кореспондента¹⁹.

Загалом, упродовж 1902 – 1910 років Іван Зарецький зібрав для Імператорського музею близько 600 виробів української кераміки, і з них 500 – опішнянських²⁰. У фондах музею також зберігаються жіночі головні убори, одяг²¹, взуття²², рушники, зразки узорів вишивки, килими, весільна випічка²³, зібрані Іваном Зарецьким в Опішному.

Колекція опішнянської кераміки представлена різними типами посуду, декоративними виробами, куришками, люльками, іграшками тощо. Варто зазначити, що більшість виробів, як стверджує збирач, "отличаются определенными традиционными формами и самобытным орнаментом" і мають першочергове значення в домашньому побуті не тільки в Полтавській, а й у сусідніх губерніях²⁴. Окрім фіксування назв виробів, Зарецький описує їх і вказує особливості використання. На жаль, в архівних матеріалах знаходимо лише поодинокі випадки фіксації авторів виробів. Згадується, що для музею зібрано кераміку Федора Чирвенка, багато робіт гончаря Євстафія Ночовника. У фототеці Російського етнографічного музею (далі РЕМ) зберігаються унікальні фотографії, відзняті в Опішному Іваном Зарецьким: "Вид горна для обжига горшков"²⁵, "Возка гончарной глины"²⁶, "Готовые гончарные изделия"²⁷, а також зображення опішнянок в народному одязі²⁸. Фотознімки зроблено влітку 1902 року.

Для Імператорського музею Іван Зарецький зібрав унікальну, найбільшу в світі колекцію традиційних опішнянських мисок (налічує більше 220 виробів), що вкрай важливо для збереження й популяризації опішнянського гончарства. Він зазначав: "Между всеми гончарными изделиями Полтавской губернии первое место в экономическом и этнографическом отношении занимают накрашенные поливные миски, украшенные арабесковым, геометрическим, реже растительным и животным орнаментом"²⁹.

Ученим зафіксовано винятково важливу інформацію для подальших досліджень про форми мисок із графічним зображенням їх ("кандійка", "проста", "тарелка", "немецкая тарелка", "шльонка"), описано їх розміри (від "п'ятерика" до "одиначки" з зазначенням розмірів у вершках), головні орнаменти (арабесковий, геометричний, рослинний, тваринний, рослинно-тваринний), основні мотиви мискового орнаменту (опускання, пояски, вивідець, кривулька, пальчики тощо), інструменти для оздоблення (коров'ячий ріг, гусяче перо, проволочна шпилька), матеріали для виготовлення виробів (місцеві картаті глини й льодовикова глина з Лохвицького повіту); для фарб (глина, болотна руда, залізна окалина, фольга мідна); для поливи (кварцовий пісок, свинець). Варто зазначити, що на жодній із представлених в колекції мисок не повторюється орнаментальна композиція.

Підсумовуючи вище сказане, зазначу, що завдяки дослідницькій і збиральницькій діяльності Івана Зарецького можна проаналізувати не тільки економічний стан тогочасного опішнянського гончарства, а й простежити зміни, що відбулися в традиційному гончарстві впродовж століття, дізнатися про технологічні особливості ремесла, дослідити гончарську лексику, а також побут майстрів. Важливими для роботи науковців є унікальні графічні зображення та фотознімки, що фіксують тонкощі технічної сторони промислу. Безперечно, Зарецьким були відібрані унікальні й найкращі екземпляри опішнянської кераміки, які не тільки для нього мали вкрай важливе значення, а й для наступних дослідників-керамологів, художників, керамістів, краєзнавців тощо. Не одне покоління керамологів послуговуються зібраною дослідником інформацією.

Внесок керамолога в збереження й популяризацію народних традицій опішнянського гончарства полягає в тому, що він зібрав першу в Україні керамологічну колекцію. Зібрав унікальну систематизовану колекцію опішнянських виробів для одного з найбільших етнографічних музеїв світу. Передавши унікальні глиняні вироби опішнянських майстрів до РЕМу, Зарецький сприяв їх подальшому збереженню й популяризації. Поодинокі вироби й зараз репрезентують культуру українського народу в постійно діючій експозиції РЕМу, завдяки чому про майстерність опішнянських гончарів відомо в усьому світі.

Вивчення архівних матеріалів, в тому числі фотоматеріалів, колекціонера дає можливість сучасним етнографам, керамологам, філологам, мистецтвознавцям вивчати та вводити в науковий обіг інформацію про стан гончарства в Опішному на кінець XIX – початок XX століття, реконструювати гончарську термінологію.

Особливу роль у репрезентації гончарної спадщини столиці українського гончарства – Опішного – виконують мальовані миски. Їхню унікальність важко переоцінити.

На жаль, упродовж століття опішнянські глиняні шедеври могли бачити тільки науковці, що мали дозвіл працювати у фондах РЕМу. Лише у 2002 – 2003 рр. опішнянські миски були представлені на виставці української кераміки під назвою "Не святі горшки ліплять", що експонувалася у виставковому залі Російського етнографічного музею³⁰. Зараз відвідувачі РЕМу можуть бачити кілька мисок у постійно діючій експозиції, що представляє етнографію народів України.

Тому вкрай важливою подією для поціновувачів народного мистецтва став альбом "Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (в зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі)"³¹ (2010) – перша книга Національного науково-видавничого проекту "Гончарна спадщина України XVII – XX століть" у 70 книгах. Видання підготовлено Національним музеєм-заповідником українського гончарства в Опішному, Інститутом керамології – відділенням Інституту народознавства НАН України (Опішне, Україна) спільно з Російським етнографічним музеєм (Санкт-Петербург, Російська Федерація). Цього року альбом став призером IV Київської міжнародної книжкової виставки-ярмарку та отримав спеціальну відзнаку на XVII Міжнародному форумі видавців у Львові.

Безперечно, видання новітнього альбому опішнянських мисок, до яких торкалися руки Івана Зарецького, постає закономірним виявом вдячності нащадків великому подвижнику української етнографії, керамології й музеології – Івану Антоновичу Зарецькому.

¹ Зарецкий И.А. Гончарный промысел в Полтавской губернии. – Полтава, 1894. – 3 нел., II, 126, XXIII, VI. – 11 с.

² Зарецкий И.А. Заметка о древностях Харьковской губернии Богодуховского уезда слободы Лихачевка // Харьковский сборник. – Харьков, 1888. – Вып. II. – Отд. II. – С. 229 – 246.

³ Павловский И.Ф. Зарецкий Иван Антонович // Павловский И.Ф. Краткий биографический словарь ученых и писателей Полтавской губернии с половины XVIII века. – Полтава, 1912. – С. 234 – 236.

⁴ Зарецкий И.А. Вказ. праця. – С. 1.

⁵ Пошивайло О. Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. – Книга I (2001 – 2005). – Опішне, 2007. – С. 17.

⁶ Пошивайло О. З досвіду роботи по підтримці й розвитку гончарства в Опішні у другій половині XIX – на початку XX століть. – Опішне, 1989. – С. 11

⁷ Отчет Полтавской земской управы за 1894 год. – Вып. первый. – Полтава, 1895. – С. 5.

⁸ Зарецкий И.А. Вказ. праця. – С. 1.

⁹ Там само. – С. 2.

¹⁰ Там само. – С. 105.

¹¹ Там само. – С. 117.

¹² Там само. – С. 101.

¹³ Пошивайло О. Українська академічна керамологія XXI сторіччя. Теорія, історія, сучасний ужинок, майбутній поступ. Вказ. праця. – С. 17.

¹⁴ Зарецкий И.А. Вказ. праця. – С. 37.

¹⁵ Там само. – С. 122.

¹⁶ Там само. – С. 121.

¹⁷ Там само.

- ¹⁸ Естественно-исторический музей Полтавского губернского земства. Описание коллекций. – Полтава, 1899. – С. 84 – 89.
- ¹⁹ Журнал заседаний Совета Этнографического отдела музея. Ноябрь 1901 – декабрь 1903 г. // Науковий архів Російського етнографічного музею. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 13. – Арк. 42.
- ²⁰ Украинцы XIX – XX вв.: Каталог-указатель этнографических коллекций / Составители Н.М. Хазова, О.В. Карпова. – Л., 1983. – 63 с.
- ²¹ Переписка и отчет И.А.Зарецкого о собирании этнографических материалов в Полтавской губернии; описи предметов одежды и домашнего обихода с указанием их назначения // Науковий архів Російського етнографічного музею. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 273. – Арк. 6.
- ²² Там само. – Арк. 57 зв.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само. – Арк. 1.
- ²⁵ Фототека // Російський етнографічний музей. – Колекція 487. – Ф. 30 в.
- ²⁶ Там само. – Ф. 31 а.
- ²⁷ Там само. – Ф. 32 в.
- ²⁸ Там само. – Ф. 13.
- ²⁹ Переписка и отчет И.А. Зарецкого о собирании этнографических материалов в Полтавской губернии; описи предметов одежды и домашнего обихода с указанием их назначения // Архів Російського етнографічного музею. – Ф. 1. – Оп. 2. – Од. зб. 273. – Арк. 1 зв.
- ³⁰ Штанкіна Ірина. Російський етнографічний музей: виставка "Не святі горшки ліплять" // Український керамологічний журнал. – 2004. – №4. – С. 116 – 120.
- ³¹ Опішнянська мальована миска другої половини XIX – початку XX століття (в зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі) / Автор-упорядник О.Пошивайло, художник Ю.Пошивайло, фотограф Т.Пошивайло. – Опішне, 2010. – 632 с.: іл.

В статье идет речь о керамологической деятельности Ивана Зарецкого – известного украинского керамолога, коллекционера, археолога, его заслугах в исследовании, сохранении и популяризации опошнянского народного гончарства. О коллекциях керамики, гончарских инструментов, материалов, собранных исследователем в Опошном для Полтавского краеведческого музея и Российского этнографического музея (Санкт-Петербург, Российская Федерация).

Ключевые слова: Иван Зарецкий, керамология, опошнянская народная керамика, коллекция мисок.

The article contains information about ceramologist activity of Ivan Zarets'kyi, famous Ukrainian ceramologist, collector, archaeologist, his contribution in research, maintenance and popularization of ceramic of Opishnya. Information about collections of ceramic, potter instruments, materials, which were collected by a researcher in Opishnya for the Poltava regional museum and the Russian ethnographic museum (Saint-Petersburg) is given.

Key words: Ivan Zarets'kyi, ceramology, ceramics of Opishnya, collection of drawn plates.

ЕТНІЧНИЙ СКЛАД АНГЛІЙСЬКИХ НАЙМАНЦІВ В РОКИ СТОЛІТНЬОЇ ВІЙНИ (1337 – 1453 років)

У статті розглядається етнічний склад англійських найманих військ доби Столітньої війни (1337 – 1453 рр.). На підставі джерел доводиться поліетнічність англійських найманих загонів, розкриваються особливості різних етносів у бойових діях. Зазначено їх кількісний та якісний (лучники, латники, вершники тощо) склад.

Ключові слова: найманці, англійці, валлійці, гасконці, ірландці, німці, фламандці, лучники, латники, контракти.

Ця стаття є спробою з'ясувати етнічний склад найманих військ англійської корони доби Столітньої війни (1337 – 1453 рр.). Епоха Середньовіччя для Європи є періодом, коли сучасні європейські нації лише починали формуватися. Ще не було французів та англійців в сучасному розумінні, але були гасконці, фламандці, валлійці, корнуольці, бретонці, бургундці тощо. Відповідно до цього й армії тогочасних країн не формувалися за якимось жорстким етнічним принципом. Важливішими були васальні зв'язки, тому нерідко у середньовічних арміях під прапорами, наприклад, Франції воювали німці, італійці і навіть шотландці та валлійці¹.

Проблема етнічного складу найманих контингентів у англійському війську в період Столітньої війни загалом, та англійського війська зокрема, розглядалася неодноразово. В контексті військової історії Європи про етнічний склад говорить Ф.Контамін². Більш конкретно про англійську армію та неанглійські контингенти можна знайти у А.Берна³, Д.Нікола⁴, А.Прінса⁵, Е.Ейтона⁶. Детально розглядаючи англійську армію періоду пізнього середньовіччя, Й.Хет⁷ звертає увагу і на етнічний склад війська.

Стосовно джерел, то вони різноманітні та рясніють згадками про етнічну належність тих чи інших англійських солдат. Тогочасні хроніки (Фруассар⁸, Жан ле Бель⁹, Томас Волсінгем¹⁰ та ін.), і документація – листи, звіти експедицій тощо¹¹, дають нам уявлення про кількість найманих контингентів інших націй в англійському війську, театр бойових дій, де брали участь валлійці, ірландці, гасконці та ін. Крім того, хроніки дають нам цінну інформацію і про поведінку та зовнішній вигляд воїнів інших народів, що часто був відмінним від образу типового англійського солдата.

Основою найманства в Англії була контрактна система. З третьої чверті XIV ст. стрижень армії складала сукупність військових "почтів" (retenues) – загонів різного розміру, набраних згідно з умовами контракту (indentures)¹². Саме система цих контрактів слугувала базою для формування почтів, що служили протягом усієї Столітньої війни, як Едварду III, так пізніше і Генріху V¹³. "Indentures" створили умови для широкого залучення як солдатів із власне англійського королівства, так і з-за кордону.

Якщо говорити про англійське військо в роки Столітньої війни та його етнічний склад, то перш за все слід відзначити, що в різні періоди конфлікту він був різний. На початкових етапах у війську Едварда III було доволі багато неанглійських контингентів з числа як союзників і найманців, так і з населення підвладних Англії земель: валлійців, ірландців, фламандців, гасконців, незначних контингентів із Священної Римської Імперії та навіть шотландців. Однак приблизно з кінця XIV ст. армія поступово стає переважно англійською¹⁴.

Звісно, що основну масу армії становили англійці. Хроністи того часу відзначали і високі бойові якості англійського народу, і його войовничість: "Англійці такі від природи: вони не

вміють, не можуть і не хочуть довго відпочивати від ратних справ і вимагають лише війни, неважливо під яким приводом, а потім упиваються і насолоджуються нею вище всякої міри"¹⁵.

Вже Жан ле Бель говорить про етнічну однорідність військ Едварда III при Кресі: "І знайте, що всі вони були англійці або валлійці (*Angles ou Galoys*)¹⁶, бо не було там і шести німецьких лучників (*archiers d'Alamaigne*), включно із мессіром Рассом Маскерелем; імена інших мені невідомі"¹⁷. Фруассар виправляє ле Беля – не лучників (*archiers*), а рицарів (*chevaliers d'Allemanaingne*)¹⁸. Всього в армії Едварда III в кампанії 1346 р. було не більше 150 чужоземців, враховуючи нормандських вигнанців (Годфруа д'Аркур, його васали та прихильники) та їх загони¹⁹.

Англійські послы 1337 р. отримали згоду континентальних союзників на надання більш ніж 7000 тисяч латників (або "залізних обладунків", чи "шоломів"). Але ціна цієї армії – 255 тис. фунтів на одні субсидії, крім того жалування воїнів, відшкодування втрачених коней, виплата викупів з полону – значно перевищувала не лише звичайні доходи корони, але й парламентські гранти за останні десять років²⁰. Тому згодом від масового використання німецько-нідерландських загонів довелося відмовитися.

В 1339 р. загони імператорського сина, маркграфа Бранденбурзького, герцога Гельдернського, маркграфа Юліхського, графа Бергського, сіра Фалькенберга, монсеньйора Жана д'Ено стояли в другій бойовій лінії англійського війська при Б'юронфосі²¹.

Перед початком кампанії 1359 – 1360 рр. було набрано більше 1000 латників з Ено, Брабанту, Фландрії та німецьких князівств – "маркіз Мецу із усіма своїми німцями (*Allemaunz*)"²². Та коли вони прибули в Кале, то почали поводити себе, неначе знаходились у завойованому місті – самочинно займати будинки та проганяти англійців, що там жили; декількох жителів вони навіть вбили²³.

Знамениті рицарі та капітани Едварда III – Вульффар де Гістель, Готьє де Моні, Есташ д'Оберсікур – були родом з Нідерландів (Ено)²⁴. Німецькі найманці короля (*Alemanni regis stipendiarii*) брали участь в коронаційному в'їзді Річарда II до Лондона (липень 1377 р.), і "відрізнялись від інших в одязі"²⁵. Німці (або взагалі іноземці з континенту) нерідко служили канонірами в англійській артилерії 1410 – 1420-х рр.²⁶.

Серед неанглійців значну частку в армії становили контингенти із Ірландії, лучники та списники із Вельсу²⁷ та зрідка з Корнуолу²⁸. Саме ці кельтські народи забезпечили Едварду III той рід військ, що забезпечував підтримку армії в якості розвідників, фуражирів. Валлійці (*Gualesis*) виступають і в ролі лучників, і як списники. Вони беруть участь нарівні з латниками в рукопашній, розпорюючи животи коням французів²⁹.

"Скалахроніка" повідомляє, що в кампанії 1359 р. вісім валлійських лучників почу лорда Спенсера ("*VIII. archiers Galois du retenu le sires de Spenser*"), що супроводжували мірошників, поблизу Боса були атаковані 26 "списами" та 12 лучниками франко-бретонців. Сторони почали бій, спішившись. Французи були розбиті, втративши трьох латників вбитими та дев'ятеро полоненими, "кожна людина з обох сторін була поранена майже до смерті". А валлійці "вели себе там вельми достойно"³⁰.

Валлійські лучники та списники традиційно приймали участь в війнах англійської корони після завоювання Вельсу Едвардом I³¹.

Основна маса валлійців служила в якості легкої та середньої піхоти, як вже зазначалося, це були лучники, але переважно цінували валлійців як списників. Ці воїни відзначалися відчайдушним характером, були відомі своєю відвагою, жорстокістю і здатністю до звірств та розбійництва.

Воїни з Вельсу внесли найбільший внесок у кампанії Едварда III та Чорного Принца, виставляючи і лучників, і списників. Вони брали участь у боях вже з початку конфлікту. В 1339 р. валлійські списники згадуються у бойовому шикуванні при Б'юронфосі: "... лучників по бокам від латників, а валлійців (*Galoys*) із списами – по бокам від лучників"³².

Для Бретонської кампанії 1342 р. було призвано 600 валлійців. В вересні вони отримали жалування і вийшли в море, та, занесені зустрічним вітром на острів Саллі (Корнуол), зайнялись грабунком. Протягом двадцяти днів, поки вітер утримував їх на острові, валлійці конфіскували врожай, вкрали худоби, посуду, сукна та іншого майна на суму, що перевищила 500 фунтів, а також спустошили всю округу³³. У джерелах згадується випадок, коли валлійські солдати вкрали у посланих папою кардиналів коней; міститься також епізод, де розповідається і про відвагу валлійців: "Мости через Сену були зруйновані нормандцями; тим не менш, валлійці перепливали

(через річку) та вбили багато нормандців, повернувшись неушкодженими і привізши з собою декілька маленьких човнів"³⁴.

В липні 1342 р. було наказано скликати 200 лучників в Чеширі (де списників не набирали), 125 із Флінту, 325 в Північному Вельсі³⁵.

Їх набирали за тією ж системою, що й англійських ополченців, скликаючи по королівським довіреностям на набір, що видавались юстиціаріям Північного і Південного Вельсу та віддаленим прикордонним лордам, які повинні були відібрати встановлене число людей у віці від 16 до 60 років. Набраних в 1343 р. валлійців зібрали у тактичні одиниці, численність яких була кратною 83 (напевно, два підрозділи по 40 солдатів і офіцери)³⁶. Тим не менше, такий незвичний вид організації змінився англійською системою двадцятки (vintenaries), сотень (centenaries) та тисяч (millenaries)³⁷.

Валлійські війська на початок кампанії Кресі-Кале (1346 – 1347 рр.) складали 4572 чол. А саме: Північний Вельс – 3 рицаря, 3 ескавіра, 4 ватажки, 24 сотника/констебля, капелан, лікар, глашатай, 9 знаменосців, 112 двадцятників, 2252 піхотинця; Південний Вельс – 2 ватажки, 30 сотників/констеблів, капелан, лікар, глашатай, 29 знаменосців, 108 двадцятників, 1990 піхотинців³⁸.

Англійським командирам було важко спілкуватися із їхніми підлеглими – в 1345 р., набрані в Меріонеті для війни у Франції валлійці, дійшовши до р. Конві, відмовилися рухатися далі, вони скаржилися, що їм не дали командирів-співвітчизників, як вони того бажали³⁹.

Уродженці Ірландії інколи билися у складі англійських армій у Франції. Якщо вірити Фруассару, ірландці пішими слідували за військом короля Едварда на початку кампанії 1346 р.⁴⁰ У Столітній війні відзначилась родина Батлерів, які служили під командуванням Кларенса, Бедфорда та Толбота. Їх контингенти часто включали туземний ірландський елемент окрім звичайних латників і лучників⁴¹.

Для суспільства Ірландії війна являла собою звичну справу. У своїй жорстокості тубільні ірландці могли посперечатися з валлійцями, і навіть перевершили їх. Ірландці здійснювали набіги на нормандські поселення за наказом короля. Бургундський хроніст Ангерран де Монстреле описує чисельність, озброєння та зовнішній вигляд цих Yllandois. За його словами, протягом облоги вони часто влаштовували набіги на нормандські землі разом із іншими англійцями, завдаючи країні великих збитків та повертаючись у табір з великою здобиччю. Піші ірландці при цьому перекидали через спина трофейних корів мішки с трофеями та маленьких дітей у колисках⁴². Їхні звірства породили легенду, що ірландці визнають людину мертвою лише після того, як переріжуть йому горлянку, мов барану, випатрають живіт, вирвуть і заберуть серце, а за словами тих, хто добре знає їх натуру, вони його з'їдають, здійснюючи великий злочин, викуп же ні за кого не приймають⁴³. Жителі довколишніх сіл відчували великий жах перед такими дикунами.

Щодо кількості, то, наприклад, лист Генріха V (від 3 червня 1418 р.) говорить про перевезення з Уотерфорду на кораблях загону пріора в складі лише 200 вершників та 300 піхотинців. Хоча чисельність могла варіюватися і до 1500 кернів (легкоозброєні ірландські воїни)⁴⁴.

Гасконь, як частина англійської корони, надавала воїнів в значній кількості до армії протягом усієї війни⁴⁵. Гасконці не відчували себе французами, адже герцогство Гасконь (Аквітанія, або Гієнь) належало англійським монархам ще з XII століття – після того як Генріх II в 1152 р. одружився із Елеонорою Аквітанською, донькою герцога Аквітанського Гільома де Пуатьє⁴⁶.

Протягом конфлікту гасконські сеньйори зі своїми загонами служили в англійських арміях і воювали в розширених кордонах Аквітанії, іноді виступаючи за межами герцогства (наприклад під час війн у Вельсі), отримуючи платню й укладаючи контракти, так само як і англійці⁴⁷. Загалом гасконці були разом із англійцями, починаючи з облоги Монлора (1338 р.), й, закінчуючи поразкою при Кастийоні (1453 р. де було близько 2000 гасконців), тобто, практично всю війну⁴⁸.

Гасконські сім'ї д'Альбре, Помье, Дюрфорів та ін. виставляли доволі значні контингенти (наприклад при Пуатьє гасконці складали, напевно, 2000 – 3000 латників у війську Чорного принца, а також до 1000 піхотинців)⁴⁹. Загони, менші за розмірами, іноді укладали контракти для служби у Франції. Вони ж складали більшу частину солдат "Вільних рот", капітани яких у більшості своїй були тими ж гасконцями і англійцями⁵⁰.

Окрім ірландців, гасконців і валлійців, у лавах англійської армії воювали фламандці. Вже при Слейсі (1340 р.) Едвард III відзначає, що "фламандці виявили великі зусилля, беручи

участь в нашій битві з початку і до самого кінця" ("Les Fflemengs estoient de bone volenté d'avoir venus a nous a la bataille du comencement tanque a la fin")⁵¹.

Були також нормандці, інші французи, брабантці, генуезці⁵², наваррці⁵³, а у XV ст. навіть декілька данців, португальців та італійців⁵⁴.

Не дивлячись на постійне протистояння із шотландським королівством, деякі шотландці все ж служили в англійських лавах як на континенті, так і на англо-шотландському кордоні. Як приклад може слугувати біографія Джона Свінтон, який після встановлення миру в 1370 р. поїхав до Англії і почав служити Джону Гонту. А Гонт на той момент був одним із наймогутніших людей королівства: в Іспанії – король, в Англії – королівський герцог і один з найбагатших та впливових людей⁵⁵.

Невелика шотландська рота (два латники та п'ять слуг – з них двоє Маколахів) вірного прихильника короля Едварда III, сера Патріка Маколаха, який втратив свої землі в Шотландії та жив на утриманні в англійців, служила в Бретані в 1343 – 1347 рр.⁵⁶. Коли герцог Ланкастерський в 1373 р. вирушає до Франції, із 15000 вершників, близько 300 списів у цій "свиті" становили шотландці, як стверджував Фруассар: "В тому війську було повно справжніх шотландців – добрих триста списів, що служили королю Англії за його гроші"⁵⁷. Але в дійсності армія Гонта нараховувала близько 6000 кінних комбатантів⁵⁸, так що чисельність і її, і шотландців явно завищена. Шотландські капітани були в армії у 1369 р.⁵⁹.

Один із компонентів військової системи Ланкастерської Франції – армії набрані безпосередньо на окупованих територіях (адже система ополчення діяла і на французьких територіях). Багато документів, що надавали землю на завойованій території, вимагали служби вказаної кількості людей в королівському війську за рахунок утримувача. Французькі піддані Англії також забезпечували військову підтримку. Багато васалів-французів, чиї землі після миру в Бретіні (8 травня 1360 р.) перейшли англійцям, у результаті вірно боролися за нового сюзерена. Зокрема при облозі Орлеану певну частку військ складали французи та інші іноземні найманці із союзниками. Так, при Руврі (12 лютого 1429 р.) з Джоном Фастольфом було 1600 воїнів (з них лише 500 – 600 "англійців родом з Англії") та 1000 простолюдинів (тобто парижан)⁶⁰.

Серед іноземців, що служили за контрактом, бачимо представників різних народів. Наприклад, у поході герцога Джона Ланкастера у Францію в 1373 р. беруть участь, крім самого герцога, 28 командирів чи капітанів загонів, в тому числі 13 англійців (3 графи, 7 баннеретів, 2 рицарі та 1 клірик) та 16 іноземців: герцог Бретонський (правда, в Англії він жив як вигнанець, тому серед його воїнів були в основному англійці), 3 кастильських рицарі, теж вигнанці, 4 уродженця Нідерландів (в широкому сенсі), 3 гасконці, 1 пуатевіниць та 1 лімузениць⁶¹.

Хоча армія на початку конфлікту була поліетнічною (вихідці з Нормандії, Анжу, англійці, кельти з Ірландії та Вельсу), однак всі вони себе ототожнювали та усвідомлювали армією англійського короля⁶².

Таким чином бачимо, що англійська армія доби Столітньої війни була багатонаціональним утворенням, особливо на початкових етапах. У лавах війська англійської корони у якості найманців, чи за феодалним обов'язком, служили представники різних етносів Європи, включаючи й населення самого англійського королівства. Це було пов'язано як з професійними якостями бійців, так і з нестачею людських ресурсів Англії в порівнянні із Францією.

¹ Sumption J. The Hundred Years' War. – Vol. III: Divided Houses. – L., 2009. – P. 44 – 45, 128 – 129, 333.

² Контамин Ф. Война в Средние века. – СПб., 2001. – 416 с.

³ Бёрн А. Битва при Креси. История Столетней войны с 1337 по 1360 год. – М., 2004. – 333 с.

⁴ Nicolle D. Crecy 1346: Triumph of the Longbow. – Oxford, 2000. – 95 p.

⁵ Prince A.L. The Indenture System under Edward III // Historical Essays in honour of James Tait. – Manchester, 1933. – P. 283 – 297; Prince A.L. The Army and Navy // The English Government at Work, 1327 – 1336. – Vol. I. – Cambridge, Mass., 1940. – P. 332 – 393.

⁶ Ayton A. Knights and Warhorses: Military Service and the English Aristocracy under Edward III. – Woodbridge, 1994. – 304 p.; Ayton A. The English Army at Crécy // The Battle of Crécy, 1346. Ed. A. Ayton, Sir P. Preston. – Woodbridge, 2005. – P. 159 – 251.

- ⁷ Heath I. *Armies of the Middle Ages*. – Vol. I. – Worthing, 1982. – 194 p.
- ⁸ *Chroniques de J. Froissart*. – T. 1 – 11. Ed. S. Luce, G. Raynaud. – Paris, 1869 – 1899. – CCLVI, 502 p.; LIX, 420 p.; LXIII, 454 p.; LXXI, 421 p.; LXXI, 428 p.; XCVI, 384 p.; CXVI, 433 p.; CLXIII p.; CXI, 364 p.; LXXXVIII, 401 p.; IXXVII, 482 p.
- ⁹ *Chronique de Jean le Bel*. – T. I – II. Ed. J. Viard, E. Déprez. – Paris, 1904 – 1905. – XLV, 356 p.; 404 p.
- ¹⁰ Walsingham T. *Historia Anglicana*. – Vol. I – II. Ed. H.R. Riley. – L., 1863 – 1864. – XXVI, 484 p.; XXIII, 535 p.; *Scalacronica*: by Sir Thomas Gray of Heton, Knight / Ed. J. Stevenson. – Edinburgh, 1836 – 321 p.; *The St. Albans Chronicle. The Chronica maiora of Thomas Walsingham*. – I. 1376 – 1394. Ed., trans. J. Taylor, W.R. Childs, L. Watkins. – Oxford, 2003. – CXVIII, 1030 p.
- ¹¹ Barber R. *The Life and Campaigns of the Black Prince: from Contemporary Letters, Diaries and Chronicles, including Chandos Herald's Life of the Black Prince*. – Woodbridge, 1997. – 139 p; Jones M.C.E., Walker D.S.K. (eds.) *Private Indentures for Life Service in Peace and War, 1278 – 1476*. – L., 1994. – 191 p.
- ¹² Hewitt H.J. *The Organization of War // The Wars of Edward III: Sources and Interpretations*. Ed. C.J. Rogers. – Woodbridge, 1999. – P. 33 – 36.
- ¹³ Prince A.L. *The Indenture System...* – Manchester, 1933. – P. 283.
- ¹⁴ Бёрн А. Вказ. праця. – С. 21.
- ¹⁵ *Le Premier livre des chroniques de Jehan Froissart*. – T. 1 / Ed. K. de Lettenhove. – Bruxelles, 1863. – P. 152.
- ¹⁶ Під іменем "Galoys", "Galois", "Gualesi" ("Галли") розуміються саме валлійці, а не кельти. Можливо, це пов'язано з тим, що валлійці кельтського походження. Інші народи кельтського походження британських островів мали в середньовічних хроніках власні імена.
- ¹⁷ *Chronique de Jean le Bel*. – T. II / Ed. J. Viard, E. Déprez. – Paris, 1905. – P. 106.
- ¹⁸ *Chroniques de J. Froissart*. – T. 3 / Ed. S. Luce. – Paris, 1872. – P. 406.
- ¹⁹ Ayton A. *The English Army at Crécy...* – Woodbridge, 2005. – P. 174 – 175.
- ²⁰ Sumption J. *The Hundred Years' War*. – Vol. I: *Trial by Battle*. – L.; Boston, 1999. – P. 199.
- ²¹ *Œuvres de Froissart*. – T. 18 / Ed. Kervyn de Lettenhove. – Osnabrück, 1867. – P. 91 – 92.
- ²² *Scalacronica*: by Sir Thomas Gray of Heton, Knight / Ed. J. Stevenson. – Edinburgh, 1836. – P. 186 – 187.
- ²³ *Chronique de Jean le Bel*. – T. II / Ed. J. Viard, E. Déprez. – Paris, 1905 – P. 290; Sumption J. *The Hundred Years' War*. – Vol. II: *Trial by Fire*. – L., 2001. – P. 426.
- ²⁴ Prestwich M. *Armies and Warfare in the Middle Ages: The English Experience*. – L.; New Haven, 1996. – P. 154.
- ²⁵ *The St. Albans Chronicle. The Chronica maiora of Thomas Walsingham*. – I. 1376 – 1394 / Ed., trans. J. Taylor, W.R. Childs, L. Watkins. – Oxford, 2003. – P. 136.
- ²⁶ Curry A. *The Nationality of Men-at-Arms serving in English Armies in Normandy and the pays de conquête, 1415 – 1450: A Preliminary Survey // Reading Medieval Studies*. – 1992. – Vol. 18. – P. 154 – 155.
- ²⁷ Nicolle D.C. *Crécy 1346: Triumph of the Longbow*. – Oxford, 2000. – P. 16; Sumption J. *The Hundred Years' War*. – Vol. I. – L.; Boston, 1999. – P. 450.
- ²⁸ *Chroniques de J. Froissart*. – T. 3 / Ed. S. Luce. – Paris, 1872. – P. 187.
- ²⁹ *Croniche di Giovanni, Matteo e Filippo Villani*. – Vol. I. – Trieste, 1857. – P. 484.
- ³⁰ *Scalacronica...* / Ed. J. Stevenson. – Edinburgh, 1836. – P. 194.
- ³¹ Див.: Bradbury J. *The Medieval Archer*. – Woodbridge, 1985. – 198 p.; Hardy R., Strickland M. *The Great Warbow*. – Stroud, 2005. – 538 p.
- ³² *Œuvres de Froissart*. – T. 18 / Ed. Kervyn de Lettenhove. – Osnabrück, 1867. – P. 90.
- ³³ Ayton A. *Knights and Warhorses...* – Woodbridge, 1994. – P. 259.
- ³⁴ *Chronicon Galfridi le Baker de Swynebroke* / Ed. E.M. Thompson. – Oxford, 1889. – P. 80.
- ³⁵ Prince A.L. *The Strength of English Armies in the Reign of Edward III // English Historical Review*. – Oxford, 1931. – Vol. 46, №183 – P. 363. Not. 4.
- ³⁶ Carr A.D. *Welshmen and the Hundred Years' War // Welsh History Review*. – Wales, 1968. – Vol. 3. – P. 27.

- ³⁷ Prince A.L. The Army and Navy... – Cambridge, Mass., 1940. – P. 342.
- ³⁸ Ayton A. The English Army at Crécy... – Woodbridge, 2005. – P. 182 – 184.
- ³⁹ Prestwich M. Plantagenet England, 1225 – 1360. – Oxford, 2005. – P. 164.
- ⁴⁰ Chroniques de J. Froissart. – T. 3 / Ed. S. Luce. – Paris, 1872. – P. 130, 355.
- ⁴¹ Heath I. Armies of the Middle Ages... – Worthing, 1982. – P. 9.
- ⁴² La Chronique d'Enguerran de Monstrelet. – T. III / Ed. L.-C. Douët- d'Arcq. – Paris, 1859. – P. 284 – 285.
- ⁴³ Œuvres de Froissart. – T. 15 / Ed. Kervyn de Lettenhove. – Osnabrück, 1967. – P. 170.
- ⁴⁴ Wylie J.H., Waugh W.T. The Reign of Henry the Fifth. – Vol. 3. – Cambridge, 1929. – P. 131.
- ⁴⁵ Medieval Warfare: A History / Keen M. – Oxford, 1999. – P. 215.
- ⁴⁶ Басовская Н.И. Столетняя война: леопард против лилии. – М., 2003. – С. 9.
- ⁴⁷ Vale M.G.A. The War in Aquitaine // Arms, Armies and Fortifications in the Hundred Years' War. – Woodbridge, 1999. – P. 81 – 82.
- ⁴⁸ Heath I. Armies of the Middle Ages... – Worthing, 1982. – P. 10.
- ⁴⁹ Hewitt H.J. The Black Prince's Expedition of 1355 – 1357. – Manchester, 1958. – P. 21.
- ⁵⁰ Fowler K.A. Medieval Mercenaries. – Vol. 1. – Oxford, 2001. – P. 5.
- ⁵¹ Deux lettres d'Edouard III sur la bataille de Écluse // Oeuvres de Jehan Froissart / Ed. K. De Lettenhove. – T. 18. – Bruxelles, 1874. – p. 167.
- ⁵² Sumption J. The Hundred Years' War. – Vol. III. – L., 2009. – P. 134, 285.
- ⁵³ Walker S. Janico Dartasso: Chivalry, Nationality and the Man-at-Arms // History. – Oxford, 1999. – Vol. 84. №273. – P. 31 – 51.
- ⁵⁴ Curry A. The Nationality of Men-at-Arms serving in English Armies in Normandy and the pays de conquête, 1415 – 1450: A Preliminary Survey // Reading Medieval Studies. – Reading, 1992. – Vol. 18. – P. 135 – 163.
- ⁵⁵ John of Gaunt's Register. – Vol. I / Ed. S. Armitage-Smith. – L., 1911. – P. 299 – 300; Vol. II. – P. 5 – 6, 84, 231, 303; Swinton G.S.C. John of Swinton: A Border Fighter of the Middle Ages // Scottish Historical Review. – Edinburgh, 1919. – Vol. 16. – P. 262.
- ⁵⁶ Ayton A. The English Army at Crécy... – Woodbridge, 2005. – P. 250.
- ⁵⁷ Chroniques de J. Froissart. – T. 8 / Ed. S. Luce. – Paris, 1888. – P. 148.
- ⁵⁸ Sumption J. The Hundred Years' War. – Vol. III. – L., 2009 – P. 187.
- ⁵⁹ Sherborne J.W. Indentured Retinues and English Expeditions to France, 1369 – 1380 // English Historical Review. – Oxford, 1964. – Vol. 79. №313. – P. 721.
- ⁶⁰ La Chronique d'Enguerran de Monstrelet. – T. IV / Ed. L.-C. Douët-d'Arcq. – Paris, 1860. – P. 310 – 312.
- ⁶¹ Sherborne J.W. Indentured Retinues... – Oxford, 1964. – Vol. 79. №313. – P. 727 – 729.
- ⁶² Hardy R. Longbow. A Social and Military History. – Stroud, 2006. – P. 78.

В статье рассматривается этнический состав английских наемных войск в годы Столетней войны (1337 – 1453 гг.). На основе источников доказываем полиэтничность английских наёмных отрядов, раскрываются особенности различных этносов, их количественный и качественный состав.

Ключевые слова: наёмники, англичане, валлийцы, гасконцы, ирландцы, немцы, фламандцы, лучники, латники, контракты.

This article is devoted to the problem of ethnic structure of English army in the Hundred years war (1337 – 1453). On the basis of sources variety of ethnics in the English army is proved, the features of different ethnics, their quantitative and high-quality composition, open up.

Key words: mercenaries, English, Welshman, Gascon, Irishman, German, Fleming, longbowman, man-at-arms, indentures.

КАЗАХСКО-УКРАИНСКИЕ ЭТНИЧЕСКИЕ СВЯЗИ (после VI века)

У даній статті докладно досліджується переселення на початку VII століття частини Уархунів (племена Забендер, Тарніак, Котзагер), які мешкали в VI ст. н.е. в Арало-Каспійському регіоні, до Європи та приєднання до Уархунів, що утворили там каганат. Про це вперше писав Пабло Диякон (історик VIII століття) і всебічно висвітлив французький вчений А. Тьєррі (A. Thierry) в 1856 році. Вищеназвані племена вже у VII столітті зникають з території та історії Казахстану, влаштувавшись у Карпатському регіоні. Дане переселення має пряме відношення до етнічної історії українського народу.

Ключові слова: забендер, переселення, етнічна історія українського народу.

Известно, что казахско-украинские связи (культурные, этнические) начинаются со времен Киевской Руси. В действительности они начались раньше, в VI веке, во времена Уархунского каганата. Каганат этот до середины XIX века назывался Аварским каганатом. Правильное название впервые было доказано французским ученым Амедием Тьерри (1797 – 1873).

Во времена наследников Атиллы и Тенгиза и Ернака Орда гуннов существенно ослабла¹. Но как бы не ослабевала обновленная правителями, новая Гуннская Орда держала Европу в трепете еще три века. Гуннов тогда (т.е. в V веке) и позже на латинском языке называли хуннами (Hun). Также звучал этот термин на востоке на китайском языке.

Если взять за основу многочисленные источники, то в конце V века побежденные, ослабленные хуннские (гуннские) племена уходят на восток побережья Черного моря. На побережье Черного моря хуннские племена уже именуется совсем иначе. Даже при хуннах река Днепр называлась "хунауар", а также назывались "ауаром" несколько племен². Например, уархуни или аргуни были племенами в Хуннской орде еще раньше, но они были малочисленными, потому, что их большая часть остались в Азии. Существует легенда и некоторые историки утверждают, что под предводительством какого-то полководца Уар, племена хуннов в последствии назывались "Уархунами". До появления исследований Тьерри во многих трудах каганат Уар назывался Аварским каганатом³.

Живший в 8 веке лангобард Пабло Диякон пишет: *"Когда-то его (Пабло Диякона – С.У.) предки были подданными уаров..."*. Также он описал короля лангобардов Аудигуна и его сына королевича: *"Албуин вступил в вечный союз с уарами, которые первоначально назывались хуннами (гуннами), в последствии по имени своего вождя (короля) были названы уарами..."*⁴.

Империя гуннов распалась на несколько частей, образовав отдельные королевства и княжества. Из них оставшиеся в истории названия: Сабир, Утургур, Сарагур, Уархун (Аргун) и др. Например и кутургуры назывались "хуннами киммерийцами", в основном эти племена были родственными с хуннами⁵.

В конце V и в начале VI века на побережье Черного моря и до Паннонии образовался Каганат Уархунів. На латыни и на других языках народов Европы этот каганат часто назывался "Каганатом Аварским" или "Каганатом Уар (Ouar)". Несмотря на то, что эти каганаты были отдельными и самостоятельными, многие ученые видели в них только единственный каганат Авар, иногда путали с предыдущим аварским, который существовал в Азии. Но и те и другие уары, т.е. авары были гуннскими племенами. Только первые остались в Азии.

По мнению Амедия Тьерри и европейских ученых, уархуни в составе хуннов были со II века. В начале нашей эры, когда хуннская Орда продвигалась на запад, множество хуннов конечно

же осталось на востоке, в Каспийском и Аральском регионе. Уархуны оставшиеся на востоке после присоединения к бывшей орде Аттилы, увеличили число уархунов, по этой причине последующий каганат хуннов и назывался "Каганатом Уархунов"⁶.

Каганат Уархунов не был огромным как Хуннская Орда, но несмотря на это, в свое время был, одним из могущественных каганатов. Уархунские племена в Средней Азии долго находились в составе эфталитов т.е. так называемых белых гуннов. Когда государство эфталитов было разгромлено могучим Тюркским каганатом в 60-годы VI века, азиатские уархуны оказались в составе последнего. Они занимали территорию между Аралом и Каспием⁷. А укрепление Уархунского каганата в Европе связано с именем хана Баяна. Время усиления и укрепления Уархуннов совпадает с периодом расцвета Византии. "...Ce fut une bonne fortune pour le nouveaux Huns d'avoir a leur tete un homme tel que Baian..."⁸ – писал А.Тьерри о том, что это благоприятная судьба и везение для новых гуннов, во главе которых оказался такой предводитель как Баян.

Каганат Уархуннов был в тесном контакте с Византией, а при правлении Баянхана Византия вынуждена была платить дань каганату. Как писал Тьерри хан Баян для развития и укрепления сделал многое. Дополнительно к этому А.Тьерри сообщает: "...J'ai dit qui trois grandes tribus de Ouair-Khouni, les Tarniakhs, les Cotzagheers et les Zabenders avaient refuse de suivre dans sa fuite la horde qui etait venue en Europe et avait adopte le nom d'Avars; Ces trois tribus occupaient encore en Asie que leur avait assignes les Turks. Des emissaires de Baian vinrent les solliciter de briser aussi leur joug et rejoindre leurs freres au pied des Carpathes; elles le firent prudemment, passerent en Europe et se fundirent dans la horde de Baian, dont elles accurent considerablement l'importans..."⁹ Этот текст по-русски звучит: "Как я выше сказал, что крупные три племена Уархунов – Тарниаки, Котзагеры, Забендеры, придя в Европу приняли название Авар (Уар); Эти три племени обитали на земле Тюркского каганата, выделенные им. Посланники Баяна приехали к ним, вручив приглашение кагана сообщили, что они могут поселиться у подножия Карпат, чтобы присоединиться к ним и обосноваться на земле Уархунов. Таким образом, они присоединились к Уархунам, Это было очень важно для усиления Орды Баяна".

Одним словом, от Паннонии (совр. Венгрия) до Черного моря, образование Каганат Уар, который при Баян-хане стал мощным государством.

Здесь можно обратить внимание на то, что племя аргын у казахов и у других тюркских народов - это прямые наследники Орды хунов т.е. Уархунов¹⁰. Также прямыми наследниками уархунов являются **бендеры**. Есть город и местность Бендеры в Молдавии, недалеко от города Тирасполь. Мы полагаем термин "бендеры" все таки имеет происхождение от Уархунского каганата в составе которого были племена **забендер** и другие.

Украинский язык очень богатый, сохранивший многие элементы языка древней Руси. Также в украинском можно увидеть слова латинского происхождения, также кипчакские слова *майдан*, *каймак*, *тютюн* и др. Среди географических и исторических терминов больше всех привлекает название село **Баян**. Как отмечает В.Луценко, "*Село с таким названием указано на карте Боплана 1648 г. недалеко от г. Бобровица, Киевская обл. Сейчас не существует, – имя собственное, Аварский хан 6 в.*"¹¹. Наиболее древние тюрко-славянские языковые контакты на территории Украины относятся к периодам господства в Северном Причерноморье гуннов, болгар, авар и хазар (конец IV – конец IX вв.). Поэтому в исследованиях В.Луценко отмечено, что "вероятно, тогда же в славянские языки проникли самые древние тюркские заимствования, примерами которых являются слова *балда*, *боярин*, *буран*, *каган*, *кабан*, *лошак*, *товар*, *толмач* и другие"¹². Бесспорно языковые связи славян с тюркским миром существенно.

Что касается термина "хун", то в тюркских языках **хун**, **гун**, **гын** и другие варианты имеются. Латинский **hun** в настоящее время имеет у народов Европы разные произношение. В группе романских языков **h** не произносится, поэтому на французском, испанском и др. языках **хун** произносится как **ун**. Хун по русски – "гун", это название, конечно, поздних времен.

В 425 году Восточная Римская империя подарила провинцию Паннония (совр. Венгрия, часть Австрии) Империи хуннов (гуннов), за то что хунны защитили их от вестготов и других германских племен. С того времени начали называть эту территорию Хунгрия. Кстати это государство до сих пор называется Хунгрия на всех языках мира, и только на русском – Венгрия и на польском **Wegry**.

Во многих исторических источниках об "Уархунах" говорится как о "Аварах", а в советских исторических исследованиях как "Вархонах". Только французские ученые после А.Тьерри этот термин дают как "Уар" (Ouar). Крупный советский ученый и исследователь А.Тьерри А.Н.Бернштам относительно этнонима "Уар" пишет: "Вархониты были этнически связаны с родом "авар" (абар, ауар), быть может, древним гуннским родом кочевых племен причерноморских степей. Вархониты – продолжение аттиловского рода: псевдоавары и авары суть те племена, которые объединились вокруг этого рода. По-видимому, в конце V в. после распада гуннской орды и выделения утургуров, кутургуров, оногуров, сарогуров и всех разновидностей болгар, остался гуннский род, который продолжал свою историю под новым именем аваров. Авары вместе с лангобардами выступали против гепидов и их предводителя Гунимунда. Они заняли территорию гепидов, а позднее, как уже было отмечено, разбили и лангобардов..."¹³.

Также А.Н.Бернштам подчеркивает, что "в сокращенной форме термины авары и гунны сохранились в племенном названии *вархониты*, являющемся изменением словосочетаний *уар + хуни*. Появление этого названия в письменных источниках падает на начало второй половины VI в. (примерно 557 г.)". Далее, ссылаясь на Приска, исследователь пишет: "Приск упоминает в 461 – 465 гг. аваров, которые разбили савиров, потеснивших, в свою очередь, сарагуров, угуров и оногуров, и отправивших в Константинополь посольство..."¹⁴.

В конце V века появившаяся новая хуннская орда, управляемая потомками Аттилы, называлась "Каганатом Уархунов", и причина появления нового названия такова:

Во II веке обитавшие регионы Каспия и Арала племена Уархуннов в V веке, как бы дополняя поредевшие ряды бывалых хуннов, идут на запад и присоединяются с родственными хуннскими племенами. В связи с подавляющей численностью уархунов с востока, их орда называлась "Каганатом Уархунов". По позже в VII веке, при правлении Баянхана остатки уархунов Каспия и Арала, придя на запад, вливаются в Уархунский каганат, который находился в Паннонии и в Карпатах. Они были основными из племен Тарниак, Котзагер и Забендеры уархунцев. Названия этих трех племен мы находим в VI веке среди жителей на территории Казахстана¹⁵. А в последующие времена об этих племенах и их названиях нет никаких данных. Можно твердо предположить, что эти племена перешли на запад к Баян-хану в Европу. Также часть уархунов осталась в этническом составе украинского народа¹⁶.

На этнолингвистической карте Средней Азии и Казахстана М.И.Артамонов указывает уархунов VI века в регионе Аральского моря. Уже в последующие века их названия мы не обнаруживаем в тех местах, а именно на территории Казахстана.

Как мы уже сообщали, при хане Баяне Орда уархунов становится могущественной. В это время многие германцы и некоторые европейские племена объединились в Уархунскую Орду. Даже Восточно-Римская империя – Византия вынуждена была долгие годы платить дань Баян хану и была зависима от Орды. Как раз в ту пору совпадает переименование древнего греческого города **Одесса** на **Уар (ныне г. Варна, Болгария)**. До уархунов хунны называли Днепр Уаром¹⁷, а позже они, когда владели Дунаем, также называли и его Уаром (на хунском языке реку называют "уар"). Многие события истории Причерноморья связаны с этим городом. Например, в 442 году здесь некоторое время находился Атила и принимал послов многих государств. С VII века этот город носил имя уархунов. Название прекрасного города Одесса было бы забыто в истории Европы, если бы Екатерина Вторая не присвоила бы его порту Хаджибей, после взятия у турков.

В конце VIII века в Европе могущественным становится Королевство Франков. Из орды Уархунов многие германских племен начинают ориентироваться на короля Франков Карла Великого. В 791 году Карл Великий одержал победу над ослабевшей армией Уархунов, а в 798 году полностью раздробил ее. Начиная с 827 года название Уархунов исчезает в Европе.

После распада Орды, уархуны мелкими группами входят в состав европейских народов и для них наступают смутные времена. Это и определило их появление в этническом составе украинцев, казахов и многих других народов¹⁸.

¹ Thierry A. Histoire d' Attila... – Paris, 1856. – 2-tome. – P. 5.

² Klaproth J. Tableau historique de Asie. – Paris, 1825. – P. 262.

³ Ibid.

⁴ Стасюлевич М.С. История средних веков. – СПб., 1905. – С. 301.

⁵ Бернштам А.Н. Очерк истории гуннов. – Л., 1951. – С. 171.

⁶ Thierry A. Histoire d' Attila... – Paris, 1856. – 2-tome. – P. 3 – 10.

⁷ История Каз. ССР. – Т. I. – Алма-Ата, 1977. – С. 321.

⁸ Thierry A. Histoire d' Attila... – Paris, 1856. – 2-tome. – P. 5.

⁹ Там же. – P. 10.

¹⁰ Казахская Советская энциклопедия. Аргын. – Т. 1. – Алматы, 1972. – С. 457.

¹¹ Луценко В. Тюркский фактор в истории и этногенезе украинцев и их предков. – Глава XII. Тюркские топонимы вне степной зоны Украины. – М., 2008. – С. 187.

¹² Там же. – Глава XI. – С. 157, 158, 161, 163.

¹³ Бернштам А.Н. Указ. соч. – С. 181.

¹⁴ Там же. – С. 170.

¹⁵ История Каз. ССР. Указ. соч. – С. 321.

¹⁶ Утениязов С.К. Племена Арало-Каспийского региона до VI века // Вестник Атырауского университета. – №1. – 2009. – С. 126 – 129.

¹⁷ Бернштам А.Н. Указ. соч. – С. 178.

¹⁸ Утениязов С.К. Аттила. – Алматы, 2000. – С. 29 – 31.

В данной статье подробно исследуется переселение в начале VII века части Уархунов (племена Забендер, Тарнияк, Котзагер) обитавших в VI в. н.э. в Арало-Каспийском регионе, в Европу в Закарпатье и присоединение к Уархунам, образовавшим там каганат. Об этом впервые писал Пабло Диакон (историк VIII века) и всесторонне осветил французский ученый А.Тьерри (A.Thierry) в 1856 году. Вышеназванные племена уже в VII веке исчезают с территории и истории Казахстана, обосновавшись на Карпатах. Данное переселение имеет прямое отношение к этнической истории украинского народа.

Ключевые слова: забендер, переселение, этническая история украинского народа.

In the article author thoroughly studies the migration of Uarhuns (Zabender, Tarniyak, Kotzager tribes) which in the 6th century inhabited Aral and Caspian region to Europe, Carpatho-Ukraine, and joining the part of Uarhuns that had founded khanate. Pablo Diakon (8th century historian) was the first, who wrote about these events and in 1856 – A.Thierry, French scientist. The above mentioned tribes disappeared from the territory and history of Kazakhstan settling in Carpatho-Ukraine. This migration has direct relation to ethnic history of Ukrainians.

Key words: Zabender, migration, ethnic history of Ukrainians.

ЕТНОГРАФІЧНО-ФОЛЬКЛОРИСТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ФІЛАРЕТА КОЛЕССИ: ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглядається питання дослідження в дореволюційній історіографії наукової спадщини відомого українського вченого Філарета Колесси як етнолога, фольклориста та музикознавця, аналізуються відгуки в літературі щодо його етнографічних експедицій та видання збірок українського фольклору.

Ключові слова: Філарет Колесса, етнологія, етнографія, музикознавство, фольклористика, дореволюційна історіографія, українські народні думи, Наукове товариство ім. Т.Шевченка.

Філарет Михайлович Колесса (1871 – 1947) увійшов в історію як відомий етнограф, фольклорист, композитор, музикознавець та літературознавець, основоположник українського етнографічного музикознавства, а також батько видатного українського композитора та диригента Миколи Колесси. Активну етнографічну діяльність Філарет Колесса проводив протягом всього життя: він був дійсним членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка, Всеукраїнської академії наук, керівником львівського відділу Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії Академії Наук УРСР та був активним учасником міжнародних конгресів етнографів, фольклористів та музикознавців. Непересічна постать вченого, який належав до відомої родини Колесів, по-різному оцінюється в літературі. Історіографію з даної проблеми можна поділити на дореволюційну, радянську та сучасну (після здобуття Україною незалежності). В даній статті ми зупинимося на аналізі літератури дореволюційного періоду присвяченої діяльності Філарета Колесси як етнографа та фольклориста.

Перший відгук про наукові успіхи Філарета Колесси у галузі етнографії належить Івану Франку, якого можна вважати вчителем і наставником на той час молодого вченого. У 1898 році Іван Франко редагував п'ятий том "Етнографічного збірника", який видавало Наукове товариство ім. Т.Шевченка, де був вміщений матеріал Філарета Колесси під назвою "Людові вірування на Підгір'ю. В с. Ходовичах стрийського пов. списав Філарет Колесса"¹. Цю статтю Іван Франко науково опрацював та систематизував відповідно до десяти тематичних розділів. У вступному слові до цих матеріалів Іван Франко проводить аналогії з подібними віруваннями інших європейських народів та дає високу оцінку діяльності Філарета Колесси як етнографа, який звів і систематизував цінну та оригінальну інформацію щодо людських вірувань в одній місцевості². Про важливість наукового доробку Філарета Колесси в оцінці Івана Франка свідчить той факт, що останній поміщає в зазначеному збірнику свій матеріал аналогічного характеру, який доповнює певні прогалини у матеріалі зібраному Філаретом Колесою, та містить заклик до вчених долучитися до справи вивчення малодослідженого на той час питання в науці – українських народних вірувань³.

Трохи пізніше, в 1900 році, оцінюючи стан розвитку етнографічної науки, Іван Франко відносить Філарета Колессу до нової генерації талановитих збирачів етнографічної інформації, які використовують у науковій діяльності найбільш досконалу методику, а саме: записи матеріалу роблять дуже чіткими; відбирають найкращих оповідачів про яких подають детальні відомості; при етнографічних описах використовують малюнки, фотокартки, заміри досліджуваних об'єктів. Крім того, для таких вчених характерне детальне попереднє вивчення літератури з досліджуваної проблематики, а також відбір найбільш цікавих та малодосліджених регіонів для подальшого етнографічного вивчення⁴. Така висока оцінка етнографічно-фольклористичної діяльності Філарета Колесси Іваном Франком свідчить про те, що вже на початку наукової діяльності вчений відзначився як добросовісний та працьовитий дослідник української усної народної творчості.

Оцінка наукової діяльності Філарета Колесси багато в чому залежала від особистої позиції автора щодо "українського питання" в дореволюційній Росії, а також політичних поглядів та переконань. Яскравим прикладом може стати позиція відомого на той час київського москвофіла та українофоба російського походження Тимофія Флоринського, який, аналізуючи діяльність Наукового товариства ім. Т.Шевченка, говорить, що праці його діячів, у тому числі й Філарета Колесси, є сумнівними в науковому плані, мають замовний характер, є безграмотними та тенденційними⁵.

На протигагу цій позиції ми маємо думку Михайла Грушевського, який, описуючи діяльність Наукового товариства ім. Т.Шевченка, згадує та високо оцінює етнографічну розвідку Філарета Колесси про народні вірування галицьких підгорян (околиці Коломиї, Стрия і Дрогобича), де подається народна космологія, розглядаються народні погляди на органічний світ, рослин, звірів, людей, явища господарського та суспільного життя, описується народний календар і свята, міфологія та демонологія⁶. Подаючи огляд праць вченого, Михайло Грушевський розглядає діяльність Філарета Колесси в контексті суто етнографічних зацікавлень, розширюючи тим самим предметне поле наукових пошуків дослідника.

У 1905 році вийшла стаття Олександра Бережницького "Наші музики", в якій автор подає біографічні відомості про Філарета Колессу разом з коротким оглядом його фольклористично-етнографічної діяльності та аналізом друкованих праць вченого. Автор називає Філарета Колессу представником національного напрямку в українській музиці та зазначає, що поряд з фіксацією фольклорного матеріалу вчений започаткував практику паралельної фіксації етнографічних явищ, які зображували певні святкові моменти народного життя⁷. Це, у свою чергу, свідчить, що наукові інтереси Філарета Колесси були набагато ширші, ніж суто фольклористичні. Наведені дані також дозволяють читачу зрозуміти процес становлення Філарета Колесси як вченого та виділити основні напрямки його наукових пошуків. Олександр Бережницький, хоча й поверхнево, але все ж таки намагається аналізувати праці вченого та визначає вплив окремих діячів того часу на творчі здобутки Філарета Колесси.

Іван Франко у своїй статті "Думки профана на музикальні теми", аналізуючи діяльність українських композиторів, відносить Філарета Колессу до когорти молодих і талановитих композиторів, які намагаються відійти у своїй творчості від впливу Дмитра Бортнянського, який заважає розвитку української народної пісні з її автентичним і народним характером⁸. Висока оцінка творчості Філарета Колесси Іваном Франком разом з певними рекомендаціями щодо подальших наукових пошуків у галузі фольклористики свідчать про помітний вплив вченого на розвиток та становлення української етнографічної науки.

Наступним етапом критики творчості Філарета Колесси стала рецензія Станіслава Людкевича на його працю "Кілька слів про збирання і гармонізоване українських народних пісень з доданем листів Миколи Лисенка"⁹. Стаття Станіслава Людкевича "Націоналізм в музиці"¹⁰ поклала початок науковій полеміці вчених щодо ключових питань, пов'язаних з особливостями фольклорно-етнографічних досліджень, яка отримала своє продовження в праці Філарета Колесси "До питання про український музичний стиль"¹¹ та завершилась виходом статті Станіслава Людкевича під назвою "Кілька поправок до так званого питання про український пісенний стиль"¹², хоча остаточної крапки в цьому питанні ніхто із вчених не поставив.

Станіслав Людкевич рішуче виступав проти підкреслення "окремішності" української народної музики, постійно наголошуючи, що українські фольклорні традиції відповідають подібним зразкам європейської культури, а українським фольклористам він радив позбутись своєї національної обмеженості у цьому питанні. В цілому, Станіслав Людкевич більше тягів до інтернаціоналізації української фольклористики, намагаючись обробити її професійно для створення відповідних симфоній, з наступною популяризацією цієї музики як в Україні, так і за кордоном. Така ситуація, на думку Філарета Колесси, який любувався українським фольклором в його точному та незмінному відтворенні, була неприпустимою як з наукових, так із національно-патріотичних позицій. Загалом, гостра полеміка вчених стосовно зазначених проблем підігрівала інтерес науковців та громадськості до розвитку і становлення української фольклористики, а також знайомила читачів з найновішими досягненнями європейської фольклористики. На нашу думку, критична позиція Станіслава Людкевича стосовно фольклористичних досліджень Філарета Колесси є досить сумнівною, оскільки базується на запереченні

етнографізму в музичній естетиці поряд з пристосуванням народної української музики до сучасної інструментальної музики, що неминуче вело б до втрати автентичності українського народного фольклору.

Інформацію щодо діяльності Філарета Клесси як етнографа та фольклориста міститься в статтях Опанаса Сластіона, який активно цікавився питанням записування українських народних дум та надавав всіляку підтримку вченим, які займалися цією проблемою. У своїй об'ємній статті "Мелодії українських народних дум та їх записування" Опанас Сластіон, аналізуючи українські народні думи та їх відмінність від билин, а також описуючи загалом стан розвитку української музичної етнографії в контексті європейських досягнень у цьому напрямку, досить часто цитує праці Філарета Колесси, даючи їм високу оцінку¹³.

Про важливість етнографічно-фольклористичної діяльності Філарета Колесси наголошується у відозві Лесі Українки, яка закликала допомогти вченому у збиранні етнографічного матеріалу¹⁴, а також матеріально допомагала вченому в реалізації його творчих задумів, зокрема, організувала зі своїм чоловіком Климентом Квіткою за свій кошт експедицію на Полтавщину з метою записування українських народних дум на фонограф.

Потрібно також відзначити, що в тогочасних друкованих виданнях знаходяться анонімні замітки стосовно експедиції Філарета Колесси, які інформували громадськість про етнографічно-фольклористичні дослідження українських земель та закликали допомогти у цій справі. При цьому конкретизувалося, яка допомога потрібна і коли¹⁵. Така інформаційна підтримка експедиції Філарета Колесси значно підвищувала ефективність роботи.

Детальний опис організації та проведення експедиції подає вже згадуваний нами Опанас Сластіон у статті "Записування дум на фонографі"¹⁶, в якій він описує підготовчий етап цієї експедиції, що був пов'язаний із інформаційною кампанією в друкованих органах спрямованою на ефективну організацію праці Філарета Колесси. Опанас Сластіон у своїй статті вміщує текст відозви до свідомих українців.

Остання замітка Опанаса Сластіона з приводу експедиції Філарета Колесси була здійснена через рік після її проведення. У ній він підсумовував останні зрушення та досягнення у справі збирання етнографічно-фольклористичного матеріалу¹⁷. Автор відзначає певне пожвавлення в галузі записування фольклорного матеріалу, яке спричинила експедиція Філарета Колесси.

Отже, можна відзначити, що експедиція Філарета Колесси на Полтавщину мала певний резонанс як у наукових колах, так і серед громадськості, та призвела до конкретних наукових здобутків у справі музичної етнографії. Був зібраний значний матеріал як за обсягом, так і за своєю науковою цінністю, який послужив основою для написання цілої серії праць вченого про українські народні думи: "Мелодії українських народних дум" (1910 – 1913); "Варіанти мелодій українських народних дум, їх характеристика і групування" (1913) та ін. Ці праці можна назвати дійсно науковими, оскільки поряд із значною технічною роботою вченого пов'язаною із збиранням, записуванням, перекладанням на ноти українських народних дум, Філарет Колесса продемонстрував серйозну теоретичну підготовку у цій сфері, що простежується в ґрунтовних теоретичних висновках та узагальненнях вченого, які були здійсненні з урахуванням новітніх на той час тенденцій європейської науки.

Методика фіксації етнографічного матеріалу у Філарета Колесси відповідає сучасним підходам до такої роботи, оскільки була підпорядкована основному завданню – зафіксувати та зберегти українські народні думи у первісному незміненому вигляді. Методологічні прийоми аналізу отриманої інформації відповідали поставленим завданням та включали принципи порівняльного мовознавства. Таким чином, висновки вченого, які базувалися на аналізі широкого фактичного матеріалу мали суттєвий вплив на розвиток фольклористики в усьому слов'янському світі.

У літературі зустрічаються згадки про участь Філарета Колесси у міжнародному з'їзді, організованому музичним товариством у Відні, де вчений зачитав свою доповідь про ритмічну та мелодичну будову кобзарських дум¹⁸. Таким чином, завдяки серйозній роботі вченого, світова громадськість була ознайомлена з таким глибоко автентичним і національним явищем українського народу як кобзарські думи, а наукові досягнення Філарета Колесси в цій галузі були визнані європейською науковою спільнотою.

Відомості біографічного характеру, а також довідковий матеріал щодо основних напрямків

наукової діяльності разом з переліком основних праць вченого можна зустріти в друкованих органах Наукового товариства ім. Т.Шевченка у зв'язку з обранням Філарета Колесси дійсним членом цієї наукової інституції¹⁹.

В іншому виданні цієї наукової організації знаходяться рецензії на наукові праці вченого. Так, зокрема, можна виділити рецензію Володимира Дорошенка на працю Філарета Колесси "Матеріали до історії козаччини з рр. 1709 – 1721 зібрані в Шведському Державному Архіві в Штокгольмі", де зазначається, що вчений, перебуваючи в Швеції, мав можливість зібрати цікаві документи щодо зносин Україні і Швеції зі змістом яких він знайомить читачів, а самі документи вийшли окремим виданням²⁰. Короткі відомості про вказану працю Філарета Колесси свідчать про широке коло наукових інтересів вченого, який поряд з активною етнографічною та фольклористичною діяльністю займався питаннями суто історичного характеру.

Отримала відгук у пресі також і праця Філарета Колесси "Про віршову форму поезій Маркіяна Шашкевича", на яку написав рецензію Михайло Возняк відзначивши при цьому, що особливий інтерес до цієї проблематики в даний період був викликаний сторічним ювілеєм з дня народження Маркіяна Шашкевича. Тому, роблячи огляд останніх праць з цієї проблеми, Михайло Возняк зупиняється також і на праці Філарета Колесси, яку аналізує відповідно до розділів та їх змістовного наповнення²¹.

Більш ґрунтовно діяльність Філарета Колесси як етнографа та фольклориста висвітлюється Климентом Квіткою, який в своїй статті під назвою "Новітня українська музична етнографія" подає огляд тогочасних етнографічних досліджень, акцентуючи особливу увагу на етнографічно-фольклористичній діяльності вченого. Климент Квітка, аналізуючи постать вченого як етнографа, відзначає його ґрунтовну теоретичну підготовку, що дозволила йому належним чином впорядкувати та видати збірки фольклорних матеріалів²². Поряд з високою оцінкою праць вченого Климент Квітка подає критику досліджень Філарета Колесси, відзначаючи неповний огляд дослідником праць своїх попередників у справі записування кобзарських мелодій, а також суттєвим недоліком його праць, на думку Климента Квітки, є вибірковість вченого у справі записування дум, що є, начебто, наслідком бажання підігнати етнографічний матеріал відповідно до власних теоретичних розробок та напрацювань у цій сфері²³. Климент Квітка відзначає також незавершеність досліджень Філарета Колесси, які потребують логічного продовження, та говорить про певні технічні огріхи в справі записування дум²⁴. Разом з тим, у розвідці Климента Квітки відсутній аналіз теоретико-методологічної частини праць вченого, пов'язаної з прийомами фіксації та інтерпретації отриманих етнографічних матеріалів.

Інформація щодо етнографічно-фольклористичної діяльності Філарета Колесси в дореволюційний період міститься також у працях присвячених діяльності Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Так власну оцінку діяльності Філарета Колесси подає Володимир Дорошенко в процесі аналізу наукових досягнень зазначеної наукової установи, в тому числі у галузі етнографії та фольклористики. Але Володимир Дорошенко лише побіжно згадує діяльність Філарета Колесси в контексті дослідження ним українських дум та називає його дослідження цікавими²⁵.

Отже, подаючи огляд дореволюційної історіографії діяльності Філарета Колесси як етнографа та фольклориста, можна відзначити, що оцінка його творчості в цей період мала неоднозначний характер. Деякі вчені відповідно до своїх власних ідейних переконань та наукових поглядів намагалися висвітлювати його діяльність у більш негативному руслі. Зокрема, Тимофій Флоринський розглядає діяльність вченого як прояв націоналізму та сепаратизму. Станіслав Людкевич вважав, що наукові пошуки Філарета Колесси спрямовані у невірному напрямку - пошуку автентичного в українській народній музиці, в той час коли потрібно вивчати інше – шукати спільне, загальне та інтернаціональне в музиці не лише в європейському, але й загальносвітовому масштабі.

Але, поряд з цим, переважна більшість оцінок етнографічно-фольклористичної діяльності вченого того часу носять позитивний характер, хоча й подекуди відгуки про наукові досягнення Філарета Колесси не позбавлені конструктивної критики. Найбільш високу оцінку науковій діяльності Філарета Колесси подавали діячі українського національно-культурного відродження та представники української національної еліти, зокрема, найбільш схвальні відгуки про власну етнографічно-фольклористичну діяльність вчений отримав від Лесі Українки, Івана Франка, Михайла Грушевського, Опанаса Сластіона та ін.

В цілому, можна відзначити еволюцію наукових переконань та методологічних прийомів збирання та опрацювання етнографічно-фольклористичного матеріалу Філаретом Колесою, що подекуди відзначалася у рецензіях на праці вченого. Так, зокрема, якщо на початкових етапах становлення Філарета Колесси як вченого етнографа та фольклориста його переважно більше цікавила композиторська діяльність (або як її трактували деякі дослідники творчості Філарета Колесси "артистична") пов'язана з фіксацією фольклорного матеріалу, який можна було б у майбутньому відтворювати у концертній діяльності окремих співочих колективів, то пізніше інтереси вченого концентруються більше на питанні наукового теоретичного опрацювання отриманого фольклорно-етнографічного матеріалу з розробкою власних концепцій інтерпретації отриманих даних, застосування відповідних методологічних прийомів фіксації етнографічного матеріалу.

¹ Людові вірування на Підгір'ю. В с. Ходовичах списав Філарет Колесса (Вступне слово І. Франка) // Етнографічний збірник. – 1898. – Т. 5 – С. 76 – 98.

² Там само. – С. 76.

³ Людові вірування на Підгір'ю, зібрав д-р Іван Франко // Там само. – С. 160 – 218.

⁴ Франко І. Огляд праць над етнографією Галичини в ХІХ в. // Первісне громадянство. – 1928. – Вип. 1. – С. 162 (стаття датована 04.11.1900).

⁵ Флоринський Т. Малорусский языкъ и "українсько-руський" литературный сепаратизмъ. – СПб., – 1900. – С. 107 – 109.

⁶ Грушевський М. Львовское ученое общество имени Шевченка и его вклады в изучение Южной Руси // Журнал Министерства народного просвещения. – 1904. – № 3. – С. 146.

⁷ Бережницький О. Наші музики // Артистичний вісник. – 1905. – № 9 – 10. – С. 129 – 130.

⁸ Франко І. Думки профана, на музикальні теми // Артистичний вісник. – 1905. – № 5. – С. 57.

⁹ Колесса Ф. Кілька слів про збирання і гармонізоване українських народних пісень з доданням листів Миколи Лисенка // Артистичний вісник. – 1905. – № 2 – 3. – С. 16 – 20; № 4. – С. 35 – 39; № 5. – С. 51 – 53.

¹⁰ Людкевич С. Націоналізм в музиці // Артистичний вісник. – 1905. – № 6. – С. 67 – 69; № 7 – 8. – С. 87 – 89; № 9 – 10. – С. 116 – 121.

¹¹ Колесса Ф. До питання про український музичний стиль. – Львів, 1907. – 34 с.

¹² Людкевич С. Кілька поправок до так званого питання про український пісенний стиль // Людкевич С. Дослідження, статті, рецензії, виступи. – Львів, 1999. – Т. 1. – С. 53 – 61 (передрук статті в львівській газеті "Діло" за 8 – 9 листопада 1908 року).

¹³ Сластіон О.Г. Мелодії українських народних дум та їх записування // Рідний край. – 1908. – № 35. – С. 4 – 6; № 36. – С. 6 – 8; № 37. – С. 5 – 7; № 41. – С. 5 – 7; № 42. – С. 4 – 5; № 43. – С. 4 – 5; № 44. – С. 8 – 9; № 45. – С. 8 – 13; № 46. – С. 3 – 8.

¹⁴ Леся Українка. До уваги прихильників української музики // Рідний край. – 1908. – № 24. – С. 5 – 6.

¹⁵ Подоріж етнографа-музики // Рідний край. – 1908. – № 24. – С. 12.

¹⁶ Сластіон О.Г. Записування дум на фонографі // Рідний край. – 1909. – № 22. – С. 8 – 9; № 23. – С. 7 – 10; № 24. – С. 6 – 8.

¹⁷ Сластіон О.Г. Замітка // Рідний край. – 1909. – № 26. – С. 12 – 13.

¹⁸ Там само. – С. 13.

¹⁹ Засідання Виділу // Хроніка НТШ. – 1909. – Ч. 40. Вип. IV. – С. 4; Філарет Колесса // Хроніка НТШ. – 1910. – Ч. 41. Вип. I. – С. 20.

²⁰ Дорошенко В. Рецензія на працю Колесси Ф. "Матеріали до історії Козаччини з рр. 1709 – 1721, зібрані в Шведському Державнім Архіві в Штокгольмі". – Львів, 1910. – 25 с. // Записки НТШ. – 1910. – Т. 97. – Кн. 5. – С. 213.

²¹ Возняк М. Рецензія на працю Колесси Ф. Про віршову форму поезій Маркіяна Шашкевича. – Львів, 1911. – 24 с. // Записки НТШ. – 1911. – Т. 106. – Кн. 6. – С. 217 – 218.

²² Квітка К. Новітня українська музична етнографія // Рідний край. – 1912. – №12. – № 18. – С. 23.

²³ Там само. – № 19. – С. 11 – 12.

²⁴ Там само. – С. 13 – 14.

²⁵ Дорошенко В. Украинская академия наук // Украинская жизнь. – К., 1912. – № 10. – С. 36.

В статье рассматривается вопрос исследования в дореволюционной историографии научного наследия известного украинского ученого Филарета Колесси как этнолога, фольклориста и музыковеда, анализируются отзывы в литературе относительно его этнографических экспедиций и издания сборников украинского фольклора.

Ключевые слова: Филарет Колесса, этнология, этнография, музыковедение, фольклористика, дореволюционная историография, украинские народные думы, Научное общество им. Т.Шевченко.

In the article the problem of research in pre-revolution historiography of scientific heritage of the well-known Ukrainian scientist Filaret Kolessa as an ethnologist, specialist in folklore and musicologist is examined. Reviews about his ethnographic expeditions and editions of collections of Ukrainian folklore are analyzed.

Key words: Filaret Kolessa, ethnology, ethnography, musicology, folklore, pre-revolution historiography, Ukrainian folk "dumy", Taras Shevchenko Scientific Society.

ЕТНІЧНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СТУДЕНТСТВА

Метою статті є визначення ролі етнічної ідентичності в системі цінностей сучасних українських студентів. Стаття базується на опитуванні громадської думки, проведеному автором серед 733 студентів Києва.

Ключові слова: студенти, етнічна ідентичність, система цінностей, ієрархія ідентичностей.

Сучасна молода людина тісно інтегрована у систему соціальних зв'язків, яка формує у неї складну ієрархію ідентичностей, світоглядних уявлень, цінностей тощо. Етнічність та етнічна ідентичність посідає у цій системі чільне місце, але, природно, не єдине. Так, масштабне соціологічне дослідження, яке проводиться вже упродовж 15 років Державним інститутом проблем сім'ї та молоді, Українським інститутом соціальних досліджень та Центром "Соціальний моніторинг" виявило, що в системі цінностей української молоді першочерговими були й залишаються сім'я та її матеріальний добробут (96 – 98%), здоров'я і здоров'я близьких (98%), друзі (93 – 95%)¹.

Найбільш повно світ ціннісних орієнтацій української молоді проаналізовано у монографії "Молодь України у дзеркалі соціології", підготовленої на матеріалах соціологічних досліджень Українського інституту соціальних досліджень. Згідно даних, що наведені у цій роботі, за рівнем важливості складових життя в уявленнях української молоді перебувають сім'я (95%), друзі, знайомі (91%), робота (86%), вільний час (76%), хобі (68%), політика (64%), можливість мати власний бізнес (59%), відвідування вечірок, танців, дискотек, кафе (47%) та релігія (40%). Як видно, найвищою цінністю для молодих людей залишається сім'я. При цьому, автори дослідження зазначають, що молоді люди більш толерантні до неоднозначності у сімейно-шлюбних стосунках, випадкових сексуальних контактів, розлучень, абортів тощо. Серед цінностей трудової діяльності для молоді більше значення мають такі ознаки як висока оплата праці, цікава робота, можливість для кар'єрного зростання².

На жаль, подібні дослідження рідко проводяться саме серед студентської молоді. Тому велику цікавість викликають результати соціологічного опитування, яке у 1999 – 2005 рр. проводилося серед студентів Сумського національного аграрного університету. За його результатами ієрархія цінностей студентів у 2004 р. розподілилася таким чином: здоров'я, сім'я, кохання, сумлінність, повага та любов оточуючих, свобода, матеріальний статус, освіта, кар'єра, цікава робота, можливість бути корисним для інших. У порівнянні з 1999 р. значення матеріального статусу знизилося з третьої до сьомої позиції, водночас суттєво зросло значення таких суто моральних цінностей як свобода, повага та любов оточуючих тощо. Показовими також є відповіді на питання щодо розуміння студентами поняття "особисте щастя". Більшості студентів складовими цього поняття назвали матеріальне забезпечення (67,7%), свободу, незалежність (28,7%), життя, сповнене задоволень та розваг (25,4%), мир у країні (21,4%), комфорт та спокій (14,5%), гроші за будь-яку ціну (7%)³.

Отже, домінуючими ціннісними орієнтирами сучасних українських студентів є сімейні, особистісні та загальнолюдські цінності, що цілком природно й зрозуміло. Водночас, усі соціологічні дослідження фіксують поступове зростання кількості молодих людей, які пишаються громадянством України, шанують її історію, мову та культуру тощо. Можна відмітити, що попри все приналежність до своєї національності є важливою цінністю для більшості молодих людей й, зокрема, студентів.

Вже згадане дослідження студентів СНАУ показало, що 33% студентів вважають себе націоналістами. Для 80% опитаних нація, до якої вони належать є рівноправною серед інших, не гіршою й не кращою за інші. 12% вважають свою національну приналежність найкращою за усі інші, приблизно стільки ж (13%) соромляться неї, 4% хотіли б її змінити. Чверть опитаних вважає себе космополітами. Ці дані показують, що серед студентів домінує критичне або "тверезе" ставлення до власної національності⁴. Водночас, загальнонаціональне опитування молоді показує, що в 2004 – 2005 рр. відбулося різке збільшення числа тих, хто самоідентифікували себе як українці. Зокрема, у 2004 р. кількість молодих людей, що вважають себе представником української національності збільшилась в порівнянні з 1997 р. на 11%. В 2005 р. ще більше респондентів віком 18 – 28 років вважали себе українцями (всього – 82%). Кількість тих, хто вважає рідною українську мову збільшилась майже на 20%⁵.

Дослідники наголошують на суттєвих регіональних розбіжностях у самоідентифікації студентів в межах України. Такими, зокрема, є результати проведеного О.Бичком у 2004 р. соціопсихологічного дослідження. Серед опитаних дослідником студентів у Західній Україні було 97,7% українців та 2,3% росіян, у південному та східному регіонах співвідношення українців та росіян склало, відповідно, 63% до 37%. На заході 98,3% етнічних українців (173) відчують себе більшою мірою українцями, троє (1,7%) не змогли визначитися з відповіддю. З чотирьох опитаних росіян один відчуває себе більшою мірою українцем, решта – росіянами. На півдні та сході ситуація суттєво відрізняється. Лише 52,6% (130) етнічних українців відчують тут себе більшою мірою українцями. 35,6% (88) українців відчують себе більшою мірою росіянами, 10,9% (27) не змогли визначитися з відповіддю. Що стосується етнічних росіян, то 77,2% (112) відчують себе більшою мірою росіянами, 15,2% (22) – більшою мірою відчують себе українцями. Не змогли визначитися 7,6% (11) респондентів. З цього зроблено висновок, що для 47,3% українців Півдня та Сходу України власна етнічна ідентичність залишається або проблемною (10,9%), або спотвореною (35,6%), що значно відрізняється від результатів, отриманих для студентів росіян, з яких 15,2% вважають себе українцями та 7,6% мають проблемну етнічну ідентичність, що разом становить 22,8%. Тобто загалом по регіону це складає 58,5%. Студенти ж Західного регіону демонструють майже стовідсоткову однастайність у етнічній самоідентичності, лише троє (1,7%) студентів відчують труднощі з етнічним самовизначенням⁶.

Що стосується студентів м. Києва, то тут ми бачимо дуже високі показники кількості осіб, які відносять себе до української національності. Зокрема, згідно опитування 2006 року 95% студентів найбільших столичних університетів (КНУ, НПУ та НАУ) вважають себе українцями, 3% – росіянами, 2% відзначили свою належність до інших національностей. При цьому, лише у 81% опитаних батьки належать до однієї національності, решта (за виключенням 1% опитаних, які не змогли дати відповідь) – походить з родин, де батьки належать до різних національностей⁷.

Ці дані корелюють з результатами дослідження проведеного автором наприкінці 2009 р. опитування 733 студентів чотирьох вищих навчальних закладів м. Києва – Академії праці та соціальних відносин (АПСВ), Київського національного університету імені Тараса Шевченка (КНУ), Національного авіаційного університету (НАУ) та Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (НПУ).

Київські студенти, майже не залежно від напрямку підготовки або ВНЗ, у переважній більшості схильні декларувати своє етнічне походження як українське. Зокрема, у провідному педагогічному ВНЗ абсолютна більшість опитаних (95%) вказала свою національну приналежність як українці. 11 осіб дали інші варіанти відповідей. З них лише чотири особи, включаючи двох іноземних громадян, дали однозначну відповідь на це запитання й вказали туркменську (2), російську (1) та вірменську (1) приналежність. Одна особа підкреслила, що "немає національності". Решта зазначили свою національність як змішану, найчастіше українсько-російську та українсько-польську. Усі хто відповіли таким чином є дітьми, які походять зі змішаних шлюбів. Серед студентів НАУ українцями є 92,5%. До росіян себе відносить 7,4%. Свою належність до українського етносу вказали 242 студента АПСВ, тобто (90,9%) усіх опитаних студентів цього навчального закладу. 4 студенти назвали себе росіянами (1,5%), 14 дали інші варіанти відповідей і ще 6 залишили питання без відповіді взагалі. Серед опитаних

159 студентів КНУ українцями себе назвали 149 осіб (93,7%), росіянами – 4, білорусом – 1. Інші варіанти відповідей на питання про етнічне походження дали троє студентів, при чому ці відповіді звучали як "білорусько-молдавське", "українсько-польсько-російське", "єврейсько-польсько-українське". Отже, серед студентів-істориків КНУ виявився найменший відсоток осіб з маргіналізованою ідентичністю.

Питання, покликане уточнити ієрархію ідентичностей студентів виявило, що опитані у більшості відчують себе насамперед представниками свого етносу. Серед студентів НПУ таких 158 (69,6%), з них 156 підкреслили, що вони відчують себе саме українцями. 16,2% осіб відчують себе насамперед вихідцями зі свого регіону, тобто вони тісніше пов'язані зі своєю "малою батьківщиною". Для 5,28% осіб характерні космополітичні тенденції, вони ідентифікують себе насамперед як "громадяни світу". У КНУ та АПСВ ситуація приблизно така сама. Зокрема, у КНУ насамперед представниками свого етносу себе вважає 107 студентів (67,3%), у тому числі 104 українцями й 3 росіянами, вихідцями з "малої батьківщини" – 17 (10,6%), громадянами світу – 15 (9,4%). В АПСВ 209 студентів (78,57%) відчуває себе насамперед представниками етносу (207 – українцями, 2 – росіянами), вихідцями з регіону – 18 (6,7%), громадянами світу (3,75%). 15 студентів дали інші варіанти відповідей. Серед студентів НАУ кількість тих, хто ідентифікує себе насамперед з українським етносом виявилася дещо нижчою (37%). Для 14,8% найбільш суттєвим виявився зв'язок з регіоном походження, 3,7% відчуває себе громадянином світу.

Питання про етнічне походження батьків дає зрозуміти, що у переважній більшості особи, один з батьків яких не є українцем, все ж таки схильні відносити себе до українського етносу. Так, у 82,8% опитаних студентів НПУ обидва батьки є українцями, у 15% українцем або українкою є лише один з батьків (другий найчастіше – росіянин або росіянка) й лише у 3, включаючи 2 громадян Туркменістану, обидва батьки належать до інших етносів. У НАУ зі змішаних шлюбів походить 11% опитаних, ще у 7,4% студентів обидва батьки є росіянами. Решта (81,5%) належить до родин, де обидва батьки є етнічними українцями. Серед студентів АПСВ 221 (83%) походить з родин, де обидва батьків є українцями, 5 – з російських сімей (1,9%), 27 – зі змішаних (10,15%). Характерно, що 6 студентів зазначили, що їхні батьки мають "слов'янське" етнічне походження. У КНУ 116 опитаних студентів походять з українських родин (72,9%), 5 – з російських (3,14), 1 – з білоруської (0,6%), 36 – зі змішаних (22,6%).

Рівень етнічної маргіналізації серед вихідців зі змішаних шлюбів порівняно невисокий. Так, у фокус-групі з 34 студентів НПУ, батьки яких належать до різних етносів, 20 респондентів, тобто 58,8%, відчують себе насамперед українцями, 5 – вихідцями зі свого міста, села або регіону, 3 – громадянами світу, 2 – європейцями, 1 – людиною. 1 респондентка, попри українсько-російське походження батьків, відчуває себе "ірландкою". Ще дві студентки не змогли дати відповідь на це запитання.

Зрідка, але трапляються випадки, коли студенти, обидва батьки яких не є українцями, все ж таки ототожнюють себе з українським етносом. Таким, зокрема, є студент 5 курсу (1988 р.н.) юридичного факультету АПСВ, виходець з м. Дніпропетровськ. Маючи батьків росіян, респондент не тільки зазначив своє етнічне походження як українець, але й заявив, що за самовідчуттям вважає себе насамперед саме українцем (на відміну від багатьох власне українців, які почувають себе насамперед вихідцями з регіону або "громадянами світу"). Ще один показовий приклад українізації – студентка 1 курсу Інституту української філології НПУ, уродженка м. Українка Київської області. В анкеті студентка зазначила етнічне походження батьків як "польсько-російське та білоруське", а своє власне як "російсько-білоруське". При цьому респондентка почуває себе насамперед українкою. Характерно, що це слово, заповнюючи анкету, вказана студентка написала великими літерами.

Наведена інформація спростовує поширене твердження згідно якого в Україні "усе ще урбанізація абсолютно тотожна етнічній маргіналізації та зросійщуванню"⁸. Насправді, принаймні на прикладі м. Києва, ми бачимо зворотній процес втягування молодих людей російського й особливо змішаного етнічного походження в українське середовище та їхню асиміляцію у цьому середовищі. Цей висновок підтверджують і спостереження за етнічними процесами в Україні, які фіксують стрімке скорочення чисельності росіян у питомій вазі населення на тлі зростання чисельності українців⁹.

Тісний зв'язок зі своїм етносом відчуває 148 опитаних студентів НПУ або 65,1%. Негативну відповідь дали 52 особи, решта або вагалася або намагалася уникнути прямої відповіді на це запитання. Тісний зв'язок з етносом відчуває майже дві третини студентів КНУ (99 проти 49). В АПСВ аналогічні почуття має 165 з 66 опитаних студентів (не відчуває зв'язку – 69, вагається 18, не дали відповіді – 14). У НАУ зі своїм етносом тісно пов'язано 55,5% опитаних (негативна відповідь – 33,3%).

Заслугує на увагу оцінка рівня ідентичності українських студентів з метаетнічними спільнотами. Враховуючи сучасний курс України на євроатлантичну інтеграцію, особливо актуальним видається питання у якій мірі українські студенти усвідомлюють свою європейськість та належність до європейської сім'ї народів. У науковій літературі термін європейська ідентичність тлумачиться як "психологічний процес ототожнення індивідів, переважно мешканців країн європейського субконтиненту, приналежності до європейської спільноти, ототожнення себе з нею на підставі певних специфічних рис, що виділяють її з-поміж інших спільнот. Цими специфічними рисами є історичний шлях формування європейської спільноти, європейські культурні, релігійні та суспільно-політичні традиції та практики, певні морально-етичні норми відомі як європейські цінності"¹⁰.

Результати проведеного автором дослідження виявили, що серед київських студентів, європейцями себе відчуває лише трохи більше половини опитаних. Найвищим відсоток "європейців" виявився серед студентів КНУ – 64,1%. В НПУ кількість "європейців" склала 139 осіб або 61,2%, в НАУ – 44,4%, в АПСВ – 50%. Однозначно не визнає свою приналежність до європейської цивілізації в НПУ 22,3% опитаних, в КНУ – 24,5%, в АПСВ – 47,3%, в НАУ – 55%. Очевидно, у даному випадку ми можемо відзначити певну закономірність, яка полягає у тому, що студенти юридичних та економічних факультетів значно менше асоціюють себе з європейською спільнотою.

Загалом, показники "європейськості" серед київських студентів видаються порівняно низькими лише на перший погляд, адже навіть у європейських країнах процес формування європейської ідентичності є далеким від завершення. Так, "Дослідження європейських цінностей", що проводиться у 33 країнах у 2005 р. виявило, що в більшості європейці усвідомлюють себе радше громадянами світу, аніж громадянами Європи. Тобто у даному випадку європейська ідентичність поступається іншій формі надетнічної ідентичності. У деяких країнах громадяни взагалі не ототожнюють себе з європейцями, як от в Росії, де лише 2% населення визнає власну приналежність до Європи. Згідно опитування Центру імені Разумкова, яке проводилося в Україні у 2005 р., 33,3% громадян відчуває себе європейцями, водночас у географічній та історичній приналежності України до Європи переконані 84,9% і 60,6% громадян відповідно. При цьому, переважна більшість громадян вважає, що за критеріями економічного (77,3%), соціального (73,9%), політичного (53,8%) та культурного (50,3%) розвитку Україну не можна вважати європейською країною. Отже, у свідомості українців європейська ідентичність пов'язується насамперед із певним рівнем добробуту та розвитку соціально-політичних інститутів. Слід зазначити, що й серед населення ЄС, особливо мешканців країн Західної Європи, теж немає однозначного сприйняття мешканців країн Східної Європи, Кавказького регіону, Росії та Туреччини як європейців¹¹.

Для визначення етнопсихологічної дистанції було сформульоване питання щодо відчуття спорідненості з іншими народами. Виявилось, що значна частина опитаних студентів не відчуває такої спорідненості взагалі (НПУ – 37,8%, НАУ – 33%, КНУ – 37,1%, АПСВ – 52,2%). Велика кількість опитаних (НПУ – 8,3%; КНУ – 3,77%, АПСВ – 9%, НАУ – 3,7%) не дали відповіді на це запитання. Решта опитаних у тій чи іншій мірі відчуває спорідненість з іншими народами. Серед студентів НПУ найбільша кількість опитаних визнає спорідненість з росіянами (19,8%), поляками (8,3%), "слов'янами" (5,7%), білорусами (4,8%). Студенти НАУ відчувають спорідненість насамперед з росіянами (14,8%), білорусами (22,2%) та поляками (18,5%). Студенти АПСВ відчувають спорідненість з росіянами (24,4%), білорусами (6%), поляками (3,4%), "слов'янами" (2,2%). У КНУ 10% студентів відчуває спорідненість з росіянами, 7,5% – з поляками, 5,6% – з білорусами, 2,5% зі "слов'янами". Слід зауважити, що до 10% опитаних студентів усіх навчальних закладів заявили про відчуття спорідненості з іншими, майже виключно європейськими націями.

Студентів також попросили вказати ті джерела, які найбільше вплинули на формування їхньої особистості. За відповідями виявилось, що 28% опитаних студентів НПУ своєму особистісному формуванню завдячують батькам. Це ж джерело вказали 33% студентів НАУ, 25,7% студентів КНУ, 34,5% студентів АПСВ. Щодо інших джерел формування, то навчанню у школі та університеті завдячує 5,72% студентів НПУ, 11% студентів НАУ, 5% студентів КНУ, 8,27% студентів АПСВ, друзям – 4,4% студентів НПУ, 2,5% студентів КНУ, 3,7% студентів НАУ, 9,39% студентів АПСВ. Інші джерела формування вказали 6,16% студентів НПУ (з них 1,76% зазначили, що найбільший вплив на формування їхньої особистості вчинила музика), 4% студентів НАУ, 7% студентів АПСВ, 5,6% студентів КНУ. Водночас, більшість студентів вказала кілька основних джерел (НПУ – 54%, НАУ – 48%, КНУ – 60%, АПСВ – 40%), при чому найчастіше на становлення особистості найбільший вплив здійснили батьки та навчання.

Отже, етнічна самоідентифікація посідає важливе, хоча й не головне місце в системі ціннісних орієнтирів молодого покоління українців. Студенти, зокрема, студенти м. Києва, постають як люди з переважно сформованою етнічною ідентичністю. У переважній більшості київські студенти наголошують на своєму українському етнічному походженні, при чому з українцями себе ідентифікує більшість молодих людей, у яких лише один з батьків є етнічним українцем. Маргінальний прошарок людей, які мають подвійну етнічну ідентичність серед київських студентів порівняно не великий. За цими показниками етнічна ідентичність студентів м. Києва демонструє найбільше спільного з ідентичністю студентів Західної України. Більше половини київських студентів відчуває спорідненість з іншими народами. Серед них, насамперед слов'янські народи, ареал проживання яких розташований найближче до кордонів України. Студенти відчувають спорідненість з росіянами, білорусами, поляками, а також з метаєтнічною спільнотою "слов'яни". Незначний відсоток осіб відчуває спорідненість з іншими етносами, серед яких майже виключно великі європейські нації. Себе як європейців ідентифікує приблизно половина опитаних студентів. У порівнянні з іншими соціологічними опитуваннями це показує, що українська молодь, і студентство зокрема, значно частіше схильна ототожнювати себе з європейською цивілізацією ніж інші вікові та професійні категорії населення. На формування етнічної свідомості українських студентів впливає низка чинників, насамперед сімейне оточення, навчання у школі та ВНЗ, засоби масової інформації.

За відповідями анкетованих простежуються певні розбіжності у ставленні до етнічної ідентичності студентів різних вищих навчальних закладів. Зокрема, студенти КНУ та НПУ відчувають в цілому тісніший зв'язок зі своїм етносом, вони частіше називають себе європейцями й усвідомлюють етнопсихологічну дистанцію з іншими етносами, ніж студенти АПСВ та НАУ. Слід підкреслити, що у даному випадку йдеться саме про розбіжності залежно від ВНЗ, а не від спеціальності чи напрямку підготовки. Наприклад, в НПУ, де опитуванням були охоплені факультети як соціогуманітарного, так і природничого профілю, суттєвих розбіжностей у відповідях на згадані питання виявлено не було. Можна наголосити на актуальності твердження тих дослідників, які вважають, що саме національне виховання, засноване на повазі до власної нації, толерантності до інших націй, зв'язку з народною культурою та традиціями, має бути головним пріоритетом у виховному процесі усіх українських ВНЗ¹².

¹ Жданова І., Колесникова Г. Національна свідомість в системі ціннісних орієнтацій української молоді / І. Жданова, Г. Колесникова // Державний інститут розвитку сім'ї та молоді [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.dipsm.org.ua/files/2008/11/natssvidomist.doc>

² Молодь України у дзеркалі соціології / [Балакірева О.М., Бондар Т.В., Варбан М.Ю., Ганюков О.А., Головенько В.А.]: Ольга Миколаївна Балакірева (заг. ред.), Олександр Олексійович Яременко (заг. ред.). – К., 2001. – С. 36 – 39.

³ Формування духовного світу студента: На матеріалі досліджень в СНАУ / Сумський національний аграрний ун-т. Кафедра філософії та соціології : Л.В.Гнатюк (заг. ред.). – Суми, 2007. – С. 56 – 61.

⁴ Там само. – С. 134.

⁵ Жданова І., Колесникова Г. Вказ. праця. Там само.

⁶ Бичко О. Регіональні особливості параметрів етнічної ідентичності студентської / О.Бичко // Соціальна психологія. – 2004. – №3 (5). – С. 72 – 81.

⁷ Національна та релігійна толерантність київських студентів: Матеріали соціол. дослідження / [Кисельов О.С., Кисла Г.О., Середа Г.В., Владиченко Л.Д., Середа О.С.]. – К., 2006. – С. 6 – 7.

⁸ Кісь Р. Мова, думка і культурна реальність. (Від Олександра Потебні до гіпотези мовного релятивізму). – Львів, 2002. – С. 37.

⁹ Наупко В. Сучасний етнічний склад населення України // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова. Серія 6. Історичні науки. – 2008. – Вип. 6. – С. 3 – 6.

¹⁰ Казакевич Г. Європейська ідентичність / Г.Казакевич // Історія, теорія і практика європейської та євроатлантичної інтеграції України: Енциклопед. довід.: С.О.Телешун (кер. творч. кол.) та ін. – К., 2006. – С. 81.

¹¹ Там само. – С. 81 – 82.

¹² Горбач Г. Особливості національного виховання молоді у ВНЗ / Г.М.Горбач // Вісник Черкаського університету: Науковий журнал. Серія: Педагогічні науки. – 2009. – Вип. 148. – С. 67.

Целью статьи является определение роли этнической идентичности в системе ценностей современных украинских студентов. Статья базируется на опросе общественного мнения, проведенного автором среди 733 студентов Киева.

Ключевые слова: студенты, этническая идентичность, система ценностей, иерархия идентичностей.

The aim of the article is to define the role of ethnic identity in the modern Ukrainian students' system of values. Article is based on the opinion survey conducted by author among 733 students of Kyiv.

Key words: students, ethnic identity, system of values, hierarchy of identities.

ПОСМУЖНА МІСЦИННІСТЬ ПЛЕМЕН АНТІВ

У статті розглянуто зв'язок давньої писемної історії та етнічної топоніміки з розселенням племен на видовжених місцинах, що домінують біля середніх течій рік між Дністром, Південним Бугом і Дніпром.

Ключові слова та словосполучення: анти, посмужна місцинність племен, плем'я, етнос, місцина, етнічна топоніміка, поселення, ряд.

Анти чи не найзагадковіший ранній етнос (з хронологічно ближчих до нас) на території України, хоч і не були обділені увагою давніх істориків. Прокопій Кесарійський писав про незліченні племена антів, які проживали північніше Причорномор'я¹. Йордан висловився про антів більш узагальнено, як про одне плем'я².

Пошуком землі антів займалися українські дослідники, які представляють різні галузі історичної науки. Це етнологи В.П.Петров та Л.Л.Залізняк, археологи, зокрема, Д.Т.Березовець, О.П.Приходнюк, М.А.Пелешин, Д.Н.Козак, історики, з яких, особливий акцент на участі цих племен в етнічній історії українців зробив М.С.Грушевський, вважаючи їх основою нашого етносу³. Археолог і етнолог Л.Л.Залізняк вважає, що анти були тільки частково знищені, а їхній вклад у формування етнічної спільності українців дуже великий⁴.

Місцина – ділянка рельєфу, що природно виділяється виглядом (фація, за географічною термінологією) і має свої мікроклімат, ґрунт. Місцинність будь-якого племені – це оселення його на дуже подібних між собою місцинах.

Про прив'язаність племен до конкретної території писали давні автори, наприклад, Геродот, Йордан, Нестор, її засвідчила археологія, яка розкрила орієнтацію поховань за виглядом місця його здійснення (зокрема, поховань зарубинців⁵), виявила різні типи матеріальних комплексів однієї культури на близько розташованих, але неоднакових за виглядом місцинах.

Так, Р.В.Терпиловський і О.В.Шекун, описуючи поселення київської культури Олександрівка I поблизу Чернігова, зазначили, що житла найпоширенішого для цієї культури першого типу знаходилися на одному боці балки, а житла II типу концентрувалися на протилежному⁶. Певна закономірність спостерігається і згодом, коли колочинське поселення Олександрівка I розташовувалося тільки на лівій стороні балки⁷, хоч, з нашого погляду, можна було поділити сторони, а горизонт сахнівсько-волинцевського типу в цій балці тяжіє до правої сторони⁸.

В.Д.Баран у монографії "Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю" пише про поселення Бовшів I Галицького р-ну: "Поселення розташоване на південному схилі першої надзаплавної тераси в ур. Підліски... В 1962 р. відкрито три житла, розташовані в одному ряду. На площі розкопу житла третьої чверті I тисячоліття розташовані ніби двома паралельними напівкруглими рядами, віддаль між якими близько 12 м"⁹. На одній місцині (наприклад, цьому схилі в ранньослов'янський час) кераміка подібна, житла однотипні, як і однаковий спосіб їхнього розташування. В.Д.Баран наголошує: "Як бачимо, усі ранньослов'янські житла на поселенні являють собою напівземлянки з піччю-кам'янкою. Вони розміщені двома більш-менш паралельними рядами по схилу і займають його середню частину"¹⁰. Розташоване неподалік племінне поселення Бовшів II знаходилося також на одній місцині, яка однак іншого вигляду: "Воно займало досить рівне підвищення...яке трохи підноситься над заплавою пойми ріки"¹¹. Чотирикутні напівземлянки поселення Бовшів I мали печі-кам'янки (з кам'яних плит) у східному куті або в центрі, черинь залягав на долівці¹². На відміну від нього, на поселенні Бовшів II напівземлянки, що менше заглиблені, мають "ямки від стовпів" (принаймні житло № 7, де дві "знаходилися в північному і південному куті житла, а третя – приблизно по середині південно-східної стінки"), піч або вогнище "в північному куті", "західному куті"¹³. Також прикрашав горщики

під вінцями не валик "з косими нарізами", як на поселенні Бовшів I, а пальцеві вдавлення по краях вінчика¹⁴. До речі, так само там "сковорідки часто прикрашені по краю бортика пальцевим орнаментом", а на поселенні Бовшів I сковорідок не виявлено зовсім, і на ранньослов'янському поселенні Бовшів II житла скупчувалися не утворюючи ряду¹⁵. Отже, й тип господарства був іншим відповідно до придатності відмінної місцини.

Розглянемо ще два приклади різноплемінності на двох сусідніх місцинах. Наприклад, "Ріпнів II Буського р-ну Львівської області... Поселення займає південний і північний схили по обох берегах р. Рудка..."¹⁶. На південному схилі житла були скупчені гніздом, а на північному – утворювали довгу смугу, коли на південному схилі порівняно незначна різниця між шириною і довжиною скупчення жител¹⁷. На північному схилі (урочище Горохів) житла відрізнялися від південних: "Житло № 1... Західна частина житла дещо ширша, ніж східна... Житло № 6... Як і в попередній півземлянці, західна частина житла ширша, ніж східна... Житло № 9... Як і в житлі № 6, у півземлянці № 9 виявлено вздовж стінок виступи, так звані прилавки, вирізані в матеріку..."¹⁸. Також на цьому схилі існувала традиція покривати долівку "суцільним шаром обпаленої глиняної обмазки", своєрідною була і кераміка, так, горщики часто мали вінця, нахилені до середини, орнаментом їм служив під вінцями валик "зі скісними нарізами"¹⁹.

На південному схилі (урочище За Липами) були житла однакової ширини (наприклад: "житло № 28... мало правильну чотирикутну форму"), вони, переважно, більше заглиблені, не мали цих "прилавоків", печей для обробки заліза, а ще тут розміщували 1 – 2 стовпи біля звичайної печі, горщики, як видно з рис. 75 монографії, не прикрашені орнаментом у вигляді валика під вінцями, вінця розхилені, характерно, що так як в горщиків з поселення Бовшів I, і навіть в цілому, форма горщиків з названих місцин схожа²⁰.

Досі зберігся глухий відгомін у значенні слова "племінний", що йдеться про підбір, відібраність (а народ – це збірність, наприклад, є поширений вислів "зібралось стільки народу"), бо групи людей підбирали місцини за звичністю, знаннями щодо можливостей їх господарського використання. Для продовження племені підбирали дружин з поселень на місцинах свого типу, адже вважалося, що люди походять від племінної землі через матір²¹ – в основі був звичай раннього поділу придатної території. У слов'ян же материнською землею були кути у верхів'ях потоків, рік. Так, придатна до проживання територія, що прилегла до річки Словечна (права притока Прип'яті), знаходилася тільки у її верхів'ї, і то ближче до витoku, а далі простяглися великі болота. Якщо зіставити гідронім Словечна з гідронімом Славутич (Славутич – назва Дніпра у верхній частині його басейну, бо у нижній гуни називали його Варом²²), ойконімом Словіта (Золочівський район Львівщини), то очевидно стає прив'язка етнонімного гідроніма Словечна до особливості території, адже він навіть пізніше міг бути утворений за старою традицією.

Наведені приклади необхідні, щоб упевнитися в ранній різноетнічності поселень на сусідніх чи недалеких, проте відмінних одна від одної місцинах, що розкриває характер місцинності племен, при тому, що, очевидно, посмужна місцинність властива не тільки племенам антів.

Вищезгадане дає підстави сподіватися, що племінна система антів, яка, звичайно, теж підпадала під дію загальноплемінного звичаю розселення на однотипних місцинах, може бути розглянута з боку етнічності, тобто засобами етнології.

Посмужна місцинність племен антів спостерігається у колишній лісовій зоні, в лісополі поза більшими вододілами (зокрема, вододілом між Дністром, Південним Бугом і Россю, Прип'яттю, Західним Бугом) поруч з болотами. Біля боліт у лісах знав цей етнос Маврикій Стратег²³. Відсутність легкого доступу до їхніх поселень оберігала від повного винищення аварами²⁴.

Фактор території відіграв велику роль не тільки у виживанні груп людей в адаптаційній до природного середовища спільності – у племені, а й захищав їх. У той час ніхто не мислив себе поза зв'язком із своєю землею. Отже, звертаючи увагу на цей фактор, поставимо за мету розкрити місцинність племен антів.

Для реалізації мети необхідно: розглянути локалізацію антів давніми істориками, визначити домінуючий тип місцин на вказаній ними території, проаналізувати зв'язок антів із конкретними місцями.

Серед нечисленних згадок про територію антів в історичних наративах необхідно виділити локалізацію їх племен Йорданом. Оскільки, за його свідченням, анти проживали східніше від

склавленів (між Данастром і Данапром), то мова йшла про територію, яка відзначається поширенням видовжених ділянок більше рівнинного рельєфу.

Важливо яка форма рельєфу домінує на цій території, тобто, чи вона видовжена, чи обмежена підвищеннями, утворюючи кут, чи виступає мисовим рогом. Відповідно до цього поселення і їхні групи тягнулися, поширюючись вздовж берегів рік та їх приток. Хоч Йордан знав антів недалеко від Понтійського моря, але "над Понтийским морем" згадав вже інший етнос – гунів²⁵. Це закономірно, оскільки ближче до моря настає відчутна зміна ландшафтів Придніпровської, Подільської височин на простори низовини. За Придніпровською низовиною при середніх течіях рік знову стають частими традиційні для територіальності антів місцини.

Маврикій Стратег розрізняв місця слов'ян і антів переважно на рівні мезоландшафту, на якому розташовувалися їхні поселення, але скупі висловився про простір племен в цілому²⁶. Корнелій Тацит відзначив, що венеди просувалися лісами і горами²⁷ (очевидно, горбогір'ям, а не високими горами), які, отже, були звичними для венедів. Та все-таки горбогір'я були звичнішими для слов'ян. Напевно, поділ території на ліси і гори, а на горах, переважно, також був ліс, якраз і підкреслює двочастинність спільності, що її охарактеризовано як "великий народ венедів"²⁸. Знали про венедів у лісах і автори I та II ст. н. е. Пліній Старший, Птолемея²⁹.

Чим далі спускається русло ріки нижче горбогір'я, тим місцини обабіч нього стають просторішими, набувають видовженої форми вздовж нижчих вододілів її приток, подібно до терас, які ще нижче тягнуться вже цілими ланками. Через видовженість більшості місцин вздовж середньої течії водойми, вся територія набуває такого самого посмужного вигляду.

І в післяплемінний час враховувалася форма місцини при розташуванні сусідніх жител, а оскільки ландшафтам довгі місцини властиві спорадично, то й спостерігається спорадичність однорядної форми забудови, що відзначає Т.Косміна: "Варіант однорядної форми забудови... спорадично траплявся майже на всій території України"³⁰. Вільноланцюговий варіант безсистемного типу існуючих сільських поселень більше властивий малодоступному Поліссю³¹. Феофілакт Симокатта розповів, що авари намагалися винищити антів³². Частина антів могла вціліти завдяки переселенню на Полісся, де теж спорадично є видовжені місцини. На спорадичність розташування поселень давніх слов'ян та антів звернув увагу ще Прокопій Кесарійський³³.

Важливо, що "тяжіння" до певних частин басейну групи рік є доказом достатньо вираженого, стабільного існування місцинності племені від мезоліту до пізньоплемінної епохи, тобто протягом усього племінного етнічного віку. Г.В.Охріменко та Д.Я.Телегін пишуть про пам'ятки мезоліту та неоліту Волині: "Переважає більшість пам'яток знаходиться в долині середньої течії р. Стир... Окремі місцезнаходження відкрито також в басейнах середньої течії рік Стоходу і Горині"³⁴. Повсюдна вказівка на середні течії водночас нагадує і про видовжені місцини. Там поза великим Головнім європейським вододілом починається посмужність. Анти, можливо, звідти почали розселятися на південь і схід.

Необхідно враховувати, що анти займали тільки свою звичну частину місцин між Дніпром і Дністром, а на іншу могли і не претендувати, адже Йордан повідомив, що їхній конфлікт з готами почався фактично за Германаріха, тобто за декілька десятиліть до розгрому останніх гунами³⁵. Д.Н.Козак, С.Д.Крижицький, В.Ю.Мурзин зазначають: "Готи просувалися територією України не суцільною масою, а повільно, освоюючи і спорадично заселяючи землі, по яких проходили. Про це свідчать вельбарські пам'ятки, розкидані окремими острівками"³⁶. Під час війни з антами із самого початку руху на південь готи селилися б концентрованіше. Згадані дослідники вважають: "...готи, незважаючи на воєнну перевагу, при збереженні конфронтації з сусідніми племенами також не могли чути себе в безпеці, живучи в їхньому оточенні"³⁷. Йордан наголошує на нехай і пізнішому, але великому конфлікті готів з антами, проте дуже скупі повідомляє про їхні стосунки зі склавенями, з чого виникає, що племена антів проживали ближче до готських шляхів, а склавени займали землі у Верхньому Подністров'ї, бо дотепер у Верхньому Подністров'ї не виявлено вельбарських пам'яток, на відміну від Південного Побужжя³⁸.

Звернемося до археологічних культур, в ареалах поширення яких присутня посмужність розселення їхніх носіїв. У київській археологічній культурі відомі поселення, що займали площу, форма якої видовжена³⁹. Це і на схилі балки, і на краю тераси⁴⁰. Та відомі видовжені балочні поселення і пізніше у пеньківській археологічній культурі⁴¹.

Серед дослідників нині поширена думка, що пеньківську культуру залишили племена антів.

Цю культуру відкрив Д.Т.Березовець. Як відзначають А.Т.Сміленко і О.В.Сухобоков, "важливим відкриттям Д.Т.Березовця було виявлення та дослідження пам'яток пеньківського типу"⁴². Поблизу села Пеньківка на р. Тясмин було виявлено 4 поселення: Молочарня, Луг I, Луг II, Макарів Острів⁴³. Ці поселення, розташовуючись на різних місцинах, мали відмінності в матеріальній культурі, що закономірно при місцинністі племен.

Наявність видовжених площ поселень (смуг) у пеньківській культурі є підтвердженням, що територіальність племен антів характеризує посмужна місцинність. Д.Н.Козак пише, що розташування жител рядами простежено у зубрицькій археологічній культурі, яку вважає венедською (ще коли існувала венедська спільність), наприклад: "На поселенні у Підберізцях... комплекси розміщалися вздовж схилу... складаючи одну лінію, що нагадує вулицю. На поселенні у Сокильниках всі відкриті житлові споруди розміщалися двома рівними рядами вздовж схилу"⁴⁴. Отже, пеньківська археологічна культура виділила, підкреслила ті найважливіші етнічні риси, які були властиві антам, починаючи з їхнього самовизначення у венедській спільності, куди входили і творці київської археологічної культури. Однією з таких найважливіших рис племені є його тип місцинністі.

Посмужність давніх культур рідко проявляється у верхів'ї навіть невеликих рік. Крім її поширеності вздовж середньої течії рік, вона присутня подекуди в пониззі на притоках. Наприклад, О.М.Приходнюк на основі широкого вивчення слов'янських старожитностей робить висновок: "...археологічні дані підтверджують, що анти і склавини в Нижньому Подунав'ї проживали посмужно"⁴⁵. В території склавинів смугою здається подекуди звужений кут (на стику більшого вододілу з меншим), але тільки нижче типовими стають дуже довгі місцини. З цього можна дійти висновку, що згадані етноси займали там території між притоками Дунаю та їхніми вододілами, і при вододілах, а не на самому його побережжі (вище жили склавини, а нижче – анти). Ще нижче були рогоподібні площі, але в Нижньому Подунав'ї давні автори згадують не тільки слов'ян і антів, а й гунів. Подібно, як розміщує ці групи племен вздовж Дніпра Йордан. Топографічність археологічних культур досить помітно відбиває врахування в цей час різних висотних рівнів місцинністі племен.

Маврикій Стратег у кінці VI ст. н.е. писав, що поселення слов'ян і антів знаходилися дуже близько одне від одного⁴⁶. Навіть у басейні більшого потоку трапляються місцини різної форми: біля витoku у куті – кутовидні, далі вздовж русла – видовжені, а ще нижче – мисові роговидні ділянки, то перші два типи близько розташованих місцин можуть зберігати сліди ніби суцільного поселення, яке насправді утворили два окремих менших, і разом це вже була народова (в даному випадку – народу венедів), а не одноплемінна ойкумена.

Постає питання, чи проживали анти на вказаній Йорданом та Прокопієм території у VI ст. н.е., чи під цією назвою подані зовсім інші, ніж власне анти племена (згідно традиції називати жителів за їх попередниками, які могли бути винищені або ж переселилися).

З писемної історії питання племен антів виникає, ніби їх не існувало до цього, і тільки місцинність племені є найочевиднішим доказом, що плем'я існувало вже на тисячі років раніше. М.А.Пелецишин писав: "Питання історії антів... існує близько 1500 років і бере свій початок з середини I тис. н.е., коли римські воєначальники вступили в безпосередні контакти з племенами карпато-нижньодунайського регіону"⁴⁷. До середини I тисячоліття н. е. анти, як найближче споріднені з "білими" слов'янами, теж були автохтонами, але тільки інтерес до племен, що несли загрозу, вивів на сторінки писемної історії різні назви, що були пов'язані з цим краєм. Відсутність назви анти у Геродота спонукає припустити, що вони проживали дуже віддалено від чорноморського побережжя, напевно, ще далі, ніж у наступному тисячолітті.

І в цілому територія антів, як вся сукупність їхніх місцин, мала форму смуги, а згадаймо, що Геродот форму Скіфії визначив, як рівносторонній чотирикутник⁴⁸. М.А.Пелецишин звернув увагу, що В.Д.Баран бачить антську територію в цілому, як "широку смугу на порубіжжі Лісостепу і степу від Лівобережжя до Північного Подунав'я"⁴⁹.

Цей дослідник у 2000 році писав: "Історія і культура антів... продовжує залишатися актуальною науковою проблемою, її остаточне розв'язання переноситься на XXI ст.... Невизначеною залишається північна межа території антів"⁵⁰. Посмужна місцинність племен антів вказує на цю та інші межі, дає змогу по-новому підійти до вирішення антської проблеми.

Отже, і давні писемні джерела, і археологія чітко сходяться на одному окресленні загальної

території, де проживали анти, доповненням до чого став висновок про посмужну місциність антських племен для виділення їх на великому просторі.

- ¹ Прокопий Кесарийский. Война с готами. – М., 1996. – С. 21.
- ² Иордан. О происхождении и деяниях готы "Getica". – СПб., 1997. – С. 67.
- ³ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1913. – Т. 1. – С. 140 – 148.
- ⁴ Залізник Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 2004. – С. 73 – 75.
- ⁵ Козак Д.Н. Венеди. – К., 2008. – С.162.
- ⁶ Терпиловський Р.В., Шекун О.В. Олександрівка I – багатощарове ранньослов'янське поселення біля Чернігова. – Чернігів, 1996. – С. 5 – 34.
- ⁷ Там само. – С. 35 – 38.
- ⁸ Там само. – С. 39 – 42.
- ⁹ Баран В.Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972. – С.143 – 149.
- ¹⁰ Там само. – С. 148.
- ¹¹ Там само. – С. 149.
- ¹² Там само. – С. 143 – 149.
- ¹³ Там само. – С. 149 – 155.
- ¹⁴ Там само. – С. 143 – 155.
- ¹⁵ Там само. – С. 143 – 155.
- ¹⁶ Там само. – С. 208.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. – С. 210 – 211.
- ¹⁹ Там само. – С. 146, 148, 217.
- ²⁰ Там само. – С. 216.
- ²¹ Писаренко Ю.Г. Смерть Святогора: відголос передісторії людства в билинах // Український історичний журнал. – К., 1999. – №2. – С. 135 – 138.
- ²² Иордан. Вказ. праця. – С. 113.
- ²³ Сборник документов по истории СССР. – М., 1970. – Часть I. – С. 25 – 31.
- ²⁴ Симокатта Феофилакт. История. – М., 1996. – С. 251 – 270.
- ²⁵ Иордан. Вказ. праця. – С. 67.
- ²⁶ Сборник документов по истории СССР. Вказ. праця. – С. 25 – 31.
- ²⁷ Тацит Корнелий. Сочинения в двух томах. – СПб., 1993. – Т. 2. – С. 356.
- ²⁸ Винокур І.С., Тимошук Б.О. Давні слов'яни на Дністрі. – Ужгород, 1977. – С. 8.
- ²⁹ Там само. – С. 8.
- ³⁰ Українська етнологія / За ред. В.Борисенко. – К., 2007. – С. 139 – 141.
- ³¹ Там само. – С. 140.
- ³² Свод древнейших письменных известий о славянах. – М., 1995. – Т. II. – С. 43.
- ³³ Сборник документов по истории СССР. Вказ. праця. – С. 24 – 25.
- ³⁴ Охріменко Г.В., Телегін Д.Я. Нові пам'ятки мезоліту та неоліту Волині // Археологія. – К., 1982. – Вип. 39. – С. 64 – 71.
- ³⁵ Иордан. Вказ. праця. – С. 83, 84.
- ³⁶ Козак Д.Н., Крижницький С.Д., Мурзин В.Ю. Минуле українського степу. – Київ-Миколаїв, 1997. – С. 43.

³⁷ Там само. – С. 43.

³⁸ Там само.

³⁹ Терпиловский Р.В., Абашина Н.С. Памятники киевской культуры (Свод археологических источников). – К., 1992. – С. 27 – 175.

⁴⁰ Там само. – С. 24.

⁴¹ Приходнюк О. Пеньковская культура. – Воронеж, 1998. – С. 156 – 158.

⁴² Сміленко А.Т., Сухобоков О.В. Пам'яті Дмитра Тарасовича Березовця // Археологія. – К., 1990. – № 4. – С. 110.

⁴³ Там само. – С. 110.

⁴⁴ Козак Д.Н. Вказ. праця. – С. 60.

⁴⁵ Приходнюк О.М. Анты и пеньковская культура // Древние славяне и Киевская Русь. – К., 1989. – С. 58 – 69.

⁴⁶ Сборник документов по истории СССР. Вказ. праця. – С. 29.

⁴⁷ Пелецишин М.А. Проблема антів в українській історіографії // Наукові зошити історичного факультету. – Львів, 2000. – Вип. 3. – С. 237.

⁴⁸ Геродот. Історія. – К., 1993. – С. 203 – 204.

⁴⁹ Пелецишин М.А. Вказ. праця. – С. 240.

⁵⁰ Там само. – С. 240.

В статье рассмотрена связь древней письменной истории и этнонимной топонимики с расселением племён на продолговатых фациях, которые доминируют возле средних течений рек между Днестром, Южным Бугом и Днепром.

Ключевые слова: анты, чересполосная местность племён, племя, этнос, фация, этнонимная топонимика, поселение.

The article examines connection of ancient written history and ethnonym toponymy with settlement of tribes on oblong facies, which are dominant near middle streams of rivers between Dnister, Southern Buh and Dnipro.

Key words: Ants, strip locality of tribes, tribe, ethnos, facies, ethnonym toponymy, settlement.

АТРИБУТУВАННЯ ГЛИНЯНИХ ВИРОБІВ: СУТЬ ПРОБЛЕМИ

Про важливість правильної атрибуції глиняних виробів. Здійснено загальний огляд та порівняння атрибутивної інформації в інвентарних книгах музеїв та фотографій у друкованих виданнях.

Ключові слова: глиняний виріб, атрибуція, інвентарні книги музеїв, друковані видання.

Сучасний музей покликаний зберігати відгомін давно минулого і водночас відтворювати проблеми сьогодення, порівнюючи і аналізуючи їх. Хочеться вірити, що на початку XXI століття розвиток музейної справи стане одним з провідних напрямів діяльності суспільства, оскільки рівень розвитку музеїв є одним з показників уваги до минулого, яку виявляє держава та громадськість в цілому¹.

Відомо, що в основі створення і розвитку музеїв лежить комплектування фондів – "цілеспрямований, плановий процес, що ґрунтується на методологічних принципах профільних дисциплін та музеєзнавства, процес виявлення і збирання предметів музейного значення для поповнення музейної збірки"². Але варто відзначити, що майже всі колекції кераміки в Україні від кінці XIX й до кінця XX століття формувалися безсистемно, в основному зусиллями ентузіастів та випадковими надходженнями. В переважній більшості, і ті, хто передавав речі до музеїв, і ті, хто комплектував музейні фонди кераміки, не мали фахових керамологічних знань³, що відповідно відобразилося на *атрибутуванні глиняних виробів*.

Як зазначає головний зберігач фондів Музею етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України Людмила Булгакова: "Музеї України вже давно стали своєрідними банками даних, а матеріали, що в них зберігаються, використовуються для проведення різного роду досліджень. З часом вони набуватимуть усе більшого значення, особливо щодо мистецтва і ремесел... Предмети, зібрані в музеях, ... є неоціненним джерелом інформації при вивченні відповідних технологій та особливостей декору"⁴. А оскільки фондові збірки кераміки стали однією з невід'ємних складових дослідження розвитку гончарства, то активне комплектування фондів потребує добре організованого обліку.

Ще на початку 1950-х років дослідник російського декоративно-прикладного мистецтва XVIII – початку XX століття Олександр Салтиков, зазначав, що у науково-дослідній роботі "атрибутування (визначення) пам'ятки переходить з плану простої колекціонерської любові до старовини у план об'єктивного наукового знання..."⁵.

Сьогодні з упевненістю можна стверджувати, що проблема непрофесійного атрибутування глиняних виробів існує давно. Ще у 1920-х роках досліджуючи гончарство Чернігівської губернії керамолог Євгенія Спаська у своєму щоденнику писала: "встигла побувати в Етнографічному музеї, який справляє чудове враження (про музей у Чернігові – О.Л.), але не згодна з атрибутуванням цілої групи посуду"⁶; "Новг. Сіверський Музей має лише десять погано паспортованих кахоль і жодної речі з місцевого гончарного виробництва"⁷.

На початку 1970-х років на проблему неналежної атрибуції кераміки, яка зберігається в музеях, почали звертати увагу російські дослідники. Зокрема, дослідник Ігор Суслов говорив про низький рівень науковості атрибутування кераміки. Основною причиною такого процесу він називав відсутність необхідної літератури: "Колекції пам'яток кераміки, що зберігаються в музеях СРСР, є найціннішим національним надбанням радянського народу. Збереження і можливість вивчення цих колекцій багато в чому залежить не лише від їх ретельного обліку та зберігання, але і від їх правильного науково обґрунтованого опису. На жаль, не завжди і не скрізь збереження, вивчення і опис кераміки, як і інших музейних предметів, здійснюється на відповідному рівні. Багато в чому це пояснюється тим, що в існуючих виданнях та інструкціях

про облік, збереження та опис музейних колекцій, власне кераміці майже не приділено уваги. Є лише окремі згадки й розділи, що стосуються, головним чином, умов збереження та реставрації кераміки⁸.

Російська дослідниця кераміки Клара Прусліна, оглянувши майже всі зібрання кераміки в музеях Росії, зазначала, що "в колекціях музеїв є порівняно невелика кількість робіт, виконаних в кераміці в цей період (рубіж ХІХ – ХХ ст. – О.Л.). Переважно вони знаходяться в запасниках і, як правило, не атрибутовані"⁹. Одразу виникає питання, хто ж і коли атрибутовуватиме ці речі, і чи будуть вони атрибутовані взагалі?

Пізніше до проблеми ненаукової атрибуції кераміки у музеях звернулися українські дослідники. Доктор філологічних наук Роман Кирчів, зазначав, що хоча "музейні етнографічні колекції набувають статусу історико-культурних документів"¹⁰, проте "широке предметне використання збірок і колекцій етнографічних матеріалів у музеях України дуже утруднене на сьогодні відсутністю належної інформації про них"¹¹.

Те ж саме можна сказати й про українські та окремі зарубіжні музеї і в наш час, наприклад, Міжнародний музей кераміки у Фаєнсе, де багато експонатів мають поверхову, часто неправильну атрибуцію¹².

Опрацювавши інвентарні книги кількох музеїв України, хочеться звернути увагу на *найбільш типові невідповідності*, що допущені працівниками музеїв при атрибутуванні керамічних виробів:

невідповідність назв населених пунктів, районів та областей: в більшості випадків подано назви населених пунктів, яких немає в зазначених областях або невірно вказано райони чи області. Наприклад: Миска, 1948 р., Гута, Канівський р-н, Черкащина¹³ – села Гута в Черкаській області немає¹⁴; Глечик, кінець ХІХ ст., с. Лобойківка, Царичанський р-н, Дніпропетровщина¹⁵ – село Лобойківка Дніпропетровського району¹⁶; Дзбанок, кінець ХІХ – початок ХХ ст., с. Нивиці, Радехівський р-н, Волинь¹⁷ – село Нивиці Радехівського району розташовано на території Львівської області¹⁸; Глечик (дзбанок), кінець ХІХ ст., Великий Кучурів, Снятинський р-н, Чернівеччина¹⁹ – село Великий Кучурів Сторожинецького району²⁰;

у графі "Місце виготовлення" подано відомості про місце придбання виробу. При опрацюванні інвентарних книг Музею народної архітектури та побуту України в Києві привертає увагу той факт, що в деяких випадках при атрибутуванні одного предмета записується два осередки – один зазначається у графі "Опис предмета" з поміткою "зроблено" ("виготовлено"), інший – у графі "Місце виготовлення". Наприклад: Миска, початок ХХ ст., зроблено: Смотрич, Дунаєвецький р-н; с. Кадіївці, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельниччина²¹; Миска, початок ХХ ст., виготовлено у Смотричі; с. Теремці, Кам'янець-Подільський р-н, Хмельниччина²²; Миска, ф-ка Кузнецова в Будах; с. Яришів, Вінниччина²³; Миска, кінець ХІХ ст., зроблено у Смотричі; с. Кадіївці, Хмельниччина²⁴; Миска, початок ХХ ст., виготовлено у м. Смотрич, Новоушицький р-н, Хмельниччина; с. Куражин²⁵; Тарілка, ф-ка Кузнецова, Буди, кінець ХІХ ст., Опішне, Полтавщина²⁶;

поверховий і неповний опис або взагалі його відсутність в інвентарних книгах. Ще на початку 1970-х років Ігор Суслов зазначав, що це один з найбільш складних і важливих моментів наукової атрибуції предмета. Він стверджує, що "опис пам'яток кераміки не завжди легко дається навіть досвідченим музейним працівникам. Але він в різних музеях ведеться по-різному і часто довіряється не підготовленим особам"²⁷. В результаті поверхового опису, не маючи перед собою самої речі або її зображення, часто дуже важко, а інколи зовсім неможливо скласти чітке уявлення про предмет, який описується. Наприклад: Монетка у вигляді миски мальованої, Омеляненко²⁸ (опис відсутній); Монетка у вигляді лебедя-свищика Омеляненко; опис: свищик світло-жовтого кольору з трьома отворами і вигнутою вниз шиєю²⁹ (під поданий опис можна підібрати масу свищиків); Свищик у вигляді ведмедика з жбаном, Омеляненко³⁰ (опис відсутній); Чайник; опис: полив'яний жовтий³¹; Барильце; опис: полив'яне, синього кольору, глина³²;

невірне подання назви предметів, які атрибутовуються. Наприклад: Алегорична фігура на брунатній підставці³³ (яка це алегорична фігура?); Посудина людиновидна³⁴ (може антропоморфна?);

одна форма в різних описах має *різні варіанти назв*. Наприклад: двоєчки³⁵, двояки³⁶, двоячки³⁷, близнюки³⁸, близнята³⁹.

Варто звернути увагу і на те, що невірно атрибутовані вироби можна зустріти не лише в

інвентарних книгах музеїв, а і в *друкованих виданнях*: монографіях, альбомах, каталогах тощо. І саме такі публікації є найбільш шкідливими, оскільки вони популяризують невірну інформацію, завдяки чому відбуваються подальші неправдиві трактування, що впливає на наукові дослідження розвитку того чи іншого явища.

Проаналізувавши кілька друкованих видань, можна виділити три найтипівіші помилки, які допускають їх автори.

1. В різних виданнях надрукована *фотографія одного предмета, а атрибутивні відомості подані різні*, інколи навіть суперечливі. Наприклад:

Миска. 1958 р. Петро Зінченко. с. Голоківка Черкаська обл.⁴⁰; Петро Зінченко. Миска. с. Голоківка Черкаська обл. 50-і рр. ДМУНДМ⁴¹; Par Piotr Zintchenko (ne en 1900). Village de Golovkovka, region de Kirovograd / Musee des Arts Decoratifs Ukrainiens. Kiev.⁴² (*так коли ж виготовлена ця миска (1958 чи в 1950-х роках) і де – у Черкащині чи Кіровоградщині*);

миска. 1903 р. Ганна Лебеденко. м. Васильків Київської обл.⁴³; Миска. с. Здоровка Київської обл. 20-і рр.⁴⁴ (*знову виникає те ж саме питання: коли і де виготовлена подана миска і чи правильно зазначений її автор у першому варіанті підпису*);

миска. Кінець XIX ст. Київщина⁴⁵; Миска. Київщина. XVIII – поч. XIX ст.⁴⁶ (*одна миска в різних описах датується різним часом виготовлення, і різниця складає майже 100 років*);

баклага. Кінець XIX – початок XX ст. с. Дибинці, Київська обл.⁴⁷; Баклага. с. Дибинці Київської обл. поч. XX ст.⁴⁸ (*знову не зрозуміло, де подані правильні відомості*);

О.Белінський. Миска. Канів Черкаської обл. 30-і р. XX ст. З колекції О. Данченко⁴⁹; Олександр Белінський. Миска. Канів. 40-і рр. Власність О.Данченко⁵⁰ (*тут подані фотографії одного виробу, атрибутованого однією людиною, а різниця у часі виготовлення сфотографованої миски – близько 10 років (і лише за умови, якщо у другому підписі маються на увазі 40-і роки XX століття)*);

П.Гайдук. Свічник. Ревівка. Кіровоградська обл. 1919⁵¹; Гаврило Гайдук. Свічник. с. Ревівка на Кременчуччині. 10-і рр. XX ст.⁵² (*у цьому записі взагалі кілька невідповідностей. По-перше, не зрозуміло, як насправді звуть автора виробу – Гаврило чи П. (Петро, Пантелеймон, Пилип?). По-друге, коли ж виготовлений свічник – 1919 рік чи 1910-і роки. І по-третє, область – на території Кіровоградської області немає села Ревівка*⁵³);

посудина у вигляді чоловіка. Чигиринщина. XIX ст. ДМУНДМ⁵⁴; Карафа. Чигиринщина. XIX ст. ДМУНДМ⁵⁵ (*знову ж підписи подаються однією людиною, а виріб (один і той же) називається по-різному*).

2. Другу групу складають підписи, які містять *невірну атрибутивну інформацію*:

Escuelle. Annees 1930. Par Alexandre Nevedomski (ne en 1904) Chargorod, region de Vinnitsa. Collection particuliere, Kiev⁵⁶. На сьогоднішній день це єдина опублікована фотографія подібної миски. Але атрибутування, подане до неї, викликає сумніви, щодо місця виготовлення. Серед матеріалів польових обстежень Вінницької області (ілюстративна частина) одного з провідних керамологів другої половини XX століття Юрія Лашука є фотографії подібних мисок, місце виготовлення яких дослідник зазначає як Бар (Вінниччина). Нині зразки подібних мисок у приватних колекціях відомі лише у Львові. Місцеві колекціонери, не маючи відповідної фахової підготовки, на основі підпису до вищезазначеної опублікованої фотографії, атрибутують ці миски Шаргородом, хоча і не мають стовідсоткової впевненості в цьому. Один з них, Тарас Лозинський, розповідав, що була організована спеціальна поїздка до Шаргорода, з метою довідатися про ці миски, але місцеві жителі стверджували, що такого у них ніколи не робили⁵⁷. Є також відомості, що Леся Данченко – власник сфотографованої миски – не подавала надрукованого атрибутивного підпису до зазначеної миски у альбомі. Резонно виникає питання: хто її атрибутував і наскільки інформація подана у альбомі є правдивою;

миска. Сунки Кіровоградської обл. Кін. XVIII – поч. XIX ст. ДМУНДМ⁵⁸ – насправді Сунки Черкаської області⁵⁹;

миска. Канів Київська обл. Середина XIX ст. ДМУНДМ⁶⁰ – в дійсності Канів Черкаської області⁶¹;

зооморфне навершя димаря. Адамівка, Вінниччина. 1999⁶² – в дійсності на фотографії зображене орнітоморфне зображення димаря (птаха), а Адамівка, як гончарний осередок, Хмельницької області⁶³;

у щорічнику "Наука і культура" (випуск 19) надруковано фотографію фрагменту стіни Полтавського краєзнавчого музею, прикрашену керамічними вставками. До неї подано підпис: "Керамічні вставки, що оздоблюють будівлю краєзнавчого музею, розписані Василем Кричевським за мотивами української народної орнаментики"⁶⁴ – зазначені вставки виготовлені Іваном Гладиревським.

У книзі Бутніка-Сіверського "Українське радянське народне мистецтво" на кольоровій вкладці між 16 і 17 сторінками подано фото опішнянського глечика. До нього подається підпис: "Кухоль; с. Опішня, Полтавщина, 1935"⁶⁵. У цій же книзі на 21 сторінці подано іншу фотографію глиняного виробу, яка підписана: "Ночовник О. Ваза для квітів; с. Міські Млини, Полтавщина, б.р."⁶⁶. Насправді на фото зображено триріжковий свічник.

3. У деяких випадках *атрибутивні відомості*, подані у друкованих виданнях, *викликають сумніви у їх достовірності*. Але для того, щоб впевнено казати про невірність атрибутивної інформації, потрібно побачити зазначені вироби наяву. Наприклад:

1964 року працівниками Дніпропетровського історичного музею імені Дмитра Яворницького був виданий каталог кераміки⁶⁷, яка зберігається у фондах музею. Привертає увагу один із записів зазначеного каталогу, до якого, до речі, відсутня фотографія: "Куманець О.Ф. Селюченко. Друга чверть XX ст. (Інв. №Кс-94)"⁶⁸. Сумніви викликає датування виробу – друга чверть XX століття. Відомий дослідник життя і творчості Олександр Селюченко Леонід Сморг зазначає, що майстриня влаштувалася на роботу в артіль "Художній керамік", коли повернулася з відновлюваних робіт на Донбасі після війни спочатку різноробочою. Пізніше її перевели на посаду ліпниці⁶⁹. Тому, на мою думку, куманець, автором якого може бути О.Ф. Селюченко, повинен датуватися не раніше кінця 1940-х років, а то й пізніше;

2005 року у буклеті "Чернігівщина туристична"⁷⁰, виданому Чернігівським обласним художнім музеєм було опубліковано фотографію глиняного виробу з наступним підписом: "Михайло Денисенко. "Баклага "Криниця"". 1980. "Таке атрибутування посудини теж викликає певні сумніви. По-перше, зображено плесканець (різновид куманця – посудини для тримання спиртних напоїв, тоді як баклага використовується для тримання і перенесення води і має іншу форму). Сумнівним є і авторство роботи. Орнамент, використаний для оздоблення посудини, та й сама її форма – характерні для гончарних виробів Опішного другої половини XIX ст. А Михайло Денисенко – майстер з Василькова (Київщина), який ніколи не працював у Опішному і не залишив робіт, декорованих суто "опішненським" розписом. Не зазначене також і місце виготовлення посудини.

Подібних прикладів можна навести ще багато. Але не тільки друковані видання містять атрибутивні помилки. Останнім часом працівники музеїв все частіше у своїй діяльності звертаються до новітніх технологій. Почали з'являтися компакт-диски, за допомогою яких той чи інший музей популяризує свою діяльність і надбання. Одним із прикладів такої роботи є компакт-диск "Спадщина Івана Гончара"⁷¹, виданий 2004 року в Києві. Автори компакт-диска зазначили на обкладинці, що "сучасні інформаційні технології дозволяють зробити творчу спадщину І.М. Гончара доступною широкому загалу цінувальників української культури як в Україні, так і в світі". Отже, основна мета – популяризація фондів колекцій музею. Як стверджує керамолог Олесь Пошивайло, "важливо доносити до людей виключно *правдиву, перевірену інформацію*, не спотворену буденним поспіхом, узвичаєною недбалістю чи фаховою необізнаністю. На жаль, подібної відповідальності забракло творцям компакт-диска "Спадщина Івана Гончара"⁷².

В одній з підрубрик диска ("Кераміка") подано 21 фото гончарних виробів, що репрезентують здобутки гончарів кількох гончарних осередків України... При ознайомленні з поданими матеріалами не можна не погодитися із критичним аналізом диска керамолога Олесь Пошивайла, який відзначає "школярський" підхід до оформлення анотацій репродукованих виробів. Насамперед, відомості про твори подано безсистемно, без найменшої претензії на музезнавчу чи керамологічну фаховість. Такі обов'язкові елементи атрибутування музейних експонатів, як розміри, інвентарні номери відсутні повністю; інші наявні лише частково. Так, матеріал та техніка виконання робіт зазначені вкрай поверхово. Усі анотаційні відомості подані хаотично, безсистемно"⁷³. Наведу лише один приклад:

"Миска. Опішня. Полтавщина... Кін. XIX – поч. XX ст."⁷⁴. Заступник директора Українського

центру народної культури "Музей Івана Гончара" Ігор Пошивайло у своїй монографії "Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти" подає інший опис до цієї ж миски: "Миска із орнітоморфним мотивом. Сунки, Черкащина. Кінець XIX ст."⁷⁵ – виникає питання: де істина? Окрім цього, варто відзначити, що зазначена миска не є опішненською.

Потрібно відмітити, що подібні напрацювання науковців і музеєзнавців вкрай важливі для популяризації надбань української культури, насамперед, у середовищі юних поколінь українців... Але, як відзначає Олесь Пошивайло "все в них має бути бездоганним і відповідним сучасному рівню наукових знань"⁷⁶.

Хотілося б звернути увагу ще на один момент піднятої проблеми. Українська кераміка зберігається і в музеях та приватних колекціях багатьох держав світу, але Російський етнографічний музей – "єдиний зарубіжний музейний заклад, який уже кілька десятиліть займається видавничою діяльністю, спрямовано на популяризацію української колекції кераміки"⁷⁷. На жаль, одне з перших друкованих видань зазначеного музею, у якому опубліковані фотографії глиняних виробів, виготовлених українськими майстрами, не містить відповідних відомостей про подані предмети – лише фото, назва (не завжди вірна) та призначення⁷⁸. Якщо про час виготовлення сфотографованих творів довідуємося з назви видання (кінець XIX – початок XX століття), то щодо місця виготовлення та авторів робіт можна лише здогадуватись. У 1983 році цим же музеєм було опубліковано унікальний каталог-показчик етнографічних колекцій України, зібраних у фондах музею⁷⁹. Не зважаючи на те, що у показнику подано достатньо повну атрибутивну інформацію щодо українських глиняних виробів, які зберігаються у Російському етнографічному музеї, немає жодної ілюстративної прив'язки, що унеможливорює наукове використання поданої інформації стосовно виробів, які зберігаються в музеях і приватних колекціях України.

Зважаючи на усе вищесказане, можна з сумом констатувати непрофесійний підхід та невідповідальність музейних працівників і дослідників у питанні атрибутування глиняних виробів упродовж усього XX століття. Атрибутування керамічних виробів, як і інших творів – складний процес, в якому аналіз усіх складових є обов'язковим елементом роботи. Атрибутувати твір – це означає дати відповідь на ряд таких головних питань як назва предмета, його призначення, матеріал та техніка виготовлення, розміри, час, місце та автор виготовлення, дати повний опис зовнішності предмета, враховуючі усі пошкодження та реставрації, описати його історію побутування. Для вірної атрибуції того чи іншого предмета недостатньо лише одного знання літератури з проблемного питання (якої, до речі, сьогодні недостатньо). Цей процес починається задовго до надходження експонатів до музею чи приватної колекції – під час збирання творів в експедиції, в майстерні художника, у колекціонера.

Необхідно враховувати й той факт, що неатрибутований або невірно атрибутований виріб втрачає свою цінність для наукового дослідження. Він стає просто гарною іграшкою, яка милує око відстороненого споглядача. Це в кращому випадку. В гіршому – недосвідчений дослідник вводить невірну інформацію в науковий обіг, поповнюючи таким чином існуючі міфи. А з кожним роком стає усе менше можливостей перевірити правильність наявної інформації, оскільки традиційні осередки виготовлення виробів декоративно-вжиткового мистецтва постійно зникають.

Проблема атрибутування глиняних виробів в сучасних музеях є однією з основних в процесі обліку та збереження предметів музейного значення. Сьогодні багато музейних працівників роблять спроби систематизувати усі накопичені матеріали і навести лад у фондових колекціях. Для цього потрібно не лише бажання, а й відповідна наукова література. Деякі музеї розробляють програми та рекомендації щодо облікової та зберігальницької роботи музеїв.

Одночасно хочеться звернути увагу усіх зацікавлених на те, що 2005 року в Україні в Інституті керамології – відділенні Інституту народознавства НАН України створено єдину експертну комісію, до складу якої входять досвідчені керамологи. Зазначена комісія проводить атрибутування глиняних виробів. Для цього потрібно подати заявку та твір. Після проведення атрибутування власнику твору видається письмовий "Сертифікат про результати атрибутування глиняного виробу експертною комісією Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України" і акт на виконані роботи, затверджені директором Інституту керамології.

На жаль, сьогодні в Україні це єдина експертна комісія, і займається вона лише атрибуванням глиняних виробів. А проблема правильної атрибуції стосується усіх предметів музейного фонду України, не залежно від матеріалу виготовлення.

- ¹ Єсюнін С.М. Нові напрямки у побудові недержавних музеїв // Музей і XXI сторіччя: Збірник наукових праць. – Херсон, 2000. – С. 119.
- ² В'ялець А.Ф., Чернявська Є.В. Актуальні проблеми науково-фондової роботи музеїв // Актуальні проблеми фондової роботи музеїв: Тематичний збірник наукових праць. – К., 1988. – С. 4.
- ³ Пошивайло О. Музейний ландшафт гончарської України // Український керамологічний журнал. – 2003. – №2 – 4. – С. 7.
- ⁴ Булгакова Людмила. Роль музеїв у збереженні й розвитку художніх ремесел // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2002 / За ред. О.Пошивайла. – Опішне, 2002. – Кн. 2. – С. 42.
- ⁵ Салтыков А.Б. Самое близкое искусство. – М., 1969. – С. 265.
- ⁶ Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині: уривки з щоденників, рр. 1921 – 1926, головним чином про гончарство чернігівське // Українське гончарство: Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. – Опішне, 1995. – Кн. 2. – С. 359.
- ⁷ Там само. – С. 366.
- ⁸ Суслов И.М. Изучение и научное описание памятников керамики // Изучение и научное описание памятников материальной культуры. – М., 1972. – С. 13.
- ⁹ Пруслина К.Н. Русская керамика (конец XIX – начало XX в.). – М., 1974. – С. 7.
- ¹⁰ Кирчів Р. Роль музейних колекцій в активізації сучасних етнографічних досліджень України // Народознавчі зошити: двомісячник. – Львів, 1995. – зошит 4. Липень-серпень. – С. 199.
- ¹¹ Там само. – С. 200.
- ¹² Пошивайло О. Скопин: ідеологічний міф радянського мистецтвознавства й реальні досягнення давнього гончарного центру Росії (керамологічні студії після I Міжнародного фестивалю гончарів) // Український керамологічний журнал. – 2004. – №2 – 3. – С. 101.
- ¹³ Музей народної архітектури та побуту України в Києві. Інвентарні книги (кераміка, скло) – кс-2142/кв-343/1.
- ¹⁴ Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січня 1987 року (Відп. ред.: Кирненко В.І., Стадник В.І.). – К., 1987. – С. 383.
- ¹⁵ Музей народної архітектури та побуту України в Києві. Інвентарні книги (кераміка, скло) – кс-4957/кв-703/35.
- ¹⁶ Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січня 1987 року. Вказ. праця. – С. 405.
- ¹⁷ Музей народної архітектури та побуту України в Києві. Інвентарні книги (кераміка, скло) – кс-5748/кв-796/29.
- ¹⁸ Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січня 1987 року. Вказ. праця. – С. 415.
- ¹⁹ Музей народної архітектури та побуту України в Києві. Інвентарні книги (кераміка, скло) – кс-6989/кв-1019/170.
- ²⁰ Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січня 1987 року. Вказ. праця. – С. 327.
- ²¹ Музей народної архітектури та побуту України в Києві. Інвентарні книги (кераміка, скло) – кс-2022/кв-325/16.
- ²² Там само. – кс-2030/кв-326/22.
- ²³ Там само. – кс-2041/кв-326/50.
- ²⁴ Там само. – кс-2066/кв-327/36.
- ²⁵ Там само. – кс-5159/кв-707/3.
- ²⁶ Там само. – кс-5231/кв-710/83.

- ²⁷ Суслов И.М. Вказ. праця. – С. 38.
- ²⁸ Полтавський краєзнавчий музей. Інвентарні книги (кераміка, скло). – КС-3421.
- ²⁹ Там само. – КС-3446.
- ³⁰ Там само. – КС-3451.
- ³¹ Там само. – КС-355.
- ³² Там само. – КС-456.
- ³³ Музей етнографії та художнього промислу Інституту народознавства НАН України. Інвентарні книги. – ЕП-44134.
- ³⁴ Там само. – ЕП-44634.
- ³⁵ Там само. – ЕП-67262.
- ³⁶ Там само. – ЕП-68027.
- ³⁷ Там само. – ЕП-67993.
- ³⁸ Там само. – ЕП-68501.
- ³⁹ Там само. – ЕП-69365.
- ⁴⁰ Українське народне мистецтво: кераміка і скло. – К., 1974. – Мал. 38.
- ⁴¹ Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини. – К., 1969. – С. 58.
- ⁴² Украинское народное искусство: альбом (на французском языке). – Л., 1982. – Мал. 4.
- ⁴³ Українське народне мистецтво: кераміка і скло. – К., 1974. – Мал. 42.
- ⁴⁴ Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини. Вказ. праця. – С. 44.
- ⁴⁵ Українське народне мистецтво: кераміка і скло. Вказ. праця. – Мал. 44.
- ⁴⁶ Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини. Вказ. праця. – С. 92.
- ⁴⁷ Українське народне мистецтво: кераміка і скло. Вказ. праця. – Мал. 45.
- ⁴⁸ Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини. Вказ. праця. – С. 15.
- ⁴⁹ Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. – К., 1974. – С. 122.
- ⁵⁰ Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини. Вказ. праця. – С. 54.
- ⁵¹ Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. Вказ. праця. – С. 51.
- ⁵² Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини. Вказ. праця. – С. 111.
- ⁵³ Українська РСР: Адміністративно територіальний устрій: на 1 січня 1987 року. Вказ. праця. – С. 431.
- ⁵⁴ Данченко Л. Народна кераміка Наддніпрянщини. Вказ. праця. – С. 116.
- ⁵⁵ Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. Вказ. праця. – С. 78.
- ⁵⁶ Українське народне мистецтво: альбом (франц. мовою). Вказ. праця. – Мал. 32.
- ⁵⁷ Звіт про керамологічну експедицію до м. Львів 2004 року // Національний музей-заповідник українського гончарства в Опішному, Національний архів українського гончарства. – Ф. 1. – Оп. 7. – Од. зб. 98. – Арк. 6.
- ⁵⁸ Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. Вказ. праця. – С. 85.
- ⁵⁹ Українська РСР: Адміністративно територіальний устрій: на 1 січня 1987 року. Вказ. праця. – С. 442.
- ⁶⁰ Данченко Л. Народна кераміка Середнього Придніпров'я. Вказ. праця. – С. 152.
- ⁶¹ Українська РСР: Адміністративно територіальний устрій: на 1 січня 1987 року. Вказ. праця. – С. 394.
- ⁶² Пошивайло І. Феноменологія гончарства: Семіотико-етнологічні аспекти. – Опішне, 2000. – С. 317.
- ⁶³ Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій: на 1 січня 1987 року. Вказ. праця. – С. 363.
- ⁶⁴ Скалацький К. Низький уклін пам'яті минулого і сьогодення // Наука і культура. Щорічник. – Випуск 19. – К., 1985. – С. 475.
- ⁶⁵ Бутнік-Сіверський Б.С. Українське радянське народне мистецтво. – К., 1966. – Кольорова вклейка.

- ⁶⁶ Бутнік-Сіверський Б.С. Вказ. праця. – С. 21.
- ⁶⁷ Каталог. – Випуск I. Кераміка. – Дніпропетровськ, 1964. – 142 с.
- ⁶⁸ Там само. – С. 101.
- ⁶⁹ Сморг Л. Гончарівна (одержима керамікою). – Опішне, 2004. – С. 129.
- ⁷⁰ Чернігівщина туристична. Буклет. – Чернігів, 2005.
- ⁷¹ "Спадщина Івана Гончара" (компакт-диск). – К., 2004.
- ⁷² Пошивайло О. "Спадщина Івана Гончара": неусвідомлена міра відповідальності! // Український керамологічний журнал. – 2004. – №4. – С. 126.
- ⁷³ Там само.
- ⁷⁴ Там само. – С. 128.
- ⁷⁵ Пошивайло І. Вказ. праця. – С. 305.
- ⁷⁶ Пошивайло О. "Спадщина Івана Гончара": неусвідомлена міра відповідальності! Вказ. праця. – С. 128.
- ⁷⁷ Пошивайло О. Музейний ландшафт гончарської України. Вказ. праця. – С. 18.
- ⁷⁸ Украинцы: конец XIX – начало XX в. / Составитель Н.М.Хазанова. – Л., 1975. – 32 с.
- ⁷⁹ Украинцы XIX – XX вв.: Каталог-указатель этнографических коллекций / Составители Н.М. Хазанова, О.В. Карпова. – Л., 1983. – 64 с.

О важности правильной атрибуции глиняных изделий. Осуществлен общий обзор и сравнение атрибутивной информации в инвентарных книгах музеев и фотографий в печатных изданиях.

Ключевые слова: глиняное изделие, атрибуция, инвентарные книги музеев, печатные издания.

The article is about importance of proper attribution of pottery. An overview and comparison of attribute information in the inventory of museums and picture books in print.

Key words: clay work, attribution, inventory museums's books, publications.

УКРАЇНЬСКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ У ПОВОЄННІ РОКИ (ДО ПРОБЛЕМИ ІСТОРІОГРАФІЇ)

У статті розкривається історіографічний аспект проблеми формування і суспільного становища української інтелігенції у повоєнні роки.

Ключові слова: інтелігенція, історіографія, повоєнні роки, суспільство, історики.

Значний історіографічний інтерес викликає проблема висвітлення становища української інтелігенції у повоєнні роки. Незважаючи на важливість теми дослідження та наявність великої кількості публікацій, вона залишається недостатньо розробленою в історіографічному плані. На різних історичних етапах були і різні методологічні підходи до аналізу історичної ролі інтелігенції у розвитку українського суспільства.

На сьогоднішній момент накопичено значний історіографічний потенціал, нагромадження якого проходило в декілька етапів. Так, сучасний аналіз історичних досліджень радянських істориків допоможе переосмислити їх здобутки, а також збагатити українську історіографію.

Відомий історик української діаспори О.Оглоблін, аналізуючи стан радянської історіографії у повоєнні роки, підкреслював, що підпорядкованість "політичним цілям і завданням комуністичного уряду" визначає всю діяльність українських советських істориків – їх ідеологію, методологію, тематику й навіть фразеологію, більше того – диктує наслідки їхніх дослідів і висновки їхніх праць¹. Усе це стосувалося й висвітлення історії української інтелігенції.

На початковому етапі дослідження цієї проблеми були сформовані загальні концептуальні підходи до вивчення історії інтелігенції, визначено її місце і роль у суспільних відносинах, згідно яких робітничий клас виконував провідну роль у житті суспільства, селянство – це союзник, а інтелігенція – прошарок, який не відігравав самостійної ролі в суспільстві. Тобто історики певною мірою затвердили ідеологічний канон про нерівноправне становище інтелігенції в суспільстві досліджуваного періоду.

У 1950 – 60-ті роки в історичній літературі остаточно був закріплений стереотип про роль і місце інтелігенції в житті суспільства, за яким діяльність інтелігенції оцінювалася лише з прагматичних міркувань, а саме з точки зору корисливості чи не корисливості для відбудови економіки в післявоєнні роки. Зокрема, Ю.Курносів зазначав, що характерною особливістю внутрішньої динаміки інтелігенції були більш високі темпи зростання фахівців, які працювали у матеріальному виробництві, порівняно з фахівцями, зайнятими у нематеріальній сфері. Рационалізаторська діяльність інженерно-технічних працівників сприяла значній економії державних коштів, зростанню продуктивності праці, прискоренню науково-технічного прогресу. Серед технічної інтелігенції з'явилися фахівці з нових технологій в приладобудуванні та електромашинобудуванні, автоматичі тощо. Зросла питома вага жінок-спеціалістів серед усього жіночого населення України².

У зв'язку з цим, наприклад, праця гуманітарної інтелігенції вважалася такою, що нічого не варта, і навпаки, роль технічної інтелігенції, якщо порівнювати з першою, оцінювалася досить високо. Слід зазначити, що цей стереотип не переборювався радянськими істориками, а навпаки, закріплювався, і протримався до сер. 1980-х рр. З другої половини 1980-х до поч. 1990-х рр. розпочинається обережна критика "деформацій" соціалізму та "відступів" від принципів марксизму-ленінізму, а в період розбудови незалежної України, відбувся повний розрив зі старою методологією і визначилися якісно нові погляди на досліджувану проблему.

З другої половини 1950-х рр. історики досить мало уваги приділяли вивченню гуманітарної інтелігенції, проте розширили коло проблем з історії інженерно-технічної інтелігенції³. В опублікованій у США 1983 року книзі Дж.Мейса "Комунізм і ділеми національного звільнення" саме гуманітарна українська інтелігенція показувалася безправною⁴.

У ряді праць радянського періоду розглядалися зміни соціальної структури радянського суспільства протягом значного історичного етапу розвитку країни, включаючи і досліджуваний період, показані кількісні і якісні зміни в складі інтелігенції і проаналізовані фактори, які впливали на ці зміни⁵. За роки Великої Вітчизняної війни тільки на фронтах, в тилу і на примусових роботах у Німеччині загинуло більше 8 млн. жителів України, що дуже вплинуло на соціально-демографічну ситуацію в радянському суспільстві, в тому числі й на склад інтелігенції в післявоєнні роки. Після війни, у результаті демобілізації особового складу Збройних Сил, різко скоротилась чисельність військових кадрів і збільшилась кількість спеціалістів в народному господарстві, але вони не могли повністю задовольнити потреби країни. Цю проблему намагалися вирішити шляхом висування робітників і селян на керівну партійну, радянську і господарську роботу, підготовкою спеціалістів без відриву від виробництва, подальшим розвитком денного навчання. Таким чином, у 1950 р. інтелігенція і службовці СРСР склали 19,6% проти 16,5% у 1940 р.⁶

С.Сенявський, аналізуючи зміни в складі і чисельності інтелігенції, зазначав, що в 50-ті рр. її кількість зростала випереджаючими темпами у порівнянні з іншими соціально-класовими прошарками суспільства. Особливо швидкими темпами збільшувалась міська інтелігенція і передусім науково-технічна. Автор пояснює ці зміни прискоренням науково-технічного прогресу, подальшим підвищенням культури і рівня освіченості населення. Він розглядає кількісні зміни, що відбулися до початку 60-х рр. у професійно-кваліфікованому і професійно-галузевому складі інтелігенції, що вели до змін в її внутрішній соціальній структурі.

Шляхи формування інтелігенції у відбудовчий період, і передусім через систему вищих і середніх спеціальних навчальних закладів, розглядаються в декількох працях⁷, опублікованих наприкінці 40 – початку 50-х рр. Певну зацікавленість представляють праці А.Синецького та Ю.Курносова⁸, в яких на основі значного статистичного матеріалу проаналізовано формування професорсько-викладацьких кадрів вищої школи країни. Питання підготовки кадрів спеціалістів знайшли часткове висвітлення в історичних нарисах по історії освіти, культури тощо⁹.

Діяльність системи вищої освіти України по підготовці спеціалістів у післявоєнний період до початку 60-х рр. висвітлюється в загальних рисах у працях К.Галкіна, Е.Чуткерашвілі та інших дослідників, присвячених історії розвитку вищої освіти в СРСР і культурному розвитку в цілому¹⁰.

Особливість історіографії 50 – 70-х років і в тому, що багато праць, присвячених вищій школі України, виходило у Москві і принципові питання розвитку освіти в республіці оцінювалися через "московські окуляри". Ці праці практично не містять наукового аналізу діяльності вищої школи України, а з погляду політики тих років наводять фактичні матеріали, доводячи "успіхи національної політики КППС", "культурної революції", "розвитку радянської освіти".

До досліджень на цю тему можна віднести роботи Ю.Курносова¹¹, А.Шокалюка¹². Вивчаючи процес формування національної інтелігенції в 1950-ті рр., розкриваючи форми співробітництва радянських республік у підготовці кадрів, автори проаналізували стан розвитку вищої школи в цілому в країні і в Українській РСР у тому числі. Вони зазначали, що темпи розвитку народного господарства значно випереджали темпи росту вищої школи, тому потреби народного господарства в інженерах, медичних і вчительських кадрах задовольнялись не повністю. Автори проаналізували причини відставання у розвитку вищої школи, а також показали діяльність партійних і радянських органів країни по удосконаленню мережі вищих навчальних закладів, їх навчальної бази, по збільшенню прийому молоді у технічні, педагогічні і медичні інститути, подальшому розвитку усіх форм підготовки спеціалістів вищої кваліфікації. Однак, у своїх роботах вказані дослідники замовчують проблему надмірної заідеологізованості вищих навчальних закладів, що знижувала фаховий рівень їх спеціалістів, проблему русифікації вищої школи¹³. На жаль, автори обмежилися вивченням підготовки лише інженерних, медичних, вчительських, наукових і науково-педагогічних кадрів у радянських республіках. На основі значного статистичного матеріалу, вони розкрили в основному кількісні зміни, що відбулися у складі інтелігенції країни в досліджуваний період.

Тогочасні праці, які претендували на узагальнення діяльності вищої школи, не виходили за межі партійних доктрин, були позбавлені критичності та об'єктивності. Характерною особливістю історіографії 50 – 70-х рр. XX ст. було те, що всі успіхи в підготовці інтелігенції у післявоєнний період приписувалися "керівній і спрямовуючій ролі комуністичної партії".

Важливим джерелом у вивченні історії української інтелігенції є різноманітний статистичний матеріал. Певні узагальнюючі відомості по УРСР містять загальносоюзні збірники з історії народного господарства, які виходили щороку¹⁴. Зокрема в союзному виданні подається національний склад спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою, студентів вузів та технікумів, у тому числі українців.

Найбільше опублікованих статистичних даних з історії України післявоєнного періоду містять щорічники "Народне господарство Української РСР", що почали регулярно видаватись з 1959 р. У розділі "Народна освіта, наука і культура" подаються багаті відомості про вчителів загальноосвітніх шкіл республіки, їх розподіл за спеціальностями, виділяється питома вага жінок у складі вчителів. В них наведена динаміка росту кількості наукових працівників, вказується скільки з них мають вчений ступінь доктора і кандидата наук, зазначається, що у вузах зосереджено 45% всіх наукових кадрів республіки та більше половини докторів і кандидатів наук¹⁵.

XX з'їзд КПРС, на якому було піддано критиці діяльність Й.Сталіна, дав поштовх до національно-духовного пробудження суспільства і до розширення тематики історіографічних досліджень. У цей час навіть згадувалися деякі "помилки" в політиці партії та сталінські "перегини". Поряд з цим продовжувала діяти інерція "позитивності" у висвітленні політики партії і уряду, соціальних змін і перетворень досліджуваної доби. В усіх працях даного періоду саме партія і Радянська держава виступали головними "натхненниками і організаторами" мистецтва, літератури, культури в цілому. Роботи цих років не містили в собі аналізу процесів формування й становлення інтелігенції. Так, проблеми політичної позиції інтелігенції України, методи її залучення до співробітництва з радянською владою проаналізовані у працях Ю.Курносова і А.Бондаря¹⁶. У цих працях професійна діяльність інтелігенції, зокрема її співпраця з владою, ототожнювалася з її повною підтримкою радянського режиму, що не є правомірним. Але потрібно зауважити, що незважаючи на офіційний перехід на бік радянської влади, інтелігенція залишалася на власних ідейних позиціях, не йшла на політичну співпрацю з існуючим режимом, через що досить часто ставала об'єктом тероризування.

Однією з праць другої половини 1960-х років стала колективна монографія "Розвиток української культури за роки радянської влади" /за редакцією П.Гузенка та ін./, присвячена 50-річчю встановлення радянської влади в Україні¹⁷. Це дослідження, як і вся історична література радянського періоду, було перевантажено ідеологічними штампами. Поряд з цим, варто підкреслити, що в ній, хоча й побіжно, після "керівної й спрямовуючої" ролі партії в усіх сферах суспільного життя, визнавався значний внесок інтелігенції у розвиток української культури.

З другої половини 1960-х рр. політичний курс компартії було спрямовано в бік запеклої ідеологічної боротьби з "ворогами народу". Розпочалася заборона цілої серії тем. Ліквідовувалися комісії, які займалися реабілітацією інтелігенції, а натомість в історичній літературі утверджувалася теза, що обґрунтовувала правильність репресій проти інтелігенції, яка була звинувачена в "буржуазному націоналізмі", гостро критикувалася її громадська та творча позиція. У зв'язку з цим у кращому випадку її вивчали російські дослідники, але досліджували дану проблему переважно на матеріалах РСФСР, або в загальносоюзному контексті, тому аналіз діяльності української інтелігенції був поверхневий.

Протягом досліджуваного періоду головною й обов'язковою для істориків була тема "партія й інтелігенція", і весь матеріал відображав ці взаємовідносини¹⁸.

Значний інтерес з точки зору фактологічного матеріалу становить бібліографічний довідник¹⁹, у якому наводяться короткі відомості про українських письменників.

Відображенням наукових пошуків другої половини 1950 – 70-х років стали узагальнюючі монографії "Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917 – 1975 гг.)", яка вийшла в 1977 році та "Советская интеллигенция (история формирования и роста 1917 – 1965 гг.)"²⁰. Але ці роботи цілком увібрали в свій зміст канони й стереотипи попередніх років у висвітленні цієї проблеми.

Оцінюючи внесок дослідників радянської доби у вирішення окресленої проблеми, слід зауважити, що великий потік публікацій, введення у науковий обіг значного масиву нового фактичного матеріалу не створювало якісних пізнавальних структур об'єктивно-історичного

значення. Дослідження в основному проводилися екстенсивним шляхом, у традиційному руслі і, в більшості випадків, були малоефективними, оскільки накопичений матеріал зазвичай використовувався для ілюстрацій вже відомих раніше висновків і відображення лише якісно-позитивного впливу партійного керівництва на розвиток як окремих галузей економіки, культури, так і її творців.

Ідеологічно налаштовані на одномірне сприйняття дійсності, автори були позбавлені можливості відмовитися від стереотипів і догм, які вже сформувалися, критично осмислити й об'єктивно оцінити позитивні і негативні сторони процесу становлення і розвитку інтелігенції в УРСР. Дослідження другої пол. 40-х - середини 80-х років XX ст. практично не відрізнялися між собою і містили набір стереотипних заідеологізованих висновків, приправлених цитатами класиків марксизму-ленінізму.

Звичайно, такий підхід до вивчення цього важливого питання хибує на однобічність і потребує перегляду. Як відомо, сам процес адаптації до нових моральних цінностей був для більшості представників інтелігенції складним і болісним, оскільки суперечив ідеям гуманізму, лібералізму, демократії, прибічниками яких була більшість інтелігентів. У зв'язку з цим її більшість намагалася, по можливості, уникати контактів з компартійними й державними структурами, але щоб якось вижити, працювала в радянських мистецьких та літературних організаціях, брала участь у громадській та політичній роботі тощо. Тому переважаючим мотивом участі інтелігенції в громадській роботі була не компартійна пропаганда, до якої апелювала радянська історіографія, а просте бажання останньої отримати місце роботи, щоб займатися улюбленою справою та підтримувати нормальний рівень життя. Слід сказати, що ця проблема до кінця 1980-х рр. вивчалася дослідниками саме у вищезазначеному контексті.

Отже можна зробити висновок, що з другої пол. 1940-х до середини 1980-х років – це був етап офіційної радянської історіографії, який характеризується однобічними підходами та заідеологізованими висновками. Протягом цього періоду дослідники змушені були під тиском обставин дотримуватися принципу партійності, класового підходу у висвітленні досліджуваних процесів, фактів і явищ. У вивченні історії інтелігенції радянські історики також повинні були підпорядковуватися цим принципам.

Праці радянських істориків хибували методологічними вадами та ідеологічною заангажованістю. Тому, при всій повазі до авторів тогочасної друкованої продукції, слід визнати, що їх науково-пізнавальна цінність є невисокою. Інтелігенція здебільшого сприймалася як об'єкт партійного впливу, а не самодостатній суб'єкт історичного процесу. Звідси – примат партійної політики, партійних орієнтирів і оцінок, вторинність інтелігенції.

Тема інтелігенції як суспільної категорії особливо активно почала розроблятися з 1990-х рр. Тут потрібно виділити праці В.Барана²¹, В.Даниленка²², А.Русначенка²³, О.Замлинської²⁴. В них проблеми інтелігенції розглядаються в контексті загальної політики держави, а також як історія інакомислення в СРСР. Ряд важливих праць, присвячених даній проблемі, з'явилися зовсім недавно²⁵.

Отже, окреслені нами проблеми потребують свого подальшого висвітлення і дослідження. У перспективі варто було б з нових позицій проаналізувати весь комплекс праць радянських і зарубіжних науковців, пов'язаних зі становищем української інтелігенції у повоєнні роки.

¹ Оглоблин О. Історіографія // Енциклопедія українознавства. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 891.

² Курносів Ю. Інтелігенція Української РСР і науково-технічний прогрес (1959 – 1970 рр.) – К., 1975. – 208 с.

³ Там само.

⁴ Mace J.E. Communism and Dilemmas of National Liberation. – Cambridge (Mass.), 1983. – P. 300.

⁵ Процессы изменения социальной структуры в советском обществе: Сб. ст. – Свердловск, 1967. – 211 с.; Сенявский С. Изменения в социальной структуре советского общества, 1938 – 1970 гг. – М., 1973. – 447 с.

⁶ Сенявский С. Вказ. праця.

⁷ Высшая школа СССР за 50 лет. – М., 1967. – 271 с.; Кафтанов С. Десять лет работы высшей школы // Вестн. высш. школы. – 1948. – №5. – С. 1 – 19; Кафтанов С. Советская интеллигенция и ее задачи в новой

пятилетке. – М., 1947. – 63 с.; Синецкий А. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. – М., 1950. – 235 с.

⁸ Курносів Ю., Бондар А. У навчанні та праці. Підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР. – К., 1964. – 343 с.; Синецкий А. Профессорско-преподавательские кадры высшей школы. – М., 1950. – 235 с.

⁹ Константинов Н., Медынский Е. Очерки по истории советской школы РСФСР за 30 лет. – М., 1948. – 472 с.; Курносів Ю., Ростикус Р. Розвиток і зміцнення вищої школи в Західних областях України в післявоєнний період. – Чернівці, 1957. – 218 с.; Омельчук Ф. Развитие социалистической культуры в Молдавской ССР. – Кишинёв, 1950. – 93 с.; Українська культура: 36. ст. – К., 1957. – 260 с.

¹⁰ Галкин К. Высшее образование и подготовка научных кадров в СССР. – М., 1958. – 176 с.; Ким М. Коммунистическая партия – организатор культурной революции в СССР. – М., 1955. – 340 с.; Ким М. 40 лет советской культуры. – М., 1957. – 388 с.; Константинов Н., Медынский Е. Вказ. праця; Курносів Ю. Вказ. праця; Очерки истории высшего медицинского образования и научных школ на Украине. – К., 1965. – 264 с.; Украинцев В. КПСС – организатор революционного преобразования высшей школы. – М., 1963. – 296 с.; Українська культура: 36. ст. – К., 1957. – 260 с.; Чуткерашвили Е. Развитие высшего образования в СССР. – М., 1961. – 240 с.

¹¹ Курносів Ю. Вказ. праця.

¹² Шокалюк А. На принципах интернационализма: Подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР, 1951 – 1958. – Л., 1981. – 128 с.

¹³ Курносів Ю. Вказ. праця; Курносів Ю., Ростикус Р. Вказ. праця; Курносів Ю., Бондар А. Вказ. праця; Шокалюк А. На принципах интернационализма: Подготовка кадров национальной интеллигенции в СССР, 1951 – 1958. – Л., 1981. – 128 с.

¹⁴ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник. – К., 1973. – 316 с.; Народное хозяйство СССР. Статистический сборник. – М., 1956, 1957, 1958.

¹⁵ Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Вказ. праця.

¹⁶ Курносів Ю. Вказ. праця; Курносів Ю., Бондар А. Вказ. праця.

¹⁷ Розвиток української культури за роки Радянської влади / під ред. П. Гузенка та ін. – К., 1967. – 368 с.

¹⁸ Таран Л. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної історичної науки // Укр. іст. журнал. – 1999. – №1 – С. 85 – 91.

¹⁹ Письменники Радянської України. Бібліографічний довідник. – К., 1966. – 798 с.

²⁰ Советская интеллигенция (история формирования и роста 1917 – 1965 гг.). – М., 1968. – 216 с.; Советская интеллигенция. Краткий очерк истории (1917 – 1975 гг.). – М., 1977. – 317 с.

²¹ Баран В. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. – Львів, 1996. 447 с.; Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.). – К., 1999. – 309 с.

²² Баран В., Даниленко В. Вказ. праця.

²³ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – поч. 1990-х рр. – К., 1998. – 720 с.

²⁴ Замлинська О. Культурне життя в Україні у 1943 – 1953 роках: Дис. канд. іст. наук. – К., 1995. – 219 с.

²⁵ Кононенко В. Доля української інтелігенції у повоєнний період сталінського тоталітаризму (1945 – 1953 рр.) // Наукові записки. – Вінниця, 2004. – Вип. 8. – С. 203 – 208; Марусин Т. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності. – Чернівці, 2002. – 463 с.; Ніколаєць Ю. Культурно-освітня діяльність інтелігенції УРСР у середині 1940-х – середині 1960-х рр. (історіографія) // Вісник. – Черкаси, 2005. – Вип. 66: Сер.: Історичні науки. – С. 43 – 49.

В статті розкривається історіографічний аспект проблеми формування і суспільного положення української інтелігенції в післявоєнні роки.

Ключові слова: інтелігенція, історіографія, післявоєнні роки, суспільство, історики.

The article deals with historiographical aspects of the problem of forming and development of Ukrainian intelligentsia in postwar years.

Key words: intelligentsia, historiography, postwar years, society, historians.

ДОРАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НОВОРОСІЇ (1785 – 1917 рр.)

Стаття присвячена дослідженню дорадянської історіографії фінансової діяльності органів громадського самоврядування міст Новоросійських губерній.

Ключові слова: історіографія, фінансова система міст, Новоросія, Південна Україна, міське самоврядування, громадське самоуправління.

Перехід України до ринкових умов обумовлює посилення ролі фінансів у функціонуванні міського господарського комплексу, який забезпечує життєдіяльність міста. Створення ефективної системи управління фінансами міст – невід’ємна складова процесу становлення держави, її ефективної економіки, відкритого громадянського суспільства.

Розглядаючи питання, пов’язані з функціонуванням фінансової системи Російської імперії кінця XVIII – початку XX ст., складно однозначно оцінити ступінь розробки цієї теми: з одного боку, фінансова система була предметом дослідження вчених. Про це свідчить достатня кількість робіт істориків, юристів, економістів, які розглядали різноманітні питання фінансової діяльності Російської імперії. З іншого боку, діяльність міського самоврядування у фінансовій сфері, як основи всієї життєдіяльності міст не стала темою окремого, поглибленого вивчення.

Разом з тим, вивчення фінансової системи міст Новоросійських губерній неможливе без використання досвіду вітчизняної та російської історіографії (саме в останній чверті XVIII ст. уся територія сучасної Південної України опинилася під владою Російської імперії) у сфері становлення і розвитку місцевого самоврядування. В таких умовах великого значення набуває досвід історичних досліджень дорадянського періоду, присвячених загальним питанням міського дореформеного самоврядування.

Тому мета даної статті полягає у дослідженні дорадянської історіографії фінансової системи міст Південної України, яка на той час мала офіційну назву "Новоросія", в період від прийняття "Жалуваної грамоти містам" 1785 р. до ліквідації міського самоврядування у 1917 р.

Оскільки фінансова складова є центральною в діяльності органів міського самоврядування, то історіографію означеної проблеми слід розпочати саме з вивчення дорадянської літератури, в якій розглядалися питання становлення та розвитку міського самоврядування.

Усі дорадянські дослідження (1850-і рр. – початок XX ст.) історії міського самоврядування, на наш погляд, доцільно поділити на п’ять основних груп.

До першої групи віднесемо історико-правові дослідження прихильників суспільно-господарської та державної теорій місцевого самоврядування. Не викликає сумніву твердження, що поштовхом до розвитку та осмислення місцевого рівня влади були конституційні тенденції, породжені Американською та Великою французькою революціями. Зародження та розвиток теорії місцевого самоврядування треба віднести до початку XIX ст. Спочатку з’явилася "теорія вільної громади (общини)", права якої повністю відділялися від прав держави. Потім виникає "господарська теорія", яка мала на меті звести поняття самоврядування тільки до господарських питань. Згодом з’являється також "громадська теорія місцевого самоврядування", за якою громади прирівнювалися до приватних, благодійних або наукових товариств, які, дійсно, самі ставили собі завдання. Зазначені форми самоврядності, зважаючи на їх повну відокремленість від державних органів управління, користувалися популярністю серед учених.

Проблема самоврядування стала предметом спеціального вивчення в Росії лише в середині

XIX ст. Перші дослідники міського дореформеного самоврядування Л.О.Плошинський, П.А.Муллов, О.В.Лохвицький¹ розглядали історію міст через призму урядової політики. Вони вивчали правове становище міського населення та системи міського самоуправління виключно на основі законодавства. Значення законодавства Катерини II вони бачили в чіткому правовому оформленні існуючих станів, їх прав та обов'язків, а конкретна реалізація міського законодавства виявилась поза увагою авторів. Головну увагу дослідники у своїх роботах зосереджували на визначенні сутності поняття "самоврядування", ставили питання про межі компетенції органів міського самоврядування, про їхні взаємини з центральною владою.

Підготовка та проведення земської та міської реформ 1860 – 1870-х рр. викликали значний інтерес російської наукової громадськості до проблем самоврядування. У цьому зв'язку між ученими різних наукових шкіл розгорнулася дискусія, результатом якої стало вироблення так званої суспільної (її ще називають "суспільно-господарська") та державної теорії самоврядності. На думку авторів суспільно-господарської концепції самоврядування, сутність її полягала в тому, що поняття місцевого самоврядування означало самостійний політичний інститут, зі своїми незалежними від держави інтересами, який власними силами здатний вирішувати свої господарські та соціальні проблеми без втручання урядових органів. Самоврядування та держава розглядалися ними як незалежні одна від одної громадські структури. Отже, самоврядування в даному випадку означало завідування справами місцевого господарства. Місцеве самоврядування, на їх думку, покликане виконувати тільки господарські функції – обслуговування побутових та культурних потреб міського населення. Суспільно-господарська теорія самоврядування домінувала в роботах авторів 60 – 70-х рр. XIX ст.

Засновником суспільно-господарської теорії вважається професор Харківського університету В.М.Лешков². У своїх працях він обґрунтував прогресивну ідею незалежності органів самоврядності від держави, хоча і не заперечував можливості контролю останньої за діяльністю цих органів і вказував на різну природу влади органів місцевої самоврядності і держави. Відмінність між ними, з точки зору вченого, полягала в тому, що в державі влада втілена в необхідну структуру, а в органах самоврядності вона завжди виборна. Відстоюючи ідею незалежності місцевого самоврядування, В.М.Лешков пов'язував її з самостійною економічною політикою земств.

Одним із найвідоміших авторів зазначеної теорії був активний земський діяч та публіцист князь О.І.Васильчиков³ (цікава деталь: саме він був секундантом на дуелі між Лермонтовим та Мартиновим), який виступав за жорстке розмежування компетенції між органами місцевого самоуправління та органами державної влади. Розглядаючи в сукупності міські, земські та інші суспільні установи, О.Васильчиков вважав, що інтереси суспільства і держави часто не співпадають, а, отже, суспільство має право на відділення своїх функцій від функцій держави, на самостійне ведення господарства. Він став і автором самого терміну "самоврядування", що з того часу набув широкого вживання. Тим не менше, характеризуючи систему складання земськими установами (це повною мірою стосувалося і міських органів самоврядування) кошторисів і розкладок, порядок витрачання зібраних податків, О.Васильчиков підкреслював, що право самооподаткування не може бути надане необмеженому свавілля місцевих установ, це право – невід'ємна приналежність верховної влади, і без потрясінь всього державного механізму воно не може бути вилучено з кола дій центрального уряду, самодержавного або представницького. Він так визначав оптимальну схему дій громадських органів⁴ у фінансовій сфері: а) визначення місцевих потреб на статті витрат, встановлені загальним державним законодавством; б) розкладку цих витрат по нормах і правилах, узаконених вищим урядом і на ті статті, які обкладенню підлягають; в) самостійне і незалежне здійснення витрат по всіх статтях, що перебували у віданні земських установ⁵.

Суттєвий внесок у вивчення теми міського самоврядування зробили ґрунтовні праці професора Харківського університету історика права і державознавця І.І.Дитятіна⁶. Хоч він і не ставив на меті дати оцінку всім реформам, тим не менше, чимало його висновків характерні для прихильника "господарської" теорії. Він проаналізував формування міського самоврядування з допетровських часів до реформи 1870 р. та з'ясував його результати. Розглядаючи устрій міст, автор значну увагу приділяє "Жалуваній грамоті містам" (повна назва "Грамота на права и выгоды городам Российской империи") 1785 р. Він доводить, що до 1785 р. російське

законодавство взагалі не знало громади міських жителів, міщан(городян) і лише прийняття Жалуваної грамоти внесло нове поняття "градского общества", як юридичної особи, що має права і привілеї. Саме після цього міське самоврядування отримало своє законодавче оформлення та розвиток. І.І.Дитятін також відзначає, що законодавець розділив городян за міськими станами, які суттєво різнилися за своїми привілеями. Право на участь у міському управлінні отримали і дворяни, але вони ним не користувалися, що негативно позначилося на діяльності міських органів самоврядування. Можливістю для ухилення від цього стала, на думку автора, стаття 14 "Жалуваної грамоти", що звільняла дворян, які перебувають на цивільній або військовій службі, проживають в місті "...від міщанських тягарів, податей і служб", а також стаття 36, де сказано, що "...благородні звільняються від особистих податей і служб"⁷. Результатом порівняльного аналізу міського самоуправління в Росії і на Заході, став висновок І.Дитятіна, що на відміну від Західної Європи, де міська громада сама підштовхувала владу на зміни в сфері міського самоврядування, у Росії ініціатива в цьому питанні йшла, навпаки, від уряду. Але реформи, як правило, не приносили бажаного ефекту. "Відсутність всякої самостійності" – причина "сумного стану" міського самоврядування перед 1870 р.⁸ У цьому, на думку автора, була характерна відмінність історичного розвитку російського громадсько-державного життя від західноєвропейського⁹. Його заслуга полягає, перш за все, у постановці наукових питань, пов'язаних з історією міст XVIII – XIX ст.

Представники іншої, державної теорії самоврядування, яка почала розроблятися в Росії у 70-ті рр. і була домінуючою з 80-х рр. XIX ст. і до початку XX ст., стверджували, що визначальну роль відіграє держава, а суспільство перебуває в її підпорядкуванні і виконує завдання, поставлені державою. Відповідно до цієї концепції, місцеве самоуправління має своїм джерелом державну владу, тому органи місцевого самоврядування повинні діяти в інтересах як громади, так і держави. Прихильники цієї теорії заперечували будь-яке протиставлення державних і місцевих справ та розглядали самоврядні органи як державні, яким уряд доручає ведення окремих галузей місцевого господарства і здійснює контроль за їх діяльністю.

Відомий представник історико-правової думки, академік Б.М.Чичерін вважав, що широкий розвиток децентралізації та місцевого самоврядування в Росії неприпустимий, оскільки дає простір сепаратизму і "внутрішній ворожнечі", а урядова влада з сильною централізацією буде гальмом у цьому процесі. Він був переконаний, що місцеве самоврядування може успішно діяти лише там, де панує аристократія. З переважанням середніх класів воно втратить своє значення¹⁰. Підтримуючи концепцію незалежності місцевого самоврядування від адміністративної влади Б.М.Чичерін, розглядав органи самоврядування як структури для коригування державної фінансової політики. Він вважав, що в Росії органи і міської, і сільської самоврядності необхідні для зміцнення державної влади, оскільки вони, як виборні установи, користуються підтримкою населення; дуже важливим для діяльності органів місцевого самоврядування визнавав наявність їх повноважень у бюджетно-фінансовій сфері. На його думку, до компетенції самоврядування належать: "Право накладати податі і повинності, розпоряджатися своїм майном, робити борги, вести тяжби, заводити різні установи ... самостійно управляти місцевими видатками"¹¹.

Найбільш значними в теоретичному осмисленні досвіду російського самоврядування були праці випускника Харківського університету О.Д.Градовського¹² – історика державної школи, ліберального публіциста, що розробляв проблему співвідношення місцевих установ з політичним устроєм держави. Він стверджував: "Якщо системою самоврядування може бути названа така система внутрішнього управління, за якої держава передає деякі зі своїх завдань у руки місцевого населення", то органи самоврядування "повинні діяти на правах державної влади"¹³. Він був прихильником децентралізації управління, оскільки найближчі потреби населення – ремонт доріг, відкриття шкіл та лікарень тощо – не могли вирішуватися місцевими органами управління. Разом з тим, він був упевнений, що сфери освіти, санітарії, правоохорони, продовольча справа тощо є важливими державними завданнями і, отже, предметами державного управління, органи ж самоврядності виконують роль допоміжних, додаткових органів. Сучасне йому положення справ він оцінював як "роздвоєння, а в деяких випадках і протиставлення настанов урядових, з одного боку, і громадських, з іншого боку", але, філософськи вважав, що протиріччя відповідають своїй епосі, а органи управління у наступних "суспільних формаціях" – "то справа майбутнього"¹⁴.

Один з творців російської державної теорії, академік В.П.Безобразов вважав місцеве самоврядування складовою державного управління. На його думку, органи місцевого самоврядування мають бути включені у державну систему управління з необхідним законодавчим визначенням їх компетенції. Сутність самоврядування він убачав в управлінні за законами, тим самим визнаючи їх владний характер, а неефективність місцевого самоврядування обумовлювалася якраз тим, що комунальні органи не володіли державним статусом і не мали реальної влади¹⁵.

Послідовник державної теорії Н.М.Коркунов розвинув наукові погляди О.Градовського у двотомному курсі "Російського державного права", визнаючи підлеглість органів самоврядності державним справам і завданням. Учений вважав, що для розкріпачення господарської ініціативи необхідно включати місцеві самоврядні структури в систему державних установ, а у фінансових питаннях ці структури повинні діяти взагалі на правах державних органів¹⁶.

Вивчення багатого історичного досвіду діяльності органів місцевого самоврядування західноєвропейських міст М.І.Свєшніковим завершилося появою одного з перших ґрунтовних досліджень: "Основы и пределы самоуправления. Опыт критического разбора вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших Европейских государств". Реального самоврядування, на думку автора, можна досягти тільки в тому випадку, якщо держава не буде дивитися на місцевість як на знаряддя для досягнення своїх цілей, а навпаки, держава буде вважати себе такою, що існує для інтересів місцевості. Місцеве самоуправління вперше розглядалося ним як основний механізм формування громадянського суспільства в Росії¹⁷.

Підсумок досліджень з цієї проблеми, по суті, звівся до трьох позицій у рамках переважаючих державної і суспільної теорій самоврядності: 1) органи місцевої самоврядності є придатком державних бюрократичних установ; 2) між державними установами та органами місцевої самоврядності існує розподіл праці. У діяльності самоврядності виражається прогресивна тенденція до децентралізації; 3) державне управління на місцях заміщається місцевим самоврядуванням, яке займається питаннями місцевого значення, залишаючись "поза політикою".

Відзначимо, що теорії місцевого самоврядування впливали на курс уряду, який під час проведення чергових реформ схилявся то до однієї, то до іншої з них. Своє продовження та розвиток ці теорії отримали й у другій половині 90-рр. XIX ст. – на початку XX ст.

Уведення Міського положення 1892 р. пожвавило дискусію навколо проблем міського самоврядування, яка за часом збіглася з наростанням політизації російського суспільства, що знайшло своє відображення у відповідній орієнтації дореволюційних державознавців та соціологів. У цей же час в історіографії вже можна чітко розмежувати дослідження, присвячені міському самоврядуванню, від робіт, присвячених самоврядності взагалі. Продовжуючи досліджувати теоретичні та правові аспекти зазначеної проблеми, автори (перш за все історики) починають займатися збором архівних, статистичних даних, безпосередньо вивчають досвід самоврядування в окремих містах. У дослідженнях Г.І.Шрейдера, О.О.Пороховщикова, В.М.Гессена, Д.Д.Семенова, О.О.Кізеветтера, К.А.Пажитнова¹⁸ та інших аналізуються основні напрямки діяльності органів міського самоврядування – фінансова система, міське господарство, розвиток освіти, благоустрій міст, лікувально-санітарна справа.

Безперечний інтерес викликає до себе ґрунтовна праця Д.Д.Семенова "Городское самоуправление. Очерки и опыты" (СПб., 1901. – 392 с.) Досліджуючи міське самоврядування Санкт-Петербурга, він простежив історичний розвиток міського самоврядування з середини XVIII ст. до початку XX ст., проаналізував процес підготовки та введення "Жалуваної грамоти містам", Міських положень 1870 та 1892 рр. Один із розділів книги був присвячений міському громадському управлінню за часів Катерини II, яке отримало достатньо високу оцінку¹⁹. Окремий розділ учений присвятив бюджетному праву міст, розглянувши цю проблему з точки зору зміни міського законодавства. Д.Д.Семенов робить висновок про те, що розподіл міських витрат на обов'язкові та необов'язкові обмежував розпорядчу діяльність органів міського самоврядування і знижував їх самостійність. Для кращого ж функціонування міського господарства потрібно було, на думку автора, розширити бюджетні права міст і, найперше, докорінно змінити міську податкову систему²⁰.

Однією з найважливіших робіт в історіографії проблеми є фундаментальна книга О.О.Кізе-

веттера "Городовое положение Катерины II 1785 года: Опыт исторического комментирования". Спираючись не лише на законодавчу базу, а й на широкий архівний матеріал, автор простежив конкретну реалізацію міського законодавства переважно на прикладі діяльності дореформеного самоврядування Москви, високо оцінивши "Жалувану грамоту містам" 1785 р. Дякуючи їй нові органи самоврядування одержали широку компетенцію. В основу їх діяльності були покладені принципи незалежності та всестановості. У результаті аналізу автор прийшов до висновку, що майже ніде законодавець не досяг своєї мети після введення "Жалуваної грамоти". Причинами цього були: невідповідність рівня розвитку міст поставленим перед ними вимогам (у ряді міст не виявилось й половини станових груп, які зобов'язані брати участь у виборах, що ускладнило формування органів міського управління); невизначеність формулювань, що дозволило місцевим урядовим органам зосередити у своїх руках владу у більшості міських справ; бідність міських бюджетів, якими до того ж міське самоврядування могло розпоряджатися тільки з дозволу вищого міського чиновництва²¹.

Прихильник державної теорії самоврядування, випускник Харківського університету Г.І.Шрейдер, досліджуючи діяльність пореформеного міського самоврядування, вказував, що законодавча база трактувала громадські органи в особі дум і управ як винятково господарські органи. Другим недоліком учений вважав обмеженість їх бюджетних прав, зокрема, обтяження важкою повинністю по великих обов'язкових витратах. Порівнюючи Міські Положення 1870 та 1892 рр., автор підкреслює позитивні моменти Міської реформи 1870 р. і дає негативну оцінку Міському Положенню 1892 р., називаючи його контрреформою і приходять до висновку про необхідність нової Міської реформи²².

Уродженець Одеси, випускник Новоросійського університету, один з провідних представників державної теорії самоврядування В.М.Гессен в своїй праці "Городское самоуправление. Дополнение к курсу русского государственного права" здійснив комплексний аналіз державного механізму Російської імперії у ХІХ ст., зробивши висновок, що основною перепорою на шляху ефективної діяльності як державного апарату, так і місцевого самоврядування була його бюрократизація. Саме тому науковець робить такі висновки: по-перше, самоврядування повинно бути безстановим; по-друге, адміністрація повинна виконувати функції позавідомчого нагляду, а не активного управління²³.

Найбільш докладне, повне, логічно цілісне, аргументоване дослідження з історії міського самоврядування в Росії опублікував К.А.Пажитнов, відомий у майбутньому радянський економіст, фахівець в галузі історії народного господарства. Він розкрив причини прийняття, сутність та наслідки введення всіх найважливіших законодавчих актів, які регулювали міське самоврядування в Росії²⁴.

Таким чином, особливість дослідницького підходу авторів та прихильників громадської і державної теорій місцевого самоуправління до вивчення інституту міського самоврядування полягала, по-перше, у пануванні правового і конкретно-історичного підходу, по-друге, у смисловій невизначеності понятійно-категоріального апарату, що обумовлювалися недостатньою глибиною теоретичного аналізу. Водночас, розкривши місце і роль міського самоврядування у системі державного управління і влади, вони створили тим самим міцний науковий фундамент для дослідження цього політичного інституту сучасними авторами.

Для історіографії періоду першої російської революції та епохи політичної реакції, що наступила після неї, характерний високий ступінь політизації і підміна фактологічного аналізу політичними ярликами та проектами²⁵.

Другу групу складають науково-публіцистичні праці та статті, що були написані авторами, як правило, на актуальні теми і носили полемічний характер. Основна увага в невеликих за розмірами публікаціях приділялася невирішеним завданням самоврядування та пропонувалися альтернативні варіанти їх вирішення, конкретні програми покращення міського життя. Перш за все, це дослідження О.Г.Михайловського, А.Г.Гурко, С.А.Приклонського, П.Н.Підлигайлова та інших²⁶. У них, поряд з гострою, злободенною критикою, містилися і конкретні рекомендації по веденню міського господарства.

Аналізуючи діяльність органів міського самоврядування у Петербурзі, О.Г.Михайловський показав механізми ведення міського господарства у столиці, способи внутрішнього фінансування муніципальних програм, дав огляд доходних статей бюджету. Автор дослідив

та проаналізував бюджети російських міст, основні статті доходів і витрат порівняно з містами Європи й прийшов до висновку про необхідність введення нового міського положення²⁷.

Виходець з Херсонської губернії П.Н.Підлигайлов пропонував гранично розширити коло справ, що вирішуються безпосередньо місцевою владою, залишивши уряду в цій сфері "тільки право головного законодавчого і контролюючого органу над усією країною". При цьому він також заперечував можливість перетворення органів місцевого самоврядування в політичні установи²⁸.

Предметами критики багатьох авторів стали наступні законодавчі положення Міської реформи 1870 р.: відсутність чіткого розмежування меж повноважень між губернською адміністрацією та органами самоврядування²⁹, трьохзрядна виборча система³⁰, поєднання в одній особі міського голови в думі та управі³¹. Ряд дослідників вважали, що міста отримали навіть зайву самостійність³². Більшість науковців з введенням Міського положення 1892 р. змістили акценти у бік ідеалізації закону 1870 р., а реформу 1892 р. вважали настільки реакційною, що вона, на їх думку, відкинула Росію далеко назад.

Кількість публіцистичних робіт значно зросла в роки першої російської революції та в роки Першої світової війни³³. В історіографії стала переважати ліберальна критика діючого міського самоврядування. Дослідники вбачали шлях розвитку російських міст в уведенні загального виборчого права на виборах до органів громадського самоуправління. Джерельна база цих праць вельми незначна, тому вони мають більше публіцистичний, ніж дослідницький характер.

До третьої групи можна віднести публіцистичні роботи, підготовлені на замовлення міських дум, часто самими представниками міського самоврядування до знаменних дат та ювілеїв. Серед них ювілейний "Альбом міських голів", праці відомого діяча Московської міської думи гласного М.П.Щепкіна, М.Семенова³⁴. У своїх численних працях, присвячених Міським реформам другої половини XIX ст. М.П.Щепкін, відомий фахівець з питань міського господарства, здійснив величезну за обсягом роботу по дослідженню міського господарства Москви. Він першим почав вивчати фінансову документацію міського самоврядування (кошториси та звіти міської думи), простеживши вплив Міського положення 1870 р. на бюджет та розвиток міста.

Аналізуючи взаємини державних органів та міського самоврядування М.П.Щепкін звертає увагу на дріб'язкову регламентацію діяльності міських органів самоврядування у фінансовій сфері з боку держави, що приводить, на його думку, до ситуації, коли стає "Само собою зрозуміло, що при дії таких обмежувальних правил бюджетне право міста згортається до крайніх меж, а Громадське Самоврядування втрачає будь-який сенс і значення"³⁵.

Не менш значну роботу здійснив і гласний думи, а потім міський голова Самари П.В.Алабін, який у кількох роботах розглянув історію цього міста, в тому числі і діяльність Самарської міської думи³⁶. Хоч його праці є скоріше довідковими матеріалами, а не дослідженнями, це не зменшує їх цінності для вчених.

Певний інтерес викликає і дослідження Харківського міського голови І.О.Фесенка, в якому пропонуються шляхи реорганізації органів міського самоврядування з метою подальшого розвитку міського господарства³⁷.

Деякі роботи були, по суті, довідковими виданнями і містили коментарі та роз'яснення статей Міських положень, додаткових урядових указів, рішень Сенату, інших узаконень, що стосувалися діяльності органів міського самоврядування³⁸. Вони в обов'язковому порядку використовувалися в повсякденній діяльності чиновниками громадського управління дореволюційної Росії.

Загалом, усі ці публікації, як правило, носили фактологічний характер, у них фіксувалися досягнення міських дум, визначалися перспективи їх подальшої діяльності. Проблеми міського самоврядування розглядалися авторами як прикрі непорозуміння, які легко можна подолати. Характерною їх рисою була чітка проурядова спрямованість та повна відсутність критичного аналізу. І тим не менше вони становлять цікавий історичний матеріал, ставши об'єктом історіографічного аналізу та джерелознавства.

Четвертим, окремим напрямком у дореволюційній історіографії стали роботи, присвячені безпосередньо діяльності міського самоврядування Півдня України.

Одним із перших українських істориків, що досліджували історію заселення, колонізації та

містобудування Новоросії був член-кореспондент Петербурзької Академії наук А.О.Скальковський. У своїх працях з історії та економіки Новоросії XVIII – XIX ст., написаних переважно на основі архівних матеріалів, значна увага приділялася розвитку місцевого господарства, торгівлі та порто-франко в м. Одесі³⁹. Певний внесок він зробив й у вивчення діяльності міських самоврядувань регіону, у тому числі і фінансової⁴⁰. Як зазначає вітчизняний історик В.М.Орлик, "Чи не найпершою із праць, у котрій порушуються проблеми адміністрування податків органами міського самоврядування, є книга А.Скальковського, присвячена тридцятиріччю м. Одеси"⁴¹.

У середині XIX ст. спроби вивчення історії міського самоврядування Новоросії здійснюють А.Комарницький, П.Браславський, К.Смольянінов⁴². Не претендуючи на наукове дослідження історії громадського управління, автори описували власні спостереження, викладали своє бачення проблем міського врядування, висловлювали критичні зауваження та пропозиції щодо його покращення.

В останній чверті XIX ст. з'являються численні праці з історії новоросійських міст, приурочені їх ювілеям⁴³. У них поряд із загальними питаннями історії розвитку міст автори приділяють увагу і проблемі діяльності органів міського управління. Так, питання становлення та діяльності міського самоврядування у Катеринославі висвітлене у виданні "Перше століття Катеринослава", що являло собою доповідь Катеринославської міської управи до урочистого засідання Думи 9 травня 1887 р., виголошену міським секретарем М.Владимировим.

Значну увагу діяльності Миколаївської міської думи у першій половині XIX ст. та взаємостосункам її з військовими губернаторами приділив в історичному нарисі, присвяченому столітньому ювілею міста, багаторічний міський секретар Г.Ге.

У своїй праці, що ґрунтується на архівних матеріалах, історик Я.Новицький зупиняється і на питаннях діяльності органів самоврядування міста Олександрівська, розвитку освіти, громадського життя тощо.

Отже, оскільки автори публікацій були, як правило, учасниками та свідками роботи органів міського управління, то це дозволяло їм безпосередньо простежити діяльність міського самоврядування в різних сферах життєдіяльності міст Новоросії, а тому їхнім роботам був притаманний мемуарний характер і в них можна зустріти поради та рекомендації щодо покращення діяльності громадського самоврядування.

До п'ятої групи, зокрема, віднесемо дослідження економістів, що вивчали фінансову політику Росії, побіжно торкаючись і фінансів міст.

Вивченням фінансової системи Російської імперії, її доходів займалися такі відомі вчені-економісти середини XIX – початку XX століть, як Д.Толстой, В.Лебедев, І.Бліох, С.Іловайський, Д.Львов, І.Озеров, І.Янжул та інші⁴⁴. У своїх працях вони аналізують проведені у XIX ст. у фінансовій системі Росії перетворення, розглядають закономірності проведення тих чи інших реформ, оцінюють законодавчу основу цих процесів і вказують на недоліки фінансових перетворень та дій уряду.

Деяку увагу вчені приділяли і розглядові фінансових повноважень органів місцевого самоврядування. Так, фінансам земств присвячена робота В.Лебедева⁴⁵, головна увага в ній сконцентрована на характеристиці податкової системи та порядку збирання податків.

У своїх роботах певне місце відводив дослідженню фінансової складової діяльності міського самоврядування за реформою 1892 р. професор фінансового права І.Х.Озеров. Він вбачав недоліки діяльності міських органів самоуправління у позиції держави, яка, не надаючи фінансової допомоги містам, примушувала їх значну частину бюджету спрямовувати на державні потреби. Ці висновки вчений підтвердив аналізом співвідношення місцевих та державних бюджетів країн Західної Європи⁴⁶.

Простежив еволюцію державних фінансів та їх зв'язок з місцевими бюджетами відомий економіст І.Бліох.

Ще один економіст В.Ф.Тотоміанц, негативно оцінюючи Міське положення 1892 р., обґрунтував необхідність перегляду останнього, а саме: звільнення міських дум від витрат на утримання поліції, тюрем, квартирне забезпечення військ регулярної армії, що були розквартировані в містах, оскільки ці витрати поглинали значну частину міських бюджетів і становили серйозну перешкоду для розвитку муніципального господарства російських міст. Вивчивши досвід діяльності західноєвропейських муніципалітетів у фінансово-господарській сфері В.Ф.Тотоміанц дав практичні рекомендації щодо оптимального ведення міського

господарства: створення муніципальних підприємств, системи водопостачання, каналізації, опалення, електроосвітлення, транспорту тощо⁴⁷.

Підводячи підсумки огляду дорадянської історіографії з проблем фінансової діяльності органів міського самоврядування Новоросії у 1785 – 1917 рр., доводиться констатувати, що серед розмаїття літератури немає жодного комплексного дослідження, ані регіонального, ані всеросійського рівня з даної проблематики.

Учені, як показує історіографічний аналіз, багато зробили для розуміння сутностей, явищ і фактів, що стосуються історії діяльності органів місцевого самоврядування в дорадянський період. Проте слід відзначити, що міському самоврядуванню дослідники та громадські діячі приділили значно менше уваги, ніж земському. Це пояснювалося, з одного боку, тим, що соціально-політичний розвиток Росії визначався не міським населенням, а селянством, яке становило більшу частину населення країни і тому земства розглядалися як основний інститут, з яким пов'язувалися перспективи розвитку правової держави та громадянського суспільства. А з іншого – органи міської самоврядності вважалися буржуазними інститутами за своєю суттю, на відміну від земств, в яких домінуючі позиції мало дворянство.

Крім того, слід зазначити, що дослідниками був накопичений досвід вивчення діяльності органів міського самоврядування Російської імперії. Всі праці, як правило, не були сильно політизовані, з більшою або меншою мірою точності та об'єктивності розглядали напрямки роботи органів міського громадського управління. Багато висновків дореволюційних дослідників зберігають свою актуальність і цінність і для сучасного етапу розвитку історіографії.

Діяльність міського самоврядування у фінансово-господарській сфері дореформеного періоду висвітлена вкрай недостатньо. Фінансові питання спеціально не розглядалися, а згадувалися в контексті загальної, переважно господарської діяльності в цілому. Можна стверджувати, що в російській та вітчизняній історіографії фінансова система міст Новоросії, як проблема наукового аналізу, лишилася не сформульованою.

¹ Плошинский Л.О. Городское или среднее состояние русского народа в его историческом развитии от начала Руси до новейшего времени. – СПб., 1852 – 286 с.; Мулов П. Историческое обозрение правительственных мер по устройству городского общественного управления. – СПб., 1864 – 198 с.; Лохвицкий А.В. Губерния, ее земские и правительственные учреждения. – Ч. 1. – СПб., 1864. – 228 с.

² Лешков В.Н. О праве самостоятельности как основе для самоуправления. – М., 1871. – 354 с.

³ Васильчиков А. О самоуправлении. Сравнительный обзор русских и иностранных земских и общественных учреждений. – Т. I. – СПб., 1869. – 352 с.; Т. 2. – СПб., 1870. – 477 с.

⁴В даному контексті автор розглядає терміни "громадські органи" і "органи самоврядування" як синоніми, оскільки перший був формально встановленим, другий є загальноновживаним і на практиці і в науковому обігу.

⁵ Васильчиков А. Вказ. праця. – Т. I. – С. 63 – 64.

⁶ Дитятин И.И. Устройство и управление городов России. – Т. I: Введение. Города России в XVIII столетии. – СПб., 1875. – 507 с., його ж: Устройство и управление городов России. – Т. II: Городское самоуправление в настоящем столетии: (Городское самоуправление в России. Городское самоуправление до 1870 года). – СПб., 1875. – 565 с., його ж: К истории "жалованных грамот" дворянству и городам 1785 г. // Русская мысль. – 1885. – Кн. IV. – С. 13 – 50; Кн. V. – С. 1 – 38; Кн. VI. – С. 1 – 19; Кн. VII. – С. 1 – 21; Кн. VIII. – С. 58 – 83.

⁷ Грамота на права и выгоды городам Российской империи, 21 апреля 1785 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. 22. – № 16. – 1888. – С. 360.

⁸ Дитятин И.И. Статьи по истории русского права. – СПб., 1895. – С. 229 – 230.

⁹ Дитятин И.И. Устройство и управление городов России: В 2 т. – СПб., 1875. – 512 с.

¹⁰ Чичерин Б.Н. О народном представительстве. – М., 1866. – 760 с.

¹¹ Чичерин Б.Н. Курс государственной науки. – Ч. 3. – М., 1898. – С. 379 – 380.

¹² Градовский А.Д. Начала русского государственного права. – СПб., 1875 – Т. 1. – 448 с.; його ж: Система местного управления на западе Европы и в России. – СПб., 1878. – 472 с.

- ¹³ Там само. – С. 29.
- ¹⁴ Там само. – С. 55.
- ¹⁵ Безобразов В.П. Земские учреждения и самоуправление. – М., 1874, його ж: Государство и общество. Управление и самоуправление и судебная власть. – СПб., 1882. – 760 с.
- ¹⁶ Коркунов Н.М. Русское государственное право. – СПб., 1897. – Т. 1. – 574 с.; його ж: Русское государственное право. – СПб., 1897. – Т. 2. – 528 с.
- ¹⁷ Свешников М.И. Основы и пределы самоуправления: Опыт критического разбора вопросов местного самоуправления в законодательстве важнейших европейских государств. – СПб., 1892. – 296 с.
- ¹⁸ Гессен В.М. Городское самоуправление: Дополнение к курсу русского государственного права. – СПб., 1912. – 28 с.; Шрейдер Г.И. Город и Городовое положение 1870 г. // История России в XIX веке. – Т. 4. – Б. г. – С. 1 – 29.; Немчинов В.И. Городское самоуправление по действующему русскому законодательству. Городовое положение 11 июня 1892 г. – М., 1912. – 210 с.; Джаншиев Г.А. Эпоха великих реформ. – СПб., 1907. – 480 с.; Пажитнов К.А. Городское и земское самоуправление. Очерки и опыты. – СПб., 1913. – 60 с.
- ¹⁹ Семенов Д.Д. Городское самоуправление. Очерки и опыты. – СПб., 1901. – С. 1.
- ²⁰ Там само. – С. 93 – 99.
- ²¹ Кизеветтер А.А. Городовое положение Екатерины II 1785 г. Опыт исторического комментария. – М., 1909. – 474 с.
- ²² Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление. – СПб., 1902. – 337 с.; його ж: Городская контрреформа 11 июня 1892 г. // История России в XIX в. – Т. 5. – СПб., 1909. – С. 181 – 228.
- ²³ Гессен В.М. Городское самоуправление. Дополнение к курсу Русского государственного права. – СПб., 1912. – С. 63 – 74.
- ²⁴ Пажитнов К.А. Вказ. праця. – 116 с.
- ²⁵ Веселовский Б.Б. Какое местное самоуправление нужно народу? – СПб., 1906. – 39 с.; Волин Б.М. Интересы пролетариата в городском самоуправлении. – М., 1917. – 16 с.; Данилов Ф.А. (Ачадов). Взгляды социалистических партий на общественное управление. – М., 1906. – 64 с.; Иорданский Н.М. Выборы в городские думы. Новый избирательный закон. – М., 1917. – 30 с.; Лукомский М.Я. Городское самоуправление в России. – М., 1906. – 37 с.; Шипульский Ф.П. Город для всех. – М., 1917. – 74 с.; Городское самоуправление вообще и харьковское в особенности. Кн. М.Шаховского // Мирный труд. 1905. – №4, 6.
- ²⁶ Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908. – 112 с.; Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – СПб., 1886. – 380 с.; Тотомианц В.Ф. Самоуправление и городское хозяйство. – СПб., 1910. Он же. Задачи городского самоуправления. – СПб., 1904.
- ²⁷ Михайловский А.Г. Реформа городского самоуправления в России. – М., 1908. – С. 9.
- ²⁸ Подлигайлов П.Н. Местное управление в России. – СПб., 1884. – 200 с.
- ²⁹ Головин К. Наше местное управление и местное представительство. – СПб., 1884. – С. 15.
- ³⁰ Головачев А.А. Десять лет реформ. 1861 – 1871. – СПб., 1872. – С. 228; Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского. – СПб., 1886. – С. 263.
- ³¹ Крымский Е. Плоды городского и земского самоуправления (Чтение от скуки). – Звенигородка, 1886. – С. 5; Джаншиев Г.А. Городское самоуправление // Эпоха великих реформ: Исторические справки. 7-е изд. – М., 1898. – 850 с.
- ³² Демидов В.В. Недостатки нашего городского представительства и меры к их устранению. – СПб., 1884. – 31 с.; Гурко А.П. Наши выборы вообще и московские городские в особенности. – М., 1889. – 62 с.
- ³³ Ачадов А.О. Государственная власть и местное (городское и земское) самоуправления. – М., 1917. – 72 с.; Бубнов М.М. К вопросу о преобразовании нашего городского общественного управления. – К., 1909. – 38 с.; Веселовский Б.Б. Местное самоуправление. – М., 1917; Гронский П.П. Децентрализация и самоуправление. – М., 1917. – 26 с.; Кабанов Н.О. О местном самоуправлении. – Ростов-на-Дону, б. г. – 31 с.; Клейгельс Н.В. О назревших нуждах столицы. – СПб. – Б. г.; Колычев А.И. Города как самоуправляющиеся земские единицы. – Вологда, 1908. – 28 с.; Курчинский А.М. Муниципальный

социализм и развитие городской жизни. – СПб., 1907. – 110 с.; Лукомский М.Л. Городское самоуправление в России. – М., 1905. – 37 с.; Немировский А.О. Реформа городского самоуправления. – СПб., 1911. – 172 с.; Страдомский Н.Ф. Города и земства. К вопросу урегулирования их взаимоотношений. – К., 1905. – 63 с.

³⁴ Альбом городских голов Российской империи. – СПб., 1903. – 371 с.; Щепкин М.П. Городовое положение: В применении к столицам // Отечественные зап. – 1873. – Март. – С. 1 – 30.; його ж: О городских налогах в Москве. – М., 1878. – 168 с.; Опыты изучения общественного хозяйства и управления городом. – ТТ. 1, 11. – М., 1882, 1884. – 408 с.; його ж: Общественное хозяйство города Москвы. – ТТ. 1 – 4. – М., 1888, 1890, 1893, 1901; Семенов Н. Наши реформы // Русский вестник. – М., 1884. – С. 12 – 23.

³⁵ Щепкин М.П. Общественное самоуправление в Москве: проект городского положения. – М., 1906. – С. 107.

³⁶ Алабин П.В. Двадцатипятилетие Самары как губернского города. – Самара, 1877. – 248 с.; його ж: Трехвековая годовщина Самары. – Самара, 1887. – 142 с.; Алабин П., Коновалов П. Сборник сведений о настоящем состоянии городского хозяйства в главнейших городах России. – Самара, 1889. – 326 с.

³⁷ Фесенко И.О. Важный вопрос городского хозяйства. Участие квартирохозяев в городском управлении. – СПб., 1900. – 158 с.

³⁸ Арапов А.В. Сборник статей по вопросам внутренней политики и общественного самоуправления. – Симбирск, 1914. – 78 с.; Мыш М.И. Городовое положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями. – СПб., 1897. – 1298 с.

³⁹ Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. – ТТ. I – II. – Одесса, 1835 – С. 38; його ж: Опыт статистического описания Новороссийского края. – ТТ. I – II. – Одесса, 1850. – С. 53.

⁴⁰ Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы. 1793 – 1823. – Одесса, 1837. – 296 с.; його ж: Херсон с 1774 до 1794 года // Журнал Министерства народного просвещения. – 1836. – №V. – Ч. X. – С. 275 – 306.

⁴¹ Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст. Дис. ....докт. істор. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 14.

⁴² Комарницкий А. Исторический очерк общих гражданских учреждений Новороссийского края // Годичный акт в Ришельевском лицее. – Одесса, 1849. – 21 июня. – 64 с.; Браславский П.О. настоящем положении общественного управления в г. Одессе. – Одесса, 1860. – 36 с.; Смольянинов К. История Одессы. – Одесса, 1853. – 239 с.

⁴³ Владимиров М.М. Первое столетие Екатеринослава. – 1787. – 9 мая. – Доклад Екатеринославской Городской управы к торжественному заседанию Думы 9 мая 1887 года (Материалы для исторического очерка). – Екатеринослав, 1887. – 276 с.; Ге Г. Исторический очерк столетнего существования города Николаева при устье Ингула (1790 – 1890). – Николаев, 1890. – 122 с.; Новицкий Я.П. История города Александровска (Екатеринославской губернии) в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии (1770 – 1806 гг.) // Очерки истории Запорожья (до 1921 года Александровска). – Запорожье, 1992. – С. 1 – 37.; Яворницкий Д.И. История города Екатеринослава. – 2-е изд., доп. – Днепропетровск, 1989. – 197 с.

⁴⁴ Толстой Д.А. История финансовых учреждений России со времени основания государства до кончины императрицы Екатерины II. – СПб., 1848. – 272 с.; Блюх И.С. Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т. 1. – СПб., 1882. – 292 с.; його ж: Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т. 2. – СПб., 1882. – 295 с.; його ж: Финансы России XIX столетия: История – статистика. – Т. 3. – СПб., 1882. – 232 с.; Блех И. Устройство финансового управления и контроля в России в историческом их развитии. – СПб., 1895. – 211 с.; Янжул И.И. Основные начала финансовой науки: Учение о государственных доходах. – М., 2002. – 555 с.; Иловыйский С.И. Учебник финансового права. – Одесса, 1912. – 385 с.

⁴⁵ Лебедев В.А. Земские повинности и местные налоги // Сб. государственных знаний. Под ред. В.П. Безобразова. – Т. 2. – СПб., 1875. – С. 125 – 180; його ж: Местные налоги. Опыт исследования теории и практики местного обложения. – СПб., 1886. – 607 с.

⁴⁶ Озеров И.Х. Большие города, их задачи и средства управления. – М., 1906. – 135 с.; його ж: Общие принципы организации городских финансов. – СПб., 1907; його ж: Атлас диаграмм по экономическим

вопросам. – М., 1908; його ж: Основы финансовой науки: Курс лекций. – Вып. 1. Учение об обыкновенных доходах. – М., 1911. – 544 с.; його ж: Основы финансовой науки: Курс лекций. – Вып. 2. – М., 1914. – 364 с.; його ж: Финансовое право. – Вып. 2-й. – М., 1905. – 207 с.

⁴⁷ Тотомианц В.Ф. Самоуправление и городское хозяйство. – СПб., 1910. – 236 с.

Статья посвящена исследованию досоветской историографии финансовой деятельности органов общественного самоуправления городов Новороссийских губерний от принятия "Жалованной грамоты городам" 1785 г. до ликвидации городского самоуправления в 1917 г.

Ключевые слова: историография, финансовая система городов, Новороссия, Южная Украина, городское самоуправление, общественное самоуправление.

Article deals with the pre-Soviet historiography of financial activities of public authorities of Novorossiysk provinces.

Key words: historiography, financial system of cities, Novorossiya, Southern Ukraine, city government, public government.

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОЛЕКСАНДРА ШЛІХТЕРА в 30-х роках ХХ століття

В статті розглядається політична діяльність О. Шліхтера в тридцятих роках ХХ століття, аналізується його місце та роль у проведенні масових репресій в Україні.

Ключові слова: політичні репресії, наукова еліта, "націоналістичний ухил".

Проблема політичних репресій, що відбувались в Україні протягом 30-х років ХХ століття, вивчається українською історіографією вже майже два десятиліття. Однак головна її увага зосереджується, як правило, на жертвах репресій та на політичному становищі в середині КП(б)У. Найчастіше науковці зупиняються на постаті Й.Сталіна, залишаючи поза увагою діяльність безпосередніх організаторів репресій в Україні. Однак одна людина не могла запровадити репресивний політичний режим в цілій країні. Для цього необхідно набагато більше діячів, конкретних виконавців політики партії на місцях. Тому список осіб, які безпосередньо запроваджували тоталітаризм в Україні, значно ширший. І по кожному з них варто провести окреме дослідження, оскільки, без вивчення їхньої діяльності неможливо цілісно проаналізувати суспільні процеси в Україні, що відбувались в тридцятих роках ХХ століття.

Одним з таких діячів був О.Шліхтер – активний більшовицький діяч України з 1919 року. Народний комісар продовольства України у 1919 р., Народний комісар землеробства у 1927 – 1929 рр., член Політбюро ЦК КП(б)У, віце-президент Всеукраїнської академії наук (з 1933 р.) – він просто не міг залишатися осторонь тих подій і процесів, що відбувались в політичному та науковому середовищі. В цій боротьбі О.Шліхтер став на бік влади і активно долучився до розгрому та цькування політичних та наукових діячів. Тому мета даної роботи – дослідити роль та місце О.Шліхтера в процесі підготовки та проведення репресій тридцятих років ХХ століття в Україні.

Для вивчення зазначеної проблематики існує значний масив архівних матеріалів, періодичні публікації, автором яких був О.Шліхтер, а також стенограми виступів, що відтворюють його ставлення до наукових та політичних діячів.

Аналіз історіографії засвідчує, що діяльність О.Шліхтера у визначеному контексті мало висвітлена в науковій літературі. Першими до цієї проблеми звернулись зарубіжні дослідники. І.Майстренко¹ та Ф.Пігідо², досліджуючи діяльність безпосередніх організаторів терору в лавах комуністичної партії України, аналізують і діяльність О.Шліхтера, в цілому негативно ставлячись до нього як до політичного діяча. В сучасній українській історіографії можна виділити працю В.Солдатенка³, який, аналізуючи діяльність М.Скрипника, зосередився на тих особистостях, які прилучились до його цькування. Особливу увагу автор приділяє О.Шліхтеру, якого вважає одним з основних організаторів антискрипнівської кампанії.

Однак загалом визначена проблематика залишається перспективною в плані її вивчення, оскільки роль О. Шліхтера як апологета марксизму-леннізму, послідовного виконавця партійно-політичних рішень, учасника розгрому політичних та наукових діячів є не висвітленою.

Одним з найпоказовіших прикладів участі О.Шліхтера в політичних процесах є його належність до кампанії, спрямованої проти М.Скрипника. У червні 1933 року в новому номері (№ 5 – 6) журналу "Більшовик України" з'явилася стаття "За більшовицьку непримиренність в теорії", автором якої був О.Шліхтер, на той час віце-президент Всеукраїнської академії наук. Стаття була написана за дорученням Політбюро ЦК КП(б)У і була рецензією на перший і другий томи вибраних творів М.Скрипника⁴.

Автор постарався вписати свій аналіз праць М.Скрипника в якнайширший ідеологічний та

політичний контекст, наголошуючи на існуванні замаскованих, контрабандних, куркульських засобів досягти свого "тихою сапою"⁵.

Саме в такому стилі О.Шліхтер і критикує праці М.Скрипника, і ця критика має ряд своєрідних особливостей. По-перше, він жодним словом не обмовився з приводу позитивних якостей доробку М.Скрипника. По-друге, методика критики поглядів досить проста, навіть примітивна: із загального контексту виривались окремі висловлювання і через їх зіставлення з обраними цитатами з теорії К.Маркса, Ф.Енгельса і В.Леніна, виявлялися розбіжності. І чим більше різниця, тим гірше для автора. Особливо великі проблеми виникали при неспівпадінні з поглядами Й.Сталіна, які стали своєрідним мірилом, що використовувалось як істина останньої інстанції.

На думку О.Шліхтера, основною причиною хибних уявлень М.Скрипника стала переоцінка ним ролі національного питання. В своїй рецензії він намагався довести, "що помилки тов. Скрипника в національному питанні не є окремі, конкретні помилки, а являють систему, концепцію помилок"⁶. Насправді ж, найбільше автора вражали запропоновані осібні, відмінні від задекларованих владою, погляди відносно національного та історичного розвитку українців. Ці погляди О.Шліхтер і називав зрадою наукового комунізму, що сприяли поширенню ворожої ідеології.

Вважаючи, що М.Скрипник (до речі, один з визнаних знавців у національному питанні) невірно розуміє і тлумачить суть національної політики партії в Україні, О.Шліхтер наголошує, що причиною цього є те, що М.Скрипник недостатньо розібрався у теорії марксизму-ленінізму. "Отже, за тов. Скрипником Маркс і Енгельс до розробки національного питання зовсім непричетні, тоді як тов. Сталін учить нас, що вже Маркс і Енгельс ... дали основні вихідні ідеї з національно-колоніального питання. Обійшов т. Скрипник і тов. Сталіна, а між тим вся партія знає, що т. Сталіну належить величезна роль в дальшій розробці й конкретизації марксо-ленінського вчення в національному питанні"⁷.

Найсильніше ж вразило О.Шліхтера те, що М.Скрипник, всупереч задекларованим положенням про ймовірність як переоцінки, так і недооцінки національного питання, зважився заперечувати можливість останнього. "Одного лише ухилу не визнає тов. Скрипник, – пише О.Шліхтер, – це переоцінку національного питання, тобто ухил в бік місцевого націоналізму"⁸.

Окрім розгромних статей в газетах та журналах, О.Шліхтер і практично долучився до політичного знищення М.Скрипника. Так, на засіданні Політбюро 17 червня 1933 р. О.Шліхтер був одним з тих, хто підписав додаток до протоколу, в якому М.Скрипника було звинувачено в тому, що видавництво Української радянської енциклопедії, головою якого був М.Скрипник, "було фактично ширмою", в руках "націоналістичних" елементів⁹. Але автори цього документу не згадали, що головною причиною того, чому не видавалось жодного тому, стали "чистки" серед науковців, після яких нові томи енциклопедії було просто нікому писати.

Не допомогла М.Скрипнику покращити своє становище ні його заява на червневому пленумі ЦК КП(б)У на підтримку статті О.Шліхтера під час її обговорення на засіданні редколегії "Більшовика України"¹⁰, ні написаний ним лист до ЦК КП(б)У з визнанням своїх помилок. Жоден з варіантів цього листа не задовольнив Політбюро, і 7 липня 1933 р. на ранковому засіданні на порядок денний було винесено питання про виведення М.Скрипника зі складу Політбюро у зв'язку з тим, що поданий ним документ не відповідав вимогам ЦК¹¹. А вже на вечірньому засіданні, члени Політбюро, у тому числі й О.Шліхтер, розглядали питання про похорон М.Скрипника, якого вирішили ховати без всіляких почесностей¹².

Окрім М.Скрипника О.Шліхтер "громив" у більшовицькій пресі і так званих його послідовників: вчених-аграріїв, філософів, економістів, істориків, зазначаючи, що "за спиною Скрипника і за створеним йому ... авторитетом "теоретика" в національному питанні, приховувалися націоналістичні контрреволюційні елементи, що протаскували контрабандою ... свої націоналістичні концепції в галузі теоретичній, в літературній роботі, викладацькій діяльності"¹³.

Показовою є стаття О.Шліхтера в журналі "Більшовик України" під назвою "Максимум більшовицької пильності в боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрабандою" (1933 р., №13 – 14), де він розкриває "націоналістичні ухили" та "контрреволюційну діяльність" в науковому середовищі. І, що цікаво, критикував він не лише науковців тієї галузі, де він вважався фахівцем, як, наприклад, вчених-аграріїв, але й діячів тих наук, до яких він жодного відношення не мав (істориків, філософів, економістів та ін.).

Найперше автор гостро засудив тих вчених-аграріїв, які протестували проти монопольного розвитку зернової галузі в Україні, проти перетворення України на харчову базу для всього Радянського Союзу. Особливо обурювали автора погляди А.Сліпанського, який до 1933 року керував Сільськогосподарською академією і вважав, що на українських землях сільське господарство потрібно розширювати рівно на стільки, на скільки необхідно для потреб самої України, найперше це стосувалося зернового господарства. "Як можна говорити про скорочення посівних площ і про розширення скотарства, коли партія всі сили зосередила на розв'язанні саме зернової проблеми", – розгублено пише О.Шліхтер¹⁴.

Підсумовуючи загальний доробок вчених-аграріїв, О.Шліхтер робить висновок, що нібито вони, спеціально "... планували сільське господарство України так, що здійснення таких планів завдало б найбільшої шкоди всьому народному господарству СРСР"¹⁵. Дії влади після таких заяв були відповідними. Так, наприклад, А.Сліпанського після виходу вищезазначеної статті, було заарештовано і у 1934 році відправлено на заслання і подальша доля вченого невідома.

Викриваючи "націоналістичні перекопання" в економічних питаннях, О.Шліхтер, виглошуючи настанови більшовицької партії, звернув особливу увагу на розгромі М.Волобуєва та його послідовників. Він засудив тих науковців, які наважились заперечувати проти партійної схеми розвитку економіки в Україні, що посилювала залежність економіки України від загальносоюзної. Ці вчені, як і вчені-аграрії, були проти колоніального становища України в складі СРСР. Абсурдність звинувачення М.Волобуєва в "українському буржуазному націоналізмі" впливає відразу ж, після розгляду перших сторінок його біографії. Він був росіянином за походженням і національні проблеми українського народу його не дуже то й цікавили. Але він не погоджувався з існуючим економічним становищем окремих республік. В статті "До проблем української економіки" він пише, що до революції Україна була колонією Росії європейського типу (тобто як Польща чи Фінляндія, не відсталішою від метрополії), тому до СРСР Україна ввійшла як рівноправна держава, тому Україні доганяти Росію не було чого. Позбавлення ж українського народу права керувати своєю економікою, а тим паче експлуатувати український народ – справа ворога комунізму¹⁶. Тобто цей вчений зважився виступити проти планів партії у економічній сфері. Викриваючи "волобуєвщину", О.Шліхтер називає її "економічною платформою шумськізму", що нібито стала прикриттям організації збройної антирадянської інтервенції польського, французького, німецького й інших імперіалізмів¹⁷.

Характерною особливістю "викривальної критики" О.Шліхтера є те, що він зараховував до послідовників М.Волобуєва навіть тих науковців, які виступали з критикою поглядів останнього. Він звинувачував їх у недостатній критиці "волобуєвщини", налаштовуванні читачів "на національно-буржуазні думки". Так, наприклад, про В.Чичкевича писав, що той "зводить суть волобуєвщини тільки до прояву "тенденцій" забезпечення національним республікам розвитку автаркії і свідомо приховує справжню суть цих теорій"¹⁸. Крім того, він звинувачує його в тому, що: "Чичкевич не повторює відверто волобуєвської тези про падіння питомої ваги України й про колоніальність України в умовах диктатури пролетаріату, але він штовхає до цього читача"¹⁹. Зрештою автор робить висновок, що всі "перекопання" мали на меті протиставити інтереси України інтересам Радянського Союзу. Такими висновками О.Шліхтер поставив хрест на багаторічній праці талановитих вчених-економістів, роботи яких були заборонені, а їхні досягнення не використовувалися ні при розробці планів п'ятирічок, ні при впровадженні нових методів регулювання економіки в Україні.

Не залишився О.Шліхтер осторонь і від розгрому представників історичної науки, які в переважній більшості належали до школи Матвія Яворського, вишукуючи в їхніх працях та поглядах "український націоналізм". До числа останніх він відніс, окрім самого М. Яворського, таких істориків як М.Свідзінський та А.Річицький, які нібито були "широкою агентурою українського буржуазного націоналізму"²⁰. М.Яворський обґрунтував з марксистських позицій осібну від російської історію України і, як і його учень М.Свідзінський, розглядав історію України не як історію класової боротьби, а як боротьбу за створення української держави. Найбільше О.Шліхтера обурювало те, що вищезазначені історики, всупереч офіційній ідеології, намагались довести факт відсутності соціальних передумов пролетарської революції в Україні, що диктатура пролетаріату й радянська влада в Україну були занесені більшовиками з Росії²¹. Не

пропустив автор і твердження М.Свідзінського про "безбуржуазність української нації"²², особне трактування революції 1917 року як національно-аграрної (А.Річицький), що "Україна між лютим і жовтнем являє нам зразок революції колоніальної країни, революції національно-аграрної"²³. Характеризуючи діяльність істориків школи М.Яворського, О.Шліхтер, як і у випадках з вченими-аграрниками та економістами, робить загальний висновок, що всі вони являли собою "широку агентуру імперіалізму", що мала на меті відірвати Україну від Радянського Союзу і зробити з неї колонію. І саме завдяки таким діячам як О.Шліхтер (хоча він сам себе прямо і не називає) цю "загрозу" було усунуто.

Долучився О.Шліхтер і до розгрому філософської школи. Почав він з цькування В.Юринця, який у підручнику "Діалектичний матеріалізм" подав один з найкращих викладів історії філософії України. Він не лише стисло охарактеризував праці забороненого в СРСР Й.Гегеля, за що В.Юринця назвали "проповідником фашистської філософії" в Україні, але й визнав історичну схему М.Яворського як марксистську, вже під час кампанії цькування останнього, що остаточно визначило подальшу долю філософа. В.Юринцю поставлено штамп зрадника, "зброєносця" української націоналістичної контрреволюції"²⁴. Цей висновок було оприлюднено на сторінках "Більшовика України" (№ 9 – 10, 1933 р.) в рубриці "Критика і бібліографія". В цьому ж номері журналу вийшла стаття О.Шліхтера "Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні", де автор особливо наполегливо громив вчених-філософів, у тому числі і В.Юринця.

В.Юринець був професором Всеукраїнської академії наук, тому О.Шліхтер, як віце-президент ВУАН відіграв вирішальну роль при організації політичної кампанії проти В.Юринця. Так, на засіданні Президії Академії 22 червня 1933 р. за пропозицією О.Шліхтера В.Юринця, по-перше, було виключено з членів партії²⁵, по-друге, його, за особистим клопотання О.Шліхтера, було виключено зі складу Всеукраїнської академії наук²⁶. На той час таке подвійне виключення і подібне звинувачення неодмінно мало привести до арешту звинуваченого, що з ним і сталося.

Окрім В.Юринця, в своїх статтях і промовах О.Шліхтер розкритикував також й таких філософів як М.Демчук та Я.Білик. Так, М.Демчука він звинуватив у підтримці ідей В.Юринця. Досить дивне звинувачення з огляду на те, що сам М.Демчук неодноразово писав, чи то з власної ініціативи, чи то за наказом Президії Академії наук та Політбюро ЦК, повідомлення про шкідницьку роботу В.Юринця²⁷. Я.Білика, на думку О.Шліхтера, як антирадянського діяча "викриває підхід його до фашистських теоретиків Яворського, Демчука та інших, яких він "критикує"²⁸. Розглядаючи працю Я.Білика "Про вплив марксизму на розвиток громадянської думки минулого століття на Україні", О.Шліхтер докоряв автору за те, що той, говорячи про вплив марксизму в Україні у XIX столітті, не згадав про партію більшовиків²⁹. Саме це хвилювало автора найбільше, оскільки за прийнятими тогочасними канонами в радянській науці, без згадки про "величезний вплив" партії більшовиків (хай навіть мова йшла про XIX століття, коли партії більшовиків ще як такої не існувало) не можливо було написати жодну роботу.

Отже, О.Шліхтер відіграв значну роль у проведенні політичних репресій в Україні в тридцятих роках XX століття при викритті так званих "націоналістичних ухилів". Він не лише виступав з критикою тих чи інших політичних та наукових діячів на шпальтах газет та журналів, але й практично долучився до їх розгрому, репресуючи не тільки окремих персоналій, а й ідеї, які ними висувалися, та наукові напрями розвитку. О.Шліхтер, критикуючи погляди тих діячів, які виступали проти офіційної ідеології і були незгідні з генеральною лінією партії, поширював в науковому середовищі ненаукові методи дискусії, демонстрував примітивізм, необґрунтованість і вульгарний підхід до наукових дискусій. Виконуючи та втілюючи в життя директиви та постанови ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У, а також особисті вказівки Й.Сталіна, О.Шліхтер безпосередньо сприяв встановленню тоталітарного режиму в Україні.

¹ Майстренко І. Сторінки з історії комуністичної партії України: В 2-х ч. – Ч. 2. – Мюнхен, 1969. – 107 с.

² Пігідо Ф. Україна під більшовицькою окупацією: Матеріали до історії боротьби українського народу в 1920 – 30-х роках. – Мюнхен, 1956. – 144 с.

³ Солдатенко В.Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К., 2002. – 352 с.

- ⁴ Там само. – С. 222.
- ⁵ Шліхтер О.Г. Боротьба проти націоналістичних ухилів на сучасному етапі. – Харків, 1933. – С. 39.
- ⁶ Там само. – С. 67.
- ⁷ Шліхтер О. За більшовицьку непримиренність в теорії // Більшовик України. – 1933. – № 5 – 6. – С. 80.
- ⁸ Шліхтер О.Г. Боротьба проти націоналістичних ухилів на сучасному етапі. Вказ. праця. – С. 25.
- ⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 283. – Арк. 123.
- ¹⁰ Солдатенко В.Ф. Вказ. праця. – С. 227.
- ¹¹ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 284. – Арк. 34.
- ¹² Там само. – Арк. 38 – 39.
- ¹³ Шліхтер О. Максимум більшовицької пильності в боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрабандою // Більшовик України. – 1933. – № 13 – 14. – С. 52.
- ¹⁴ Там само. – С. 54.
- ¹⁵ Там само. – С. 53.
- ¹⁶ Майстренко І. Вказ. праця. – С. 74.
- ¹⁷ Шліхтер О. Посилимо більшовицьку пильність на фронті боротьби за здійснення ленінської національної політики на Україні // Більшовик України. – 1933. – № 9 – 10. – С. 75.
- ¹⁸ Шліхтер О. Максимум більшовицької пильності в боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрабандою. Вказ. праця. – С. 56.
- ¹⁹ Там само. – С. 57.
- ²⁰ Там само. – С. 58.
- ²¹ Там само.
- ²² Там само.
- ²³ Там само. – С. 59.
- ²⁴ Ігнатюк Д., Мілославін О., Попов Б. "Матеріалістична діалектика" з класово ворожих позицій // Більшовик України. – № 9 – 10. – С. 139.
- ²⁵ ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6221. – Арк. 17.
- ²⁶ Там само. – Арк. 24.
- ²⁷ Там само. – Арк. 20.
- ²⁸ Шліхтер О. Максимум більшовицької пильності в боротьбі з буржуазно-націоналістичною контрабандою. Вказ. праця. – С. 62.
- ²⁹ Там само.

В статье рассматривается политическая деятельность О.Шлихтера в тридцатых годах XX столетия, анализируется его место и роль в проведении массовых репрессий в Украине.

Ключевые слова: политические репрессии, научная элита, "националистический уклон", политбюро центрального комитета коммунистической партии (большевиков) Украины, Всеукраинская академия наук.

In the article political activity of O.Shlikhter in 1930-ies is examined, his role in conducting of mass repressions in Ukraine is analyzed.

Key words: political repressions, scientific elite "nationalistic deviation", Politburo of Central Committee of Communist Party (bolsheviks) of Ukraine, All Ukrainian Academy of Sciences.

Олександр КРАВЧУК
Сергій КАЛИТКО
Вінниця

СПОГАДИ ВІКТОРА ПРИХОДЬКА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ПОДІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ ПОЧАТКУ ХХ століття

У статті досліджуються мемуари політичного та громадського діяча В.Приходька як джерело вивчення історії Поділля в 1907 – 1921 рр.

Ключові слова: Поділля, революція, місцеві органи влади, місцеве самоврядування.

Після проголошення незалежності України значно розширилася джерельна база історії України початку ХХ ст., зокрема, періоду боротьби за відновлення української державності в 1917 – 1921 рр.

Тривалий період дослідники мали доступ лише до тих джерел, які репрезентували комуністів – політичну силу, яка вийшла переможцем в подіях 1917 – 1921 рр. Введення в науковий обіг документів, пов'язаних із діяльністю їх противників дозволяє більш повно і всебічно дослідити перебіг подій. До таких джерел належать спогади Віктора Кіндратовича Приходька (31.01.1886 р. – 7.02.1982 р.). Його життя та діяльність висвітлені в низці публікацій (О.Завальнюк і В.Стецюк, С.Калитко і О.Кравчук, О.Малюта, А.Трембіцький та ін.)¹.

В.Приходько походив з родини вченого-садівника, народився в селі Княжпіль Кам'янецького повіту Подільської губернії. Отримавши вищу освіту правника у Дерптському (нині м. Тарту, Естонія) та Київському університетах, працював в земських установах на Волині, слідчим Кам'янець-Подільського окружного суду. В роки Першої світової війни виконував обов'язки військового слідчого у званні полковника. Після Лютневої революції 1917 р. активно включився в український рух, очолював відділ народної освіти Подільського губернського земства в період Центральної Ради (1917 – 1918 рр.), був Подільським губернським комісаром з народної освіти². 25 квітня 1918 р. був обраний Головою Подільської губернської народної управи. Під час Гетьманату продовжив роботу в земстві. Брав участь у повстанні проти гетьмана, займав посаду завідувача Відділу судових справ (на рівні міністерства) Директорії УНР у Вінниці (грудень 1918 р.)³. У березні 1919 р. Приходько був переобраний головою Подільського земства, яке очолював до середини 1920 р., коли емігрував. Обіймав низку посад в еміграційних урядах УНР⁴, працював викладачем Української господарської академії в Подєбрадах (тогочасна Чехословаччина)⁵. У роки Другої світової війни В.Приходько увійшов до складу Українського Центрального Комітету у Кракові. У 1945 р. переїхав до Регенсбургу в Західній Німеччині, у 1949 р. – емігрував до Нью-Йорку⁶. Впродовж десяти років він очолював Український конгресовий комітет в США.

У 1926 р. розпочав працю над мемуарами "Під сонцем Поділля". Перша частина спогадів охоплювала період 1895 – 1907 рр. і була видана в Празі в 1931 р. У 1960 – 1967 рр. працював над другою частиною мемуарів, в якій йшлося про події 1907 – 1921 рр. Цей машинопис зберігається в архіві Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США) та в онука В.Приходька – Миколи Приходька, який проживає в США. Копія рукопису другої частини була отримана директором Державного архіву Вінницької області д.і.н. Ю.В.Легуном і люб'язно надана авторам для ознайомлення. Цитати з спогадів В.Приходька подано зі збереженням їх мовних і стилістичних особливостей.

Мету своєї праці В.Приходько вбачав у обов'язку "реставрувати образ тої давньої, справжньої України, нав'язати нитку традиції з минулим, відновити наші пам'ятки, нашу історію, наші "документи" й увести ту країну і той Народ, що його хотять знищити, згладити з обличчя землі, – до Світової Спільноти Вільних Націй..."⁷.

Мемуарист відзначив особливість своєї праці, що полягала у висвітленні подій на регіональному рівні та водночас вказав на значення Подільського краю. "Мені ж судилось в історичний момент відродження української нації та відновлення її державності стояти не в центрі політичних подій, у Києві, а на провінції, на Поділлі, і не біля політичних подій, а коло культурницької праці. Все ж вважаю, що для того аби наші нащадки (а навіть сучасники) могли дістати повну картину надзвичайної історичної події – відродження 40-мільйонної української нації, то представляється дуже важливим не тільки те, що відбувалось у столиці, але й те, що діялось на широких просторах України, а зокрема, й на Поділлі. А то тим більше, що й саме Поділля – це був не такий собі маленький крайчик землі, як Монако чи Люксембург і навіть не така скромна держава, як Латвія, Естонія чи Литва, але територія – більша від Бельгії, Голландії та інших держав Європи"⁸.

В іншому місці автор пише, "що Поділля – це була губернія, де найдовше затримувалась та існувала українська влада. Кам'янець Подільський був фактично найдовше столицею української держави. Розуміється, всі ми хотіли б, щоб було інакше, але історії не переробиш"⁹.

Природно, що згадуючи про розгортання політичного життя на Поділлі, мемуарист не міг залишити поза увагою події загальноросійського та загальноукраїнського значення.

Насамперед мемуарист торкається питання "Звідки ж і чому прийшла ця велика й "безкровна" революція 1917 року, що стала найбільш кривавою й страшною, забравши майже 50 мільйонів людності б[увшої]. Росії, а в тому майже 20 мільйонів українців?"¹⁰

Головну причину цього він вбачає у реакційній внутрішній політиці царської влади Росії. Також він виділив й такий "вирішальний чинник", як недосконалість людської натури. "Люди егоїсти, передусім дбають про себе, за свій спокій, за свою вигоду. І це стосується навіть людей, так би мовити, вищого ґатунку, державних мужів, непересічних особистостей і безсумнівних патріотів"¹¹.

Отже, царська Росія, на думку автора спогадів, занепала через брак громадянської відваги у державних діячів передреволюційного та революційного періодів. До державного життя російської імперії вплуталась темна постать Распутіна, людини, перебування якої в царських палатах впливала деморалізуюче на цілу країну, що традиційно сприймала монарха поза будь-якої критики. Все це бачили і знали прем'єри і міністри того часу, які мали нагоду часто зустрічатись з царем. В їх спогадах осуджується цей вплив та роль підозрілого сибірського мужика-пройдисвіта на царську родину, вони бачили і передчували трагічний кінець цієї авантюри і все ж ні у кого не було мужності одверто і рішуче поставити перед царем цю справу.

Окремий розділ присвячено державній нараді в Москві у вересні 1917 року. Коментуючи виступ голови Тимчасового уряду О.Керенського В.Приходько згадав, "як перший міністр Росії кинув у бік історичного відродження Української Нації закид у зраді "за тридцять сребрянків". України не було названо по імені, але все, що робилось тоді на Україні, уважалось в Росії переважно "німецькою інтригою"¹².

Мемуарист не міг залишити поза увагою діяльність своїх політичних супротивників – більшовицьку партію та її лідера В.Леніна. В його уявленні дії більшовиків мали деструктивний характер, альтернативою яким було скликання Установчих зборів. Вибори до них були особливо потрібними тому, що "большевики явно сіяли анархію і деморалізували темні маси, перетягуючи їх на свій бік, щоб таким чином, поза всякими легальними шляхами, захопити владу. Це вони робили з допомогою неперебірної демагогії, обіцяючи селянам, робітникам та іншим "упослідженим" елементам всякі блага і то відразу, негайно, не дочекуючись якихсь установчих зборів, де, мовляв, запанує знову буржуазія та вороги працюючого люду"¹³.

В.Приходько негативно характеризував В.Леніна, якому відмовляв у щирості прагнення змінити суспільство, домогтись гідних умов життя для всіх його членів, вбачав у його діях лише корисливі мотиви: "Ленін виявив себе політичним діячем особливого типу, зовсім не відомого досі ні в Росії, ні в Європі. Він явно і свідомо брехав масам, аби тільки здобути їх довір'я та прихильність. Він кидав короткі і влучні гасла, що безкритично приймалися і негайно засвоювались цими масами, здобуваючи йому і більшовицькій ідеї взагалі популярність і захоплення. Ленін проголошував: "грабь награбленное" ("грабуй награбоване") і тут же пояснював, поміщики свого часу пограбували в селян землю, значить, тепер селяни, не чикаючи на жадні закони, мають повне право, не гаючись, забрати землю у панів. Він проголошував:

"мир хижинам – война дворцам", а це значило, що буржуїв можна і треба негайно повиганяти з їхніх будинків, а квартири передати "пролетаріатові", що не має таких гарних помешкань. Ленін проголошував: "мир без анексій і контрибуцій" – і солдати, не розуміючи, що то є "анексії" та "контрибуції", сприймали справу просто і ясно: війні кінець, треба поспішати додому, щоб не спізнитися одержати землю, а офіцерів не слухати, бо всі вони буржуї та пани"¹⁴.

Дещо докладніше мемуарист висвітлює становище в Україні після Лютневої революції. Зокрема, він показує реакцію на події в Петрограді різних станів суспільства на прикладі Поділля: "...поміщики-землевласники десь певне турбувались, але в першому часі революції їх ніхто не зачіпав і вони сподівались, що за свою землю таки одержать справедливую ціну. А крім того поміщики на Поділлі майже всі були поляки й патріоти – отже, серед турбот їм усміхалась своя держава..."¹⁵.

Зненацька події захопили українську інтелігенцію, до якої належав автор: "...треба признати, що в перших днях, тижнях і навіть місяцях революції ми не уявляли собі, яка ж має бути наша політична програма, чого мусимо і від кого домагатись? Ми були, як людина, випущена з темного льоху посеред яскравого сонячного дня – свобода нас осліпила! Ми не розуміли добре і не орієнтувались, що, властиво, революція в Росії нам дає; чи тільки національно-культурні видавничі можливості, чи також українську школу і яку – приватну чи державну – і в якому обсягові, чи тільки народну школу, чи може й українську мову в гімназіях? Про цілу українську середню школу на початку майже й не говорили"¹⁶.

Інші пріоритети хвилювали українське селянство: "... село не поставилось байдуже до великої революції. Воно ж "споконвіку" мріяло про землю, про той час, коли зможе збільшити свої маленькі земельні наділи і зажити кращим, заможнішим життям. Із столиці до нього долетіли великі гасла революції – "земля й воля", і українське село напружено прислухалося до того, що діється в світі"¹⁷.

Цікавими видаються роздуми автора з проблеми національних відносин в селі: "Правда, національна стихія українська в селі не була порушена, – російської мови ніхто не знав, всі говорили по українськи, пісні співали свої, українські, інших не знали та не чули, хіба солдат, вернувшись з військової служби, часом дещо згадає, але позатим, треба признати, російський царський уряд якоїсь активної русифікації, як це сталося за большевиків, не переводив. Не тому, розуміється, що був проти русифікації, але з огляду на цілий уклад адміністрування при царському режимі: царська бюрократія була консервативна і тяжка на будь які починання... Не було української національно-політичної свідомості, але "етнографічно" українське село не було порушене"¹⁸.

Торкаючись однієї з головних проблем українського руху – низького рівня національної самосвідомості селян, автор ілюструє це з власної практики: "Виконуючи обов'язки судового слідчого та допитуючи свідків-селян, я не раз, з цікавості, переводив їм "іспит" на національну свідомість. Допит починався із запитів "як називаєтесь, скільки років, віра (віросповідання) і далі – національність. На цій точці я нарочно спинявся: "какой національності?" Свідок трохи здвигає плечима, бо не розуміє, про що ходить і відповідає: "православний". – Ні, це ваше віросповідання, подібно як є католики, протестанти і под., але якої ви національності? – Здвиг плечима: "крестянин" (себ то "крестьянін"). – Ні, це ваш стан, крестьяни є і руські і поляки і німці, а от, яка ваша національність? Свідок, посміхаючись: та, как сказать, господін следователь, ніби мужік. – Знов же не те: мужики, чи властиво, сільські господарі, є і німці і руські і поляки, але яка ваша національність? І, нарешті, тоді, деякі, що були в школі, відповідали: хахол, ніби, малорос! І це був вершок свідомості!"¹⁹

Оцінюючи початок революції, В.Приходько прийшов до висновку: "Показалось, що протягом єдиного місяця волі (березень 1917 року), Україна спонтанно встала від сну, вкриваючись українськими організаціями, установами, редакціями, а головню займаючи позиції в адміністративних та самоврядних установах, як земські та міські управи та їх уряд"²⁰.

В романтичних тонах мемуарист оцінює події біля станції Крути у січні 1918 р.: "... відбулася трагедія Крут, коли захищати Україну вийшли студенти – юнаки, що не вміли й зброї тримати в руках, а коли б і уміли, то що значила горстка цих героїв проти великої армії большевиків, що разом із китайцями, сунули на Україну за хлібом. Майже всі три сотні прекрасних юнаків-патріотів полягли під Крутами, – війська совєтського вони не стримали й не могли стримати,

але Крути оцінив цілий український народ: ця маленька станція на залізничному шляху стала символом незалежної України..."²¹.

Переворот 29 квітня 1918 р. В.Приходько сприйняв негативно: "відбулася штучна інсценізація вибору "гетьмана України", під охороною німецьких штиків. А головними режисерами цілої справи були люди, що не хотіли ні гетьмана, ні України, лише хотіли цим способом повороту єдиної неділимої Росії"²².

На його думку гетьманський режим був реакційним, інспірованим поміщиками з метою ліквідації української державності: "було організоване полювання на українську інтелігенцію з метою ліквідації цілого "українства" з його державою. Але інерція розколиханої в 1917 році національної стихії вже була занадто сильна, щоб її спинити. Хоча головних діячів по повітах ліквідували, то всюди по школах, гімназіях, кооперативах, по містечках і селах, все-ж сиділи українці і "не давалися"²³.

Особливо гостро критикує автор ставлення поміщиків до селян в період правління П.Скоропадського. В.Приходько наголошує на прагненні поміщиків будь за що зберегти свою власність у незмінному вигляді. Прикметно, що вказується на захист Центральною Радою поміщицького землеволодіння. Він пише: "дуже дезорієнтувала життя... акція поміщиків по відбиранню від селян своєї землі і свого майна та по відновленню свого панування. Землевласники на Україні, а зокрема на Поділлі, зовсім не захотіли рахуватись з тими глибокими психологічними і фактичними змінами, що їх принесла революція. Зворот своїх маєтків – ось була їхня мета. Для того зроблено й гетьманський переворот, який їм "удався" – отже тепер прийшла пора свою "перемогу" реалізувати. Цю реалізацію вони уявляли собі дуже елементарно. Брала зі собою команду чужих вояків з німецької чи австрійської армії і їхали у своє село відбирати від селян свій реманент – худобу, сільсько-господарське знаряддя та інше майно. Ці поміщики не брали на увагу, що в Росії (Великоросії) в той час шалів страшний терор і анархія – всіх поміщиків та інших "буржуїв" розстрілювали без всякого суду і слідства, між тим в Україні під час Центральної Ради вони мали повний захист. Що - ж до поміщицького майна, яке забирали собі селяни, то це зовсім не було загальним явищем...". Всі оповідали, про "жалюгідні і обурливі картини. Ходили по селі, заходили на подвір'я і тут забирали і своє і чуже, а при будь яким спротиві, били, арештували і подібне. На селі був плач, зойк, прокльони та жадова помсти. Зокрема, на Поділлі прийшло військо австрійське – серед нього, побіч німців було немало поляків та мадярів, як жовнірів так і старшин. Отже оповідали, що поміщики поляки нав'язували знайомство із старшинами поляками і запрошували їх у свій маєток, де кілька днів ішло гостювання, балювання та пиятика, а після того такі, розагітовані представники чужої військової сили виходили на село "бити мужиків". Оповідали, що били, а при тім приговорювали: "оце тобі свобода, оце революція, оце – Україна"²⁴.

Водночас, автор відзначив певні риси стабілізації за цієї влади: "минаючи всі перешкоди, саме в 1918 р. ... за гетьмана Скоропадського, в ... травні – листопаді, пощастило перевести на Поділлі дуже велику роботу. Передусім тому, що на Україні панував відносний спокій, ходили потяги, функціонувала пошта, виходили часописи, селянство, хоч розчароване і тероризоване, працювало на своїй землі – був урожай і не було голоду та стихійних нещаст"²⁵.

Згадуючи про повстання проти гетьмана Скоропадського, автор розповідає, як українська громадськість Поділля, особисто голова губерньського земства, Український національний союз мирно повалили гетьманат у Кам'янці і змусили голову адміністрації регіону С.Кисельова без опору передати владу²⁶.

Зупиняється мемуарист і на проявах "червоного терору" у Кам'янці-Подільському в 1919 р. після приходу Радянської влади. Молодший брат В.Приходька – Юрій – студент університету – був розстріляний за розповсюдження антиурядових прокламацій. В.Приходько наголошує, що "За "страшного" царського режиму, за такий "злочин" можна було дістати рік – два тюрми, а при певних обставинах, лише кілька місяців"²⁷.

Вкрай негативно, песимістично оцінює автор розвиток України в складі СРСР. Він підсумовує всі негативні прояви в Україні в радянські часи, що сталися за його життя: "Для Великої України над Дніпром з Кубанню, – це були прокляті роки в найстрашнішому розумінні, що увійдуть у нашу історію на віки вічні. Іншим нашим краєм історія дарувала, порівнюючи з матірною землею, два десятки літ значно кращого життя. Але нині все об'єднано, все уніфіковано у великій страшній трагедії, у глибокій, корінній знищенні, що для нього нема імені й назви.

А люди?

Це була загибель, – історична загибель поколінь українських людей, українських родин, українських родів. Це була загибель нашого найкращого селянства – опори землі української, свідомого й чесного робітництва, це була Голгофа української інтелігенції – української еліти – наших письменників, учених, громадських і політичних діячів, духовенства і молоді, молоді без кінця...

Те знищення наше безприкладне, апокаліптичне. Ми – в повному розумінні нині – народ безбатченко, без паспорта, без документу, без історії, без традицій...

Наші міста зруйновано, наші села спалено, храми розвалено, музеї, архіви і бібліотеки вивезено, знищено, скасовано, а видатних людей наших – мозок Нації, сторожів її історії, традиції, творців її сучасного і будівничих майбутнього – ліквідовано, заслано, згальовано"²⁸.

Найбільш повно в спогадах висвітлено діяльність мемуариста в земських установах на ниві освіти, починаючи з царських часів. Як впливає із змісту спогадів характерною ознакою діяльності подільської "Просвіти" в 1908 – 1915 рр. було прагнення до легітимності: "йшли шляхом офіційних подань. Йшли шляхом приватних впливів", "залишилось одне загальне враження: коли людина, а тим більше громада чогось дуже захоче, то в більшості, доб'ється свого". Особливо автор відзначає працю просвітян серед учительства. "Учительства на Поділлі було дуже багато, – до трьох тисяч людей. Це був елемент, повернення якого до українства "Просвіта" вважала особливо бажаним і цінним і тому учительству уділялась особлива увага. І, дійсно, сільському учительству на Поділлі належить окрема і почесна роль в українській справі"²⁹.

Мемуарист подає приклад ставлення російського чиновництва до українського національного руху. Голова Подільської губернської земської управи Александров сказав українському просвітянину Павловському: "Трохим Іванович, як "малороса" я вас люблю, но как украинца – ненавижу!"³⁰

В.Приходько досить розлого подає матеріали про розгортання просвітницької діяльності на Поділлі після повалення царизму. Висвітлено розуміння представниками української інтелігенції своїх завдань в нових політичних умовах та їх справи. Основну увагу вони спрямовували на село. На думку мемуариста, "оскільки Київ мав робити політику... ми, на місцях, мали найперше завдання освідити національно народ, щоб наші українські селяни, наше село зрозуміло ті завдання, які стоять перед нами і щоб український народ міг використати ті можливості, які відкриває перед ним революція". В галузі позашкільної освіти "на перше місце виступала потреба видання й ширення серед народу українських часописів, журналів та книжок, організація всюди по селах "Просвіт" та мобілізація української інтелігенції для цієї праці". Найголовніше завдання автор та його однодумці – "свідомі українці" – вбачали у створенні української народної школи шляхом реформування існуючих сільських шкіл – церковно-приходських та міністерських тобто державних. "Цих народних шкіл було, в середньому, в губернії три тисячі, а в кожній школі по 50 – 100 учнів, себ-то приблизно яких 200 – 250 тисяч учнів... В кожній школі був учитель чи учителька, отже готовий апарат – майже 3 000 осіб педагогічного персоналу"³¹.

Здійсненню цих задумів сприяла зміна Земської Управи на засіданні земських зборів у березні 1917 р., про що докладно згадує автор, створення спеціального освітнього відділу в складі повітових управ³².

Значні зусилля було докладено для підготовки і друкування підручників для українських шкіл, а саме: букваря, читанки, граматики, арифметики та Закону Божого. Лише початкові школи Поділля потребували мільйон примірників. Окрім цього, необхідно було створити і видати підручники для 65 вищих початкових шкіл краю³³.

В.Приходько з гордістю відзначає, що з усіма завданнями вдалося успішно впоратися: "... в роках 1917 – 19 число вищих початкових шкіл на Поділлі потроїлося. До революції 1917 року було їх всього 60, приблизно по 5 на повіт, а 20 липня 1920 року, при евакуації Уряду УНР, їх було уже 180. Ці школи були організовані головню по ініціативі інтелігенції та селянства на місцях, при чім для деяких шкіл були використані будинки в поміщицьких садибах..."³⁴

Автор відзначив також інші результати своєї діяльності на чолі земства: "коли я обняв відділ народної освіти в Подільському Губерніяльному Земстві, в квітні 1917 року, то застав у тому відділі лише двох співробітників, а наприкінці 1919 року їх уже було майже 200! Звичайно, без друкарень, де, своєю чергою, працювало ще 180 людей!"³⁵

Перебуваючи в еміграції, В.Приходько зазначав, що в повідомленнях більшовицької влади про забезпечення українськими підручниками шкіл Правобережжя і Півдня України не вказувалося, що "все це, одначе, везлося готове з Кам'янця – то були склади Губерніального Земства і видання "Дністра!" – видавництва часів УНР³⁶.

Ці успіхи, на думку автора спогадів, були "наслідком нових порядків, що запанували в самостійній українській державі, а саме – вільна ініціатива на місцях і відсутність бюрократизму. В старі часи листування з далеким Петербургом – Петроградом та з іншими "інстанціями" тягнулось роками"³⁷.

Мемуарист відзначає велику заслугу в розвитку українського шкільництва на Поділлі діячів кооперації, земств, зокрема члена губерньської земської управи професора С.Іваницького, голови Кам'янецької повітової управи О.Пашенко³⁸.

В спогадах висвітлено інші напрямки діяльності земства. У 1919 р. їх визначали "війна і близькість фронту": "...Армія не мала білизни, це була одна з причин страшного поширення тифу". У зв'язку з цим та іншими обставинами губерньське земство вдало реалізувало низку економічних проектів в Кам'янці: "велику кравецьку майстерню", "шевську майстерню, що виробляла черевики", "свою миловарню", відновили роботу фабрики паперу в Ушицькому повіті, на папері з якої видавався офіційоз Уряду УНР – "Україна". Також була організована "столярня – майстерня... для обслуговування губерньської управи, інших земських установ, лікарні, шкіл тощо"³⁹.

Окреме місце займає розповідь про друкування у Кам'янці влітку 1918 р. грошових знаків Директорії УНР⁴⁰.

В мемуарах наведено відомості про боротьбу працівників медично-санітарного відділу земської управи та співробітників ветеринарного відділу з епідеміями та епізоотіями. В.Приходько зауважує: "Не забуваймо, що коні, корови були надзвичайно великою частиною народного господарства на Україні і ветеринарні лікарі, як і людські часто були "фанатами" своєї професії, а поширення сітки ветеринарних "пунктів" – було постійною програмою повітових самоврядувань". Тут же автор подає своє романтичне розуміння сільськогосподарського виробництва і свою оцінку колгоспам. "Я не згадував тут про дрібніших тварин, як свині, вівці та домашні птахи, як кури, гуси, качки, – все це належало до "хазяйства", яким завідувала господиня і все це хазяйство, на чолі з кудлатим Сірком та котом, утворювало той благодуд і ту своєрідну поезію, що супроводжувала щоденне життя нашого, українського, господаря, його жінки-господині та малих дітей. Большевики, зі своїм тупим догматизмом, все це бездумно відкинули, запровадивши голі касарні, а в них – безправних рабів"⁴¹.

Велику увагу Подільське місцеве самоврядування надавало подальшим перспективам розвитку краю. У цій частині чільне місце відводилося кооператорам. В.Приходько згадує, про ентузіазм з яким учителі, священики, кооператори, інші особи надіслали відповіді на анкету про наявність в селах чи окремих місцевостях корисних копалин. Разом з відповідями надсилалися зразки копалин, інженери земства виїздили на місця для їх розвідки⁴².

В.Приходько розробив проекти залучення кооперативів до розробки торфових родовищ. Також запропонував насадження плодкових дерев вздовж шляхів між селами. Проте в умовах воєнних дій здійснення цих заходів було неможливим⁴³.

Цікавим з огляду дослідження ментальності діяча українського національного руху початку ХХ ст. є погляди мемуариста щодо особливостей праці з людьми: "До мене приходили завідуючі та окремі фахівці із своїми проектами, пропозиціями, запитаннями й подібне, причім я тримався тактики – у всіх їх замірах підтримати, підбадьорити і улегшити та прискорити виконання їхньої пропозиції. Це надзвичайно окрилювало людей – вони виходили з мого кабінету вдоволені, в прекрасному настрою і з ентузіазмом бралися до праці, не рахуючись з годинами та різними труднощами того часу...

Цю тактику мені підказував ... "здоровий розум", але також і певні спостереження... Так, у старій земській управі... поміщик Красовський... завжди хотів показати, що він "начальство": бундючна розмова із підлеглими навстоячки, критичні зауваження – слухні чи неслухні, – сумніви та застереження, в наслідок чого такий співробітник, вийшовши за двері, плювався і втрачав всяку охоту до будь – якої праці...

...Було кілька випадків, що мене перестерігали проти деяких нових співробітників...

Вказувалося на їх тяжкий характер, лінивість, інтриганство, хитрість чи подібне. В таких випадках до цих людей я ставився з подвійною увагою, доброзичливістю й щирістю, всупереч тому, чого вони могли очікувати. І запластою мені за це було з їх боку – надзвичайне старання виправдати моє довір'я, бездоганна поведінка й відданість.

Та ще один досвід: запрошуючи на відповідальні посади фахівців, я старався вибирати людей здібних, талановитих, словом, по можливості, сильні індивідуальності. Близькі колеги по праці не раз попереджували мене... щоби робити "ставку" на слабших, на "скромніших".

Звичайно, я ігнорував такі "поради" і потім переконався, що здібний, талановитий співробітник може виказати справі та установі надзвичайні послуги. Як правило, він передовсім захоплений своєю працею й не має часу на "підкопування". Але, розуміється, установа, для якої він працює, мусить те належно цінити...⁴⁴

Автор високо оцінював свою діяльність на чолі земства: "... моя праця на чолі губерніяльного самоврядування, що відбувалася в роках 1918, 19 і майже до половини 20-го року, була може найкращим і найщасливішим періодом в моїм житті..."⁴⁵ "А був то час, не зважаючи на всякі труднощі, час веселий. Радісний, час бадьорої захоплюючої праці, що створила непохитні підвалини для великого майбутнього України..."⁴⁶

Незважаючи на назву – "Під сонцем Поділля", В.Приходько в другій частині своїх спогадів висвітлює діяльність об'єднання "Українська студентська громада" в Дерптському університеті на початку XX ст., "Спілки визволення України" в роки Першої світової війни, окремі аспекти життя української політичної еміграції на Заході в 20 – 60-х рр. XX ст.

Загалом, друга частина спогадів В.Приходька – цінне і важливе джерело з історії України. Історична наука потребує їх введення в науковий обіг і критичного аналізу.

¹ Завальнюк О.М., Стецюк В.Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917 – 1920 рр. – Кам'янець-Подільський, 2009. – 230 с.; Завальнюк О. Віктор Приходько і заснування Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918 р.) // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. – Вип. 15. – К., 2003. – С. 31 – 36; Приходько Віктор // Енциклопедія Українознавства. II. – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2346; Трембіцький А.А. Віктор Приходько у визвольних змаганнях українського народу в 1917 – 1922 рр. // Формування та діяльність українських національних урядів періоду української революції 1917 – 1921 рр. – Кам'янець-Подільський, 2008. – С. 315 – 330; Кравчук О.М., Калитко С.Л. Спогади В.Приходька як джерело з вивчення історії кооперації на Поділлі // Споживча кооперація Поділля: через століття до майбутнього (27 – 28 травня 2010 р.). – Вінниця, 2010. – С. 84 – 87; Малюта О. "Просвіти" і Українська державність (друга половина XIX – перша половина XX ст.). – К., 2008. – С. 620.

² Малюта О. Вказ. праця. – С. 620.

³ Там само. – С. 621.

⁴ Там само.

⁵ Кравчук О.М., Марценюк Н.М. Українсько-чеські освітянські зв'язки в 1920 – 1939 рр.: освітяни Поділля в українських навчальних закладах міжвоєнної ЧСР // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Вип. 14. – С. 213 – 227.

⁶ Трембіцький А.А. Вказ. праця. – С. 326.

⁷ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Початок споминів. Зошит 1. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 3 – 4.

⁸ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Зошит 3. Уривок. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 1.

⁹ Там само. – С. 56.

¹⁰ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Продовження споминів. Зошит 2. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 38.

¹¹ Там само. – С. 42.

¹² Там само. – С. 84.

¹³ Там само.

- ¹⁴ Там само. – С. 85.
- ¹⁵ Там само. – С. 51.
- ¹⁶ Там само. – С. 52.
- ¹⁷ Там само. – С. 55.
- ¹⁸ Там само. – С. 56.
- ¹⁹ Там само. – С. 56 – 57.
- ²⁰ Там само. – С. 61.
- ²¹ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Зошит 3. Уривок. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 48.
- ²² Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Продовження споминів. Зошит 2. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 24.
- ²³ Приходько В. Під сонцем Поділля: Продовження частини 2. Зошит 3. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 35.
- ²⁴ Там само. – С. 35 – 36.
- ²⁵ Там само. – С. 19.
- ²⁶ Там само. – С. 28 – 31.
- ²⁷ Там само. – С. 64.
- ²⁸ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Початок споминів. Зошит 1. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 1 – 2.
- ²⁹ Там само. – С. 119.
- ³⁰ Приходько В. Під сонцем Поділля. Продовження спогадів. Зошит 2. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 10.
- ³¹ Там само. – С. 63.
- ³² Там само. – С. 64 – 65.
- ³³ Там само. – С. 72.
- ³⁴ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Зошит 3. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 22.
- ³⁵ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Зошит 3. Уривок. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 1.
- ³⁶ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Початок споминів. Зошит 1. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 111 – 112.
- ³⁷ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Зошит 3. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 22.
- ³⁸ Приходько В. Під сонцем Поділля. Продовження спогадів. Зошит 2. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 76 – 77.
- ³⁹ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Зошит 3. Уривок. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 53 – 54.
- ⁴⁰ Там само. – С. 68 – 69.
- ⁴¹ Там само. – С. 16.
- ⁴² Приходько В. Під сонцем Поділля: Продовження частини 2. Зошит 3. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 28 – 29.
- ⁴³ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Зошит 3. Уривок. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В.Приходька. – С. 3.
- ⁴⁴ Там само. – С. 26 – 27.
- ⁴⁵ Там само. – С. 24.

⁴⁶ Приходько В. Під сонцем Поділля: Частина друга. Початок споминів. Зошит 1. Машинопис // Архів Української Вільної Академії наук (Нью-Йорк, США). – Фонд В. Приходька. – С. III.

В статье исследуются мемуары политического и общественного деятеля В.Приходько как источник изучения истории Подолья в 1907 – 1921 гг.

Ключевые слова: Подолье, революция, местные органы власти, местное самоуправление.

In this article we carry out the research of political and cultural memoirs of V.Prykhod'ko as a source for the studying of history of Podillia in 1907 – 1921.

Key words: Podillia, revolution, local authorities, local self-government.

ЛЕГЕНДИ ПРО ПРАБАТЬКІВЩИНУ В ТЕКСТАХ ПАЛЕНКЕ

У статті аналізуються повідомлення про три прабатьківщини індіанців майя в ієрогліфічних текстах Паленке. Першою з них є північна прабатьківщина Сак-Асналь, яка може відповідати частині території сучасного Техасу (США) чи прилеглих до нього районів. Друга – Матвііль – можливо тотожна місцям проживання так званих "археологічних ольмеків" у мексиканському штаті Табаско. Нарешті, третя прабатьківщина, Токтахн, знаходилася у безпосередній близькості від Паленке.

Ключові слова: майя, американські індіанці, ієрогліфічна писемність майя, Паленке.

Питання власного походження завжди цікавили людей. У міфах і легендах індіанців Центральної Америки воно також посідає своє місце. При цьому, відповідь на нього корінні мешканці нового Світу здебільшого дають просту: їхні пращури звідкілясь прийшли (що з історичної точки зору є щирою правдою). Однак, в оповіданнях, записаних колоніальними авторами та етнографами нового та новітнього часу фігурують різні варіанти місць, що слугували відправним пунктом руху, прабатьківщини. Цікава додаткова інформація з цього приводу міститься в ієрогліфічних написах майя Класичного періоду (III – IX ст. н.е.), що походять зокрема, з міста Паленке (стародавня назва – Лакам-Ха).

1. Північне поселення богів

Найдавніша із згадуваних у написах Паленке прабатьківщина позначається як "північ" (ха-MAN-na, хатан).

В напису у сцені на різьбленій плиті з "Храму XIV", де йдеться про отримання магічного предмету – статуетки бога К'авііля, що, імовірно, надавала владу над духами-нагуалями, зазначено:

HUXLAJU'N-OK WANXAKLAJU'N-IK'-AT-AL BOLON-i-pi-na-ja SAK-BAAK-NAAH-CHAHPAT u-wa-WAHY-K'AWIIL-la u-KAB-ji-ya BOLON-OK-TE-K'UH u-ti-ya ха-MAN-na

"Дня 13 Ок 18 Во удев'ятеро посилилася Білокісткова Первинна Сколопендра, дух-нагуаль К'авііля, під проводом Болон Окте божественного, це сталося на півночі"¹.

З паралельного запису на тій самій пам'ятці випливає, що наведена дата відповідає 1 січня 931449 р. до н.е., тобто міфологічним часам. При цьому, місце, де відбувається подія, позначено іншою, особливою назвою:

HUXLAJU'N-OK WANXAKLAJU'N-IK'-AT-AL BOLON-i-pi-na-ja SAK-BAAK-ki NAAH-CHAHPAT u-WAHY K'AWIIL u-K'AM-wa BOLON-OK-TE-K'UH u-ti-ya SAK-TN911-NAL i-PAT-la-ja YAX-K'AM-K'AWIIL-la

"Дня 13 Ок 18 Во удев'ятеро посилилася Білокісткова Первинна Сколопендра, дух-нагуаль К'авііля, його взяв Болон Окте божественний, це сталося в Сак TN911-наль, там здійснено перше взяття К'авііля".

Цікаво відзначити, що повний опис місцевості, де відбувалася подія, міститься у сцені, під ногами примари покійного паленкського правителя Кан Бахлама II. Там, між символами POLAW, "море" та HA, "води" вміщено запис:

ta?-HO-NIK-TE-AKAN? TI'-K'AHK'-NAAHB SAK-T911-NAL

"У(?) Хо Нікте ("Місчині П'яти Квіток Плюмерії"²), у саванні, на березі моря в Сак TN911-наль".

Д. Стюарт виявив, що та ж дата наведена в напису на відомій "Вазі з кролем" (№1398 у каталозі Дж. Керра)³. Там викладається міф про викрадення Кролем чарівного одягу так званого "Бога L" або ж Чорного Іцамаата.

Відповідний фрагмент тексту каже:

*HUXLAJU'N-OK WAXAKLAJU'N-IK'-AT-ta chi/HEW? ni-CH'AM ni-KUY yi-ta BOLON-OK-TE' K'UH UH-ti-ya SAK-a-su?-NAL HO-NIK-TE'*⁴.

"Дня 13 Ок 18 Во світанок (?), коли я взяв мій головний убір з пугачем, його супроводжував Болон Окте божественний, це сталося в Сак Асналь, в Місцині П'яти Квіток Плюмерії".

Отже, співпадають не лише дата події, а й у частині, що її можна прочитати без сумнівів, назва її місця: "Місцина П'яти Квіток Плюмерії". Звідси є всі підстави вважати, що й решта топоніму є однаковою, тобто, блоки *SAK-a-su?-NAL* і *SAK-TN911-NAL* є різними записами одного й того ж слова: *Sak Asnal*, "Біле/Світле місце Втіх/Іроп".

Тексти "Вази з Кролем" також вказують на знаходження цієї місцевості на півночі, репрезентований у сцені Бог Сонця, відповідаючи на скарги пограбованого та ображеного "Бога L", каже:

*ma-cha-ja ... T'UL ta-ji-na ni-MAM HUL-i-ya BOOK?-HAAL WIN(?)-...-NAL ha-MAN*⁵ *IX-UH*

"Схоплено ... Кроля мною, мій дідусю, він прийшов до духмяних? вод у ... місце на півночі, де Місячна Жінка".

Отже, найдавнішою прабатьківщиною у написах Паленке виявляється розташована на півночі місцевість Сак Асналь, де мешкають боги та з'являються чарівні речі.

Якщо відволіктися від богів і магії, то такі уявлення відповідають дійсному шляху предків майя, які прийшли в Центральну Америку з більш північних регіонів.

При цьому, під "північчю" вочевидь маються на увазі місцевості Північної Америки, де випадає сніг, адже ця сторона світу асоціюється з білим, кольором снігу, а не з якимись ознаками Карибського моря, розташованого на північ від сучасних областей проживання майя.

Відомий північноамериканський лінгвіст Дж.Грінберг свого часу припустив, що мови майя споріднені з мовами індіанців пенуті, які мешкають на півдні сучасного американського штату Орегон та півночі Каліфорнії⁶. Отже, північна прабатьківщина майя могла знаходитися там. Таку думку висловлював, до прикладу, Р.В.Кінжалов⁷. Утім, у подальшому ця гіпотеза не знайшла розвитку, і зараз панує погляд, згідно з яким мови майя сформувались у гірській Гватемалі⁸.

Ю.В.Кнорозов формулював припущення про "північне коріння" культури майя більш обережно. На його гадку: "На уявлення стародавніх майя справили великий вплив традиції одного племені, що прибуло з півночі і, вочевидь, відігравало важливу роль за часів виникнення міст-держав"⁹.

Опис Сак-Асналю в паленкському "Храмі XIV" робить малоімовірним ототожнення північної прабатьківщини з північним заходом США. Адже, хоча народи пенуті живуть на морському узбережжі, але це гориста та лісиста місцевість, що не відповідає опису як "степ, саванна" (*AKAN* чи то *AK*). Крім того, тихоокеанська адреса погано узгоджується з поширеними серед мексиканських індіанців переказами про прибуття предків на човнах на узбережжя Мексиканської затоки¹⁰. Відображенням цієї традиції є репрезентовані в Дрезденському рукопису (стор. 29(58)с1, 40(69)с1, 65(44)) сцени прибуття білого (північного) бога дощу на човні¹¹.

Місцевістю, що в цілому відповідає описові прабатьківщини у "Храмі XIV", можуть бути райони центрального, південного та південно-східного Техасу (крайня південна частина Великих Рівнин та Прибережні Рівнини, Gulf Coastal Plains). Щоправда, там не росте плюмерія, але в усній традиції могла статися заміна відсутньої в навколишньому середовищі рослини на звичайну. Нарешті, в уявленнях про Сак-Асналь могли суміститися згадки про два послідовні місця попереднього мешкання: прерії на захід від Середньої Міссісіпі та прилеглі до них райони узбережжя Мексиканської затоки між Міссісіпі та Ріо-Гранде. Таким чином, повідомлення про північну прабатьківщину з Паленке можна розглядати як аргументи на користь гіпотези Ю.В. Кнорозова про те, що "у зв'язку з кліматичними змінами в басейні Міссісіпі деякі племена (як це траплялося й пізніше) залишили прабатьківщину і вирушили на південь, у Мексику, де зуміли стати на чолі міст-держав, що виникали"¹².

В тексті з "Храму Хреста з Листям" (напис на косяку) згадано ще одну міфічну прабатьківщину – Наах-Хо-Чан: до одного з головних паленкських богів, Унен-К'авііля ("Немовля-К'авііль") застосовано епітет "наахочанський царевич"(*NAAH-HO-CHAN-na-AJAW*). Наах-Хо-Чан

("Будинок П'ятого Неба" чи то "Будинок П'яти Височин") відомий із записів на пам'ятках із Тіла, Ішлу, Наранхо, Копана, Кірігуа¹³. Зазвичай вона пов'язується із так званими "Богами-Веслярами", що іменуються "Наахочанські владарі". Згідно з написом на східній стороні "Стели С" з Кірігуа саме в Наах-Хо-Чан "Боги-Веслярі" отримують один із трьох каменів Першовогнища, з якого починається створення Всесвіту. Втім, чи тотожний Наах-Хо-Чан Сак-Асналю, чи ні, з наявних джерел неясно.

Ю.В.Кнорозов та Г.Г.Єршова висловили думку, що на рельєфах на віку саркофагу з "Храму Написів" у Паленке зображено "стародавнє поселення Сім Печер – легендарна прабатьківщина багатьох мексиканських племен"¹⁴ (легенди про "Сім Печер" або їхні аналоги відомі в центрально-мексиканських народів, а також у кіче, какчікелів та майя Юкатану, які зазнали центрально-мексиканського впливу). Це припущення є цікавим, але в текстах Паленке згадки про міфологічну батьківщину, що їх можна було б зв'язати з уявленнями про "Сім Печер", відсутні. Термін *Huk-Tsuk*, "Сім Підрозділів", зустрічається в текстах з Петену, але там він вочевидь позначає сучасне авторам політичне об'єднання з центром в Наранхо¹⁵.

2. Матвііль

Наступною прабатьківщиною, згадки про яку специфічні саме для текстів Паленке, є місцевість Матвііль або Матавііль (*ma-ta-wi-la*, *MAT-wi-la*).

Велика група написів (центральні панелі та балюстради з "Храму Хреста", "Сонця", "Хреста з Листям", південна сторона платформи з "Храму ХІХ") повідомляють, що протягом 18 днів, відповідно, у дні 9 Ік' 15 Кех, 13 Кімі 19 Кех та 1 Ахав 13 Мак, що відповідають 10, 14 та 28 листопада 2539 р. до н.е., в Матвіїлі з'являються три головні паленкські боги GІ-Чаахк, "Немовля-К'авііль" та GІІІ-Бог Сонця. У різних текстах їхня поява описується різними виразами: *huliiy* (*hu-li*, *hu-li-ya*), "прийшов", *sihyaaj* (*SIHY-ya-ja*), "народжений", та *talkab* (*TAL-KAB*, *TAL-ka-ba*), "торкнувся землі". Вживання виразу "народжений" викликає запитання, адже, щонайменш один "новонароджений", GІ-Чаахк, є учасником подій, що відбувалися за 949, 938, 759 та 669 років до його "народження" в Матвіїлі¹⁶. Можна припустити, що GІ-Чаахк мав характер божества, що вмирає та відроджується, і його народження в Матвіїлі – чергове відродження після загибелі (невідомої з джерел).

Батьками народженої в Матвіїлі трійці виступають Аканаль Ішім ТN№267 Муваахн Мат, імовірно, місцевий варіант бога кукурудзи. Його дружиною в напису з "Храму ХVІІІ" названо Хуун Іш Кінуув. Цей самий Аканаль Ішім в "ювілейну" дату закінчення другого чотирьохсотріччя після ери майя, день 2 Ахав 3 Вайеб (10 березня 2324 р. до н.е.) бере участь у ритуалі викликання богів, а дня 9 Ік' 0 Сак, 28 березня того ж року, стає правителем (*k'uhul ajaw*, "священний владар") Матвіїля. Як звертає увагу Д. Стюарт, "це чітко названо "першим" воцарінням, імовірно, тому, що воно створило декорації для всіх наступних вступів на трон у Паленке (чи Матвіїлі)"¹⁷.

Після того повідомлення про Матвіїль перериваються на 1332 роки, до звістки про народження Укокан Чана (*u-KOKAN-CHAN*, "Ікло Змія") у 992 р. до н.е. та його воцаріння як Матвіїльського владаря у 966 р. до н.е.

Ієрогліфічні тексти не містять точних вказівок на місцезнаходження Матвіїлю. Проте, деякі орієнтири все ж є.

1) Матвіїль розташований не дуже далеко від Паленке і від верхів'їв Усумасінти. Це впливає з того, що з К'ініч Ханаахб Пакаля (615 – 683 рр.) і до К'ан Хой Чітама ІІ (702 – бл.721 рр.) правителі Паленке вживали титул "священний Матвіїльський владар". Навіть якщо це була вказівка на претензії, а не на реальне володіння, вони навряд чи могли стосуватися дуже віддалених територій. Крім того, на одвірку з району Йашчілана (верхня Усумасінта) згадується *ch'o-ko sa-ja-la ma-ta-wi*, "молодший матвіїльський сахаль"¹⁸ (щоправда, це може бути позначення царства Паленке).

2) Матвіїль – це волога місцевість, повна водойм, населених равликами. У "Храмі Хреста з Листям" знайдено дві великі керамічні статуетки мушель з написами *ma-ta-wi-la*¹⁹, на мушлі фантастичного равлика, репрезентованого на центральній панелі з тієї ж споруди, вміщено напис: *HUB?-ba ma-ta-wi-la*, "мушля з Матвіїлю".

3) Текст із "Храму Хреста з Листям" каже, що виконаний Аканаль Ішімом обряд викликання богів стався у місцині *YAX-ha-li wi-tsi*, Йашхааль Віц, "Гора/Пагорб у Синьої Води". Отже, на території Матвіїлю чи на кордоні з ним є узвишшя.

4) Ідеограма *МАТ* зображує птаха з характерним масивним зігнутим дзьобом, в якому упізнається неотропічний баклан (*Phalacrocorax olivaceus*). Звідси Д. Стюарт перекладає назву як "Місце баклана" ("Cormorant Place").

Втім, баклан – птах, який харчується морською рибою і не зустрічається у віддаленні від моря. Тому Матвііль – приморська місцевість.

Отже, за сукупністю наведених ознак Матвііль – це не дуже віддалена від Паленке волога приморська місцевість, що межує з горами. Таким ознакам цілком відповідає територія сучасного мексиканського штату Табаско та сусіднього з ним Веракрусу. Але, на цій території, як раз тоді, коли згідно з текстом "Храму Хреста" в Матвіїлі правив Укокан Чан, точніше, між приблизно 1300 р. до н.е. та першими століттями н.е., розвивалася одна з найбільш загадкових та важливих ранніх культур Мезоамерики – культура так званих "археологічних ольмеків". Характеризуючи вплив цієї культури на інші центральноамериканські цивілізації, французький дослідник Ж.Сустель писав: "... За загальним правилом там, куди ольмеки прийшли, квітнула мезоамериканська цивілізація; там, куди вони не прийшли, вона не з'явилася"²⁰. Взаємини "археологічних ольмеків" та майя є предметом досить довгої дискусії. Свого часу Ю.В.Кнорозов висловив думку, що ієрогліфічна писемність "ольмеків" функціонувала на основі однієї з мов майя²¹. М.Ко припустив навіть, що "ольмеки" були безпосередніми предками класичних майя, які, після загибелі їхніх столиць на узбережжі Мексиканської затоки, частково переселилися на схід, і "те, що було ольмекською цивілізацією, змінилося врешті решт, щоб стати цивілізацією майя"²². Однак, більш докладне вивчення та детальне порівняння "ольмеків" і ранньокласичних майя не підтвердило такої точки зору, і сам М.Ко від неї в подальшому відмовився. Натомість Т.Кауфман та Л.Кемпбелл висунули гіпотезу, що "археологічні ольмеки" розмовляли однією з мов родини міхе-соке²³. Проте, не можна не відзначити і багатьох спільних рис цивілізацій "ольмеків" і майя: однаковий цифровий код, тотожні знаки для назв днів, спільна (і невідома іншим народам Мезоамерики) календарна система абсолютної хронології (так званий "Довгий рахунок"), однаковий архаїчний місячний календар, однакові культи (Місячної Богині, Немовляти-Ягуара). Навіть якщо "ольмеки" та майя і були різними за етнічним походженням народами, культурний вплив перших на других був, поза сумнівом, дуже потужним і глибоким. Його відображенням, імовірно, і є згадка про легендарну прабатьківщину Матвіїль у написах Паленке.

3. Токтахн

Третє місце попереднього проживання, зафіксоване у написах Паленке – Токтахн (*to-ko-TAHN*), "Хмарна Місцина", на відміну від міфічного Сак-Асналю та напівлегендарного Матвіїлю є цілком історичним.

Титул "священний Токтахнський владар" має К'ук' Бахлам І, який згідно з написом на центральній панелі з "Храму Хреста" народився у 397 р. і був коронований у 431 р. (згідно з іншим розумінням тексту – у 419 р.²⁴). При цьому, він збудував якусь споруду (*pa-k'a*, "стіна") в Лакам-Ха, про перебудову якої Кан Бахламом ІІ (684 – 702 рр.) повідомляє текст на центральній панелі з "Храму Хреста з Листям":

u-je-le-wa u-pa-k'a-li K'UK'-BAHLAM to-ko-TAHN-AJAW

"він оновив стіну К'ук' Бахлама, Токтахнського владаря".

З цього випливає, що Токтахн і Лакам-Ха знаходилися тоді в межах єдиного політичного об'єднання. Проте запис у "Храмі Хреста" про "ювілейну" церемонію в зміну "чотирьохсотріччя" 9.0.0.0.0, 8 Ахав 13 Кех (435 р.) в Токтахн, вказує, що саме там знаходилася столиця.

З Токтахн вели походження правителі Хуште-К'ух, міста чи місцевості західніше Паленке: царівну з цього міста Іш Цакбу Ахав названо в тексті на "Трифігурній панелі" з Палацу Паленке *ch'o-ko to-ko-TAHN-WINIK-ki*, "юна з Токтахнських людей".

Л.Шіле та П.Метьюз, з одного боку, та Е. Бернхарт, з іншого, висловили думку, що Токтахн, це, власно кажучи, не окреме поселення, а один з районів Паленке – Лакам-Ха (перші

ототожнювали його з місцезнаходженням групи "Храмів Хреста", другий – з так званою "групою Пікота"²⁵). Але, це не узгоджується із записом на панелі із "Храму XVII", де стосовно правителя Буц'ах Сак Чііка (487 – 501 рр.) вжито вираз "прибув до Лакам-Ха" (Т№560-уі LAKAM-HA), малоімовірний у разі, якщо б йшлося про переселення на відстані 10 хвилин ходи (стільки відокремлює "Групу Пікота" від Палацу Паленке). З цієї події, що сталася у день 9.2.15.9.2, 9 Ік' 0 Моль (25 серпня 490 р.), Лакам-Ха – Паленке набуває безперечного столичного статусу. Щоправда, і Токтахн певний час продовжує існувати – там у 596 році, згідно з написом із "Храму Сонця", відбувається обряд за участю шестирічного К'ан Хой Чітама II, імовірно, ініціація майбутнього правителя. Після цього Токтахн у зв'язку із сучасними авторам текстів подіями більше не згадується.

¹ Коментар до перекладу див.: Талах В.Н. Чего ждать 23 декабря 2012 года? [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.mesoamerica.ru/Indians/maya/maya_2012.html (текст 2).

² *Plumeria* sp., зокрема, *Plumeria rubra*.

³ Stuart D. The Palenque Mythology: Inscriptions And Interpretations of the Cross Group // Sourcebook for the 30th Maya Meetings. March 14 – 19, 2006. – Austin, 2006. – P. 99.

⁴ За основу прийнято читання та переклад тексту, запропоновані Д. Беляєвим та А. Давлетшиным: Beliaev D., Davletshin A. Los sujetos novelísticos y las palabras obscenas: Los mitos, los cuentos y las anécdotas en los textos mayas sobre la cerámica del Período Clásico // Sacred Books, Sacred Languages; Two Thousand Years of Ritual Religious maya Literature. – Acta Mesoamericana 18. – Markt Schwaben, 2006. – P. 24.

⁵ Д.Беляєв та А.Давлетшин читають та-MAN-na, "щоб торгувати" (Beliaev D., Davletshin A. Op. cit. – P. 24), однак, перший знак тут поза сумнівом Т№114, ха-.

⁶ Greenberg J.H. The General Classification of Central and South American Languages // Men and Culture. Selected Papers of the Fifth International Congress of Anthropological and Ethnological Sciences, Philadelphia, 1956 / Anthony Wallace, ed. – Philadelphia, 1960. – Pp. 791 – 794.

⁷ Кинжалов Р.В. Этническая история древней Гватемалы // Национальные процессы в Центральной Америке и Мексике. – М., 1974. – С. 88.

⁸ Див.: Campbell L. American Indian Languages: The Historical Linguistics of Native America. – New York, 1997. – Pp. 164 – 165; England N.C. Autonomia de los Idiomas Mayas: Historia e identidad. (Ukuta'miil Ramaq'iil Utz'ijob'aal ri Maya' Amaaq'.) / 2nd ed. – Guatemala City, 1994.

⁹ Кнорозов Ю.В. Иероглифические рукописи майя. – Л., 1975. – С. 229;

¹⁰ Див.: його ж: Этногенетические процессы в Древней Америке // Проблемы истории и этнографии Америки. – М., 1979. – С. 139.

¹¹ Див.: його ж: Иероглифические рукописи майя. – С. 240.

¹² Кнорозов Ю.В., Ершова Г.Г. Легенды о происхождении майя (миф и природная среда) // Экология американских индейцев и эскимосов. Проблемы индеанистики. – М., 1988. – С. 253;

¹³ Див.: Stuart D., Houston S. Classic Maya Place Names // Dumbarton Oaks Studies in Pre-Columbian Art and Archaeology 33. – Washington, D.C.: 1994. – P. 71.

¹⁴ Кнорозов Ю.В., Ершова Г.Г. Вказ. праця. – С. 249 – 250, 253 – 255.

¹⁵ Див.: Beliaev D. Wuk Tsuk and Oxlahun Tsuk: Naranjo and Tikal in the Late Classic // The Sacred and the Profane: Architecture and Identity in the Southern Maya Lowlands. 3rd European Maya Conference, University of Hamburg, November 1998. Acta Mesoamericana, Vol.10. – Markt Schwaben, 2000. – P. 63 – 81.

¹⁶ Stuart D. The Palenque Mythology. – Pp. 101 – 104.

¹⁷ Ibidem. – P. 105.

¹⁸ Ibidem. – P. 94.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ Soustelle J. Les olmèques. La plus ancienne civilisation du Mexique. – Paris, 1980. – P. 132.

²¹ Кнорозов Ю.В. Письменность индейцев майя. – М.-Л., 1963. – С. 7; його ж: Заметки о календаре майя

(Монумент Е в Трес-Сапотес) // Советская этнография. – 1973. - №6. – С. 83.

²² Coe M.D. America's First Civilization: Discovering the Olmec. – New York, 1968. – P. 103.

²³ Campbell L., Kaufman T. A Linguistic Look at the Olmecs // American Antiquity: Vol.41, No 1, 1976. – Pp. 80 – 89; див. також: Un desciframiento de la escritura jeroglífica epi-olmeca: Métodos y resultados // Arqueología. 1992. Vol. 8. – Pp. 15 – 26; Justeson J., Kaufman T. A Decipherment of Epi-Olmec Writing // Science: 259, 1993. – Pp.1703 – 1711; Kaufman T., Justeson J. Epi-Olmec Hieroglyphic Writing and Texts. 2001. [Електронний ресурс]. Режим доступу: Internet: www.albany.edu/anthro/maldp/EOTEXTS.pdf – Pp. 2.19 – 2.31, 2.91 – 2.97.

²⁴ Стосовно першої точки зору див.: Martin S., Grube. N. Chronicle of the Maya Kings and Queens: Deciphering the Dynasties of the Ancient Maya. Second edition. – London and New York, 2008. – P. 156; другу дату допускає В.М.Талах: Талах В.Н. Хроники Баакульских владык [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://bloknot.info/gfe/view.php?file=Textos/Maya/Cronicas-de-Baakul.pdf/3/>.

²⁵ Див.: Skidmore J. The Rulers of Palenque: A Beginner's Guide. Second edition. 2007. [Електронний ресурс]. Режим доступу: www.mesoweb.com/palenque/resources/rulers/PalenqueRulers-02.pdf. – Pp.9 – 11.

В статье анализируются сообщения о трех прародинах индейцев майя в иероглифических текстах Паленке. Первой из них является северная прародина Сак-Асналь, которая может соответствовать части территории современного Техаса (США) или близлежащих районов. Вторая – Матвииль – возможно соответствует местам обитания так называемых "археологических ольмеков" в мексиканском штате Табаско. И наконец, третья прародина, Токтахн, находилась в непосредственной близости от Паленке.

Ключевые слова: майя, американские индейцы, иероглифическая письменность майя, Паленке.

In this article author makes an analysis of the reports which mention three places of origin of Maya Indians found in the hieroglyphic texts of Palenque. The first is the northern - Sak Asnal, place which may be a part of present-day Texas (USA) or its surrounding areas. Second place – Matwiil, perhaps is identical to territory of so-called "archaeological Olmec culture" in the Mexican state of Tabasco. Finally, the third place, Toktahn, was in the vicinity of Palenque.

Key words: Maya, Pre-Columbian Indians, Maya hieroglyphic writing, Palenque.

РІЗДВЯНА ОБРЯДОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ В ЕТНОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ СТЕПАНА НОСА

У статті подаються етнографічні матеріали про різдвяну обрядовість українців, зібрані С.Носом на Чернігівщині.

Ключові слова: Різдво, різдвяна обрядовість українців, етнографія, фольклор.

Степан Данилович Ніс, український лікар, письменник, етнограф і фольклорист, народився 26 квітня 1829 року у селі Понори Конотопського повіту Чернігівської губернії (тепер Талалаївський район Чернігівської області) у родині поміщиків¹. Початкову освіту він отримав від сільського дяка, після навчання у гімназії в Полтаві і у 1849 р. поступив на медичний факультет Київського університету св. Володимира.

Під час навчання в університеті С.Ніс брав активну участь у роботі етнографічного гуртка під керівництвом студента філософського факультету Автонома Якимовича Солтановського. Програма гуртка ставила завданням: "вивчати рідний край, аби через збирання та вивчення пам'яток народної творчості досягнути душі й світогляд народу і не бути іноземцем на своїй землі"².

Перебуваючи на канікулах, гуртківці занотувували усе, що вдавалося почути та побачити навколо – народні пісні, історичні оповідання, влучні народні вислови, побутові прикмети тощо. Усі нотатки передавалися керівнику гуртка А.Я.Солтановському.

У 1849 році А.Солтановський закінчив університет і отримав призначення на посаду учителя-словесника гімназії у Рівному. Тоді гурток очолив С.Ніс. Його особистими записами зацікавилася Київське відділення Російського географічного товариства і він передав йому свої фольклорні матеріали – 81 казку, 158 загадок, 1173 пісні.

Сучасники згадували про С.Д.Носа як про знавця народної пісні, побуту та звичаїв народу: "Він знав силу-силенну народних пісень, з безмежною різноманітністю написів... співав з надзвичайною енергією, особливо деякі думи та бурлацькі пісні", – писав Г.Коваленко³.

Після отримання диплома лікаря Степан Данилович добровільно пішов до армії. Під час Кримської війни 1853 – 1856 рр. служив ординатором військового шпиталю у Таганрозі, в 1856 р. склав іспит на звання повітового судового лікаря та медексперта.

В листопаді 1858 р. С.Ніс переїхав до Чернігова, де активно співпрацював з діячами української культури – Л.Глібовим, О.Максимовичем, О.Лазаревським, М.Номисом (Симоновим) та іншими. Він брав активну участь у культурному житті міста, грав в аматорських спектаклях, зокрема виконував роль Миколи у п'єсі І.Котляревського "Наталка Полтавка".

В цей період С.Ніс проводив активну дослідницьку діяльність. Його перші праці були опубліковані у "Черниговских губернских ведомостях". І хоча вони не були спеціально присвячені ані фольклорним, ані етнографічним проблемам, в них часто зустрічаються згадки про народні звичаї та обряди, використовуються народні пісні, оповідання та перекази.

У подальшому Степан Данилович продовжував збирати твори українського фольклору. Значна їх частина стосується матеріальної та духовної культури села Понори. Він використовував кожну щонайменшу можливість записати нову пісню, казку, анекдот, заохочував до збирання зразків народної творчості друзів, про що свідчать записи, зроблені різними почерками, які збереглися у його архіві.

Збирацька робота С.Д.Носа була тісно пов'язана з громадською. У себе на квартирі у Чернігові він організовував "Носівську громаду" або "Курінь". До "Куреня, вільно могли приходити будь-хто, чи то пан, чи мужик, ремісник, – аби був чесною людиною та українцем"⁴. Як зауважив його товариш Р.Засс, в "Курені"...збиралися добрі люди. Розмовляли-балакали,

грали на всіляких інструментах, співали народних пісень, а там і влаштовували спільну учту – засідаючи просто на підлогу, застелену ряднами. П'яного розгулу не було: Нос цього діла не полюбляв. Хіба що якусь дешицу – задля доброго гумору"⁵.

Стосунки між членами "Куреня" були товариськими. Вони робили добровільні внески в спеціально призначені для цього "карнавки", серед яких були "на хліб-сіль", "купівлю старовинного одягу та зброї", "друк народних книг". Не дивлячись на офіційну посаду, С.Ніс ходив в народному костюмі, з підбритою в курдок головою, із великими запорізькими вусами. Під його впливом так само почали вдягатися інші члени "Куреня"⁶.

Степан Данилович часто перебував у роз'їздах, під час яких познайомився з багатьма виконавцями українських народних пісень. За спогадами Г.Коваленко він використовував кожную можливість записати новий твір – коли "чув, що в тому чи іншому селі співають гарні пісні чи є бандурист, – він їхав і записував"⁷. С.Ніс цікавився не лише українськими народними піснями українські пісні, але й досліджував пісенну творчість циган⁸. Не дивлячись на те, що С.Ніс був за спеціальністю лікарем, його цікавили різноманітні етнографічні питання. Особливого значення він надавав вивченню традиційного харчування, народних звичаїв, повір'їв, побуту, матеріальної культури.

За життя Степан Данилович опублікував близько десяти наукових статей та брошур, а також кілька літературних творів. Слід зауважити, що більша частина його праць досі залишається у рукописах. Значна частина цих матеріалів зберігається в Наукових архівних фондах рукописних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Рильського НАН України та Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В.Вернадського. Більшість цих праць досі не опубліковані і зберігаються в рукописах, тому вони є маловідомими для дослідників.

Серед фольклорних матеріалів, зібраних С.Носом, на нашу думку, особливий інтерес становлять записи про традиції святкування Різдва в його рідному селі Понори. Ці матеріали знаходяться в Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. Вони написані скорописом, який досить важко читається. Нами була здійснена спроба розшифрувати ці записи. На нашу думку, матеріали про різдвяну обрядовість українців, зібрані С.Носом не втратили наукової цінності. Текст подається в авторській редакції.

"Наступив вечір засвітили любасю (свічкою восковою) біля образів, дівтора і старі вишикувалися біля столу. Жінки накривають на стіл, подають такі страви борщ, квасоллю м'яту, піріжки з грибами, рибу печен. Але до столу ще не сідають, накрили спочатку ладаном, обов'язково стають Богу молитися. Дівтора чеше поклони вимовляє: "Оче Наш, що є си...", а от після молитви всі швиденько сідають до столу. Старі по чарці наливають, випивають за здоров'я, а померлим царство небесне. І кожної страви треба хоч потрохи попоїсти, – каже стара, бо так годиться, а вершок з куті обов'язково дають курям, що б неслися.

Світло напроти першого дня усюди горить. Старі лягають спати. А дівчата ідуть гадати на підслухи⁹. В якому куті собаки гавкнуть, туди підуть заміж. Як хто йде по вулиці обов'язкову запитають як звати: "Я той рік вийшла на двір, питаю: хто тут? А воно обзивається: Омелько Безкоровайчук. Даж хіба не правда! А Оріся сама розказувала: вийшла, каже, на двір, питаю хто такий іде, а Жила Михель і обізався: Я! каже. Дак за Михайла я ж і пішла"¹⁰.

На багату кутю (у вечорі) онуки бабам, хресники своїм батькам та матер'ям приносять вечер'ю: піріжки, паляниці, рибу. Якщо хресник великий, так сам з матір'ю несе, а як малий так за нього мати несе. Як принесуть мати хресна, або батько дає попоїсти чого, а як назад іде, мати хресна або баба кладе від себе паляниці, піріжки, рибу варену, а баба назад не дає нічого із хліба, а дає онукові горіхів, насіння.

На перший день вставали рано, старий або стара накурять ладаном по хаті; посвітить свічки коло образів, тоді ідуть до церкви, що того люду йде до церкви, мале і велике. Мале у материнських чоботях скоріше поспішає за батьком. Старий поясом підперезаний. Стара у бархатках, наміткою заверчена. Чоботи так і цокотять підковами¹¹. Чоловіки на паперті при вході до церкви позалишали ціпочки, а на ціпочках кожний свою шапку повісив. В церкві моляться Богу, і старий і малий. Всяк про себе шепоче молитву, мала дівтора так упадає на коліна. А як вийде священик, всі вклоняються до пояса.

Після церкви всі йдуть додому. Мала дівтора поперед усіх біжить та спотикається насилу чоботи волоче, та руки за пазуху ховає. Прийшовши додому, старий ділить всім потроху проскури, тоді сідають за стіл.

Спочатку подають пісну страву, а потім скромну, попоївши пісні, тоді вже їдять скромну, а потім кутю, узвар. Пообідавши тільки встали із за столу: піп іде с хрестом. Столи прибирають де-що лишне. Уся сім'я осталась дома: старий і стара залишаються, дочка в гості, як у своєму селі, або як і у чужому. Готуються колядувати і тільки стало темніть на дворі. Поперед усіх копотить дівтора; через плече торба перечеплена, не встигла відчинити двері:

Бігла теличка да з березника
Да в дядів двір
Дай дядю пиріг
Як не даси пирога
Візьму вола за рога
Да виведу на...
Да викручу правий ріг
Волом буду рибити
У ріг буду трубити
Добрий – вечір!¹²

– Нате це вам доходу. Мікомиша простягає рук, та доглядається скільки доходу. Не встигли за поріг: – а ну покажи скільки.

А тут за хлопцями і дівчата гуркотять чобітьми в сіни; так і насунулися в хату. – Благословіть колядувать! – Бог Благословить.

А в полі, полі військо стояло
Славний молодий Степанку з військом своїм
Військо стояло, ладу не мало
Степанко прийшов, лад війську знайшов!¹³

Загуркотіли з хати дівчата! А на дворі як вийдеш: по всьому селі співи, мала дівтора, дівчата, парубки. Такий голос! Мороз скрипить під ногами, дверима риплять. Закрили двері, а тут малий хлопчик з торбою через плече, а торба пуста.

А в полі, а в полі
Плудик ходить
А святий Ілля, воли гонить
Туди махне, туди махне
А над ним ніч росте
Добрий – вечір.
– На тобі хлопчику, доход! Чий ти, хлопче!
– Я Корніїв сирота.
– Що тобі дають доход?
– Ні не дають
– Як же вони кажуть: нема.

Отже, парубки ідуть – благословіть Христа славить бог благословить.

Слава і отцю і сину і святому духу. Заскрипіли парубки. Голос та співи потроху стали притиха, а далі зовсім затихли. Мир та спокій обняло кріпким сном, тільки припізнившись п'яний чоловік варлякає, йдучи з шинку.

На другий день Різдва – на богородицю ідуть до багатого дому старі і малі: – тих, старий сиди дома, сьогодні побув дома, я вчора не ходила, дак сьогодні піду! – тай добре ж!¹⁴.

Старий засвітивши свічку перед образами, накадив ладаном, став на вколішки і почав вичитувати всякі молитви.

Пообідавши, хлопці, пішли, – крик сміх. Погнали: наші, наші...! Догнали, аж до Голубівки... гав, гав! Наша взяла. А там з гори дітвора спускається санчатами і пішла мішанина, покотом аж у низ, а другі сміються отже так, а ну-ну! Покотись іще, а я подивлюсь, а то я так не вмію! Реготять так що лихо.

Жінки пішли до бабів, беруть і дітей собою, несуть баби паляниці, пиріжки, м'ясо, печене, ковбаси. Баба подає закуски, горілку, варене, а на отході дає дітям насіння, горіхів.

Парубки та дівчата на Богородицю продають коляду, а грошима діляться, а іноді продавши пропивають, якщо мало накладають роздають мужиці.

Жінки од бабів ідуть колядують; увійшовши в хату: кому ж то поколядувати?

– Колядуй мені, каже Омелько. Нам не можна всім заколядувати: у вас нема синів.

– У кого ж то один син?

– У Якова один син?

"У пана Якова один синок да одиночок,

Вони того сина у військо виряджали

Да ще навчали

У те є військо..."¹⁵

Сідають, по чарці горілки дають і попоїсти. Пішли жінки дякують. А тут челядь з музикою. Музика, я к ушкварить дудочки, дак аж земля загула – пішли вироблять ногами; А музика лише очима лупа та аж сам тремтить., а не всидить, аж піднімається да так нарізує. Всі танцюють і всім дуже весело¹⁶.

Як пішов Панас Гайдука, то й що недавно прийшов з Дону, так уся челядь і утихла, так і зааніміла. Як пішов танцювати на стіні. Як почав перекидатися через голову, як став качатися. Од реготу; там котрі заді от сучий син, от сучий син, от як він ніг не повиломлює; як він шиї не зломить, уж бісів син. Як пішов Панас витворювати всякі штуки: поліз під піч і почав як собака лаять, а за дверей, мов теля замичить, або мов котеня занявчить, або закукурікає мов півень, то сміху, сучий син. Думає про себе всяк. І розбрелися по домам¹⁷.

На третій день до кумів ідуть матері з хрещеними, взявши паляниці або пиріжки та ковбаси, тай балакають до вечора, а кума от себе дасть гостинець паляницю або що¹⁸.

На щедрина, у ранці жінки печуть для щедрувальників млинці, книші з кропом і просять одна-одну приходять щедровать. Настане щедрий вечір (багатий), щедрувальникам наготовлять млинців.

– Заріж же, донько, півня або курку

– Навіщо, матусю; хіба у нас мало чого вечерять?

– Так, треба, так моя мати робила¹⁹.

– Не вспіло стемніти, дівора почала собак дратувати: ті з дверей ті в двері.

– Благословіть щедровать? – Бог благословить.

Щедрик ведрик
Дайте вареник
Грудочку кашки,
Кільце ковбаски
Киробки овса
Зверху ковбаса
Щедрівка уся.
Добрий вечір!²⁰

Дають паляницю, пішла дітвора вискочила.

Збираються гості: добрий вечір з щедриком будьте здорові!

– Дякують, просимо сідайте, покірно прошу сідайте.

Присідають давай гуторить то про се, то про те. Подають на стіл млинці, страву всяку, запіканку. Припрошують сідайте за стіл.

Наливають по чарці: дай же Боже Нового Року доброго.

Випивши по чарці.

– А ну стара ляй по другій. Випивши по другій. Зараз і гутарка пішла проворна. Поїли одну

страву, треба ж перекладину зробити: наливай. Як кажуть випий три, тай уси утри. Слово за слово так і зашуміла бесіда. Де той сміх та вигадки понабирались. Уже без цієї горілки. Хоч ти що подавай на стіл, а як запити нема так і їсти нема. Омелько з братом, наздоровье! Треба подарувати тобі що не будь. Що ж ми подаруємо старий. От – там у нас лоця. Дарую тобі, Омелько лоця

– Дякую тато!

Повставали з-за столу, подякували, жіночки радяться яку заспівати щедрівку.

Летить-летить сокілонька,

Щедрий вечір вам, добрий вечір

Летить-летить політає

У світлицю залітає²¹.

– Наспівались, нащедрились, пора і честь знати; пора дякувати за хліб, за сіль, за добре слово.

– Гуляйте ще, – та гуляйте.

Та. Спасибі, уже і так підтомились.

Попрощались, поцілувались тай пішли гості.

Старі лягають спати, а дівчата пішли знову гадати²².

Подані вище матеріали, публікуються вперше. На нашу думку, записи С.Носа про Різдвяну обрядовість українців на Чернігівщині дозволяють визначити особливості різдвяної обрядовості на Чернігівщині в другій половині XIX століття.

¹ Шевлів Б. До сотих роковин народження С.Д.Носа // Україна. – 1929. – №1 – 2 – С. 45.

² Там само.

³ Коваленко Г. Очерки жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д.Носа // Киевская старина. – 1901. – №9. – С. 363 – 368.

⁴ Бріцина О.Ю. Фольклорно-етнографічна діяльність С.Д.Носа // Народна творчість та етнографія. – 1980. – №1. – С. 68.

⁵ Засс Р. Незвичайної долі звичайна історія. – Львів, 1988. – С. 121.

⁶ Коваленко Г. Вказ. праця. – С. 372 – 373.

⁷ Там само.

⁸ Наукові архівні фонди рукописних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М.Рильського НАН України. – Ф. 2. – Од. зб. 3. – Арк. 117.

⁹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІРНБУ). Багата кутя (75 – 79) Етнографический очерк праздников: багата кутя. Справа І.822. – Арк. 1 – 2.

¹⁰ Там само. – Арк. 3.

¹¹ Там само.

¹² Там само. – Арк. 4.

¹³ Там само. – Арк. 5.

¹⁴ Там само. – Спр. І. 823. – Арк. 1.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само. – Арк. 2

¹⁷ Там само. – Арк. 3

¹⁸ Там само. – Арк. 4

¹⁹ Там само.

²⁰ Там само. – Арк. 5.

²¹ Там само. – Арк. 6.

²² Там само. – Арк. 7.

В статье поданы этнографические материалы о рождественской обрядности украинцев, собранные С.Носом на Черниговщине.

Ключевые слова: Рождество, рождественская обрядность украинцев, этнография, фольклор.

The article contains ethnographical materials about Christmas rituals of Ukrainians, which were collected by S.Nis in Chernihiv region.

Key words: Christmas, Christmas rituals of Ukrainians, ethnography, folklore.

ТВОРЧА СПАДЩИНА М.О.МАКСИМОВИЧА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ЧЛЕНІВ ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА НЕСТОРА-ЛІТОПИСЦЯ

Стаття присвячена науковим розвідкам про творчу спадщину Михайла Максимовича, вміщеним на сторінках друкованого органу Історичного товариства Нестора-літописця.

Ключові слова: Михайло Максимович, творча спадщина, писемне джерело, Історичне товариство Нестора-літописця.

Друкований орган Історичного товариства Нестора-літописця (далі – ІТНЛ) – науковий часопис "Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца" (1879 – 1914 pp.) (далі – ЧИОНЛ) є цінним джерелом при вивченні історичної думки та культурологічних проблем українського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст. Вміщені в ньому матеріали зберігають актуальність і наукову цінність до сьогодні. Їх використовують історики, філологи, етнографи, дослідники українського права та інші фахівці, праці яких стали невід'ємною частиною української історіографії та культури.

На сторінках ЧИОНЛ є цікаві наукові розвідки про творчу спадщину видатного вченого-енциклопедиста: історика, ботаніка, етнографа, філолога; першого ректора Київського університету – Михайла Олександровича Максимовича (03.09.1804 – 10.11.1873), якого безперечно вважають ініціатором створення наукового Історичного товариства Нестора-літописця¹.

12 вересня 1904 р. голова ІТНЛ Ю.А.Кулаковський² на засіданні, присвяченому вшануванню пам'яті М.О.Максимовича, виступив з урочистою промовою, зміст якої викладений на сторінках 18 книги ЧИОНЛ³. Він відзначив, що в день столітнього ювілею свого першого ректора, а саме 3 вересня, Університет Св. Володимира здійснив церковне поминання людини, ім'я якої серед тих, хто зробив вагомий внесок у розвиток вітчизняної науки та освіти. Завдяки плідній науковій діяльності таких величних вчених минулих поколінь, як М.О.Максимович, праці яких є неоціненним вкладом у розвиток історичної науки, саме Товариство Нестора-літописця по праву зайняло місце в історії.

Не можна не погодитися з Ю.А.Кулаковським, який наголосив, що з ім'ям М.О.Максимовича починається літопис нашого Університету. З перших днів існування Університету в Києві, його перший ректор уміло керував університетським життям та спрямовував його наукову діяльність в русло національних традицій України. Набувши вагоме наукове та літературне ім'я ще у стінах Московського університету, М.О.Максимович своїм заслуженим авторитетом надав Університету Св. Володимира відповідний статус. Цитуючи своїх сучасників, Ю.А.Кулаковський відзначив, що М.О.Максимович приніс із собою в Університет світлий розум, однаково здібний як до блискучих майже поетичних узагальнень, так і до витонченого майже мікроскопічного критичного аналізу. Чарівна особистість з характером високої моралі, саме так назвав Ю.А.Кулаковський М.О.Максимовича у своїй промові⁴.

Вбачаючи в адміністративній роботі заваду для наукових досліджень, М.О.Максимович не довго обіймав посаду ректора. Його педагогічна діяльність також неодноразово переривалась, проте все своє життя він присвятив розвитку вітчизняної науки.

З відповідними доповідями виступили І.М.Каманін⁵, П.В.Голубовський⁶, А.М.Лобода⁷, В.П.Науменко, тексти яких опубліковані на сторінках часопису ЧИОНЛ (Кн. 18). Історичне товариство Нестора-літописця намагалося виконати свій обов'язок по відношенню до М.О.Максимовича, тим паче, що саме він був першим ініціатором створення Товариства.

Ще у 1841 р. М.О.Максимович запропонував заснувати в Києві "Общество истории и древностей словесно-русских". На жаль, у силу різних обставин, ця ідея не мала змоги здійснитися на той час. Проте, у 1867 р. навколо М.О.Максимовича згуртувалися любителі старовини. У 1870 р. М.О.Максимович не полишав своїх задумів та продовжував спрямовувати свою діяльність на створення Історичного наукового товариства. Лише випадкові обставини спричинили до того, що таке Товариство виникло без його участі і не під назвою, яку замислив раніше М.О.Максимович. Не випадково члени гуртка М.О.Максимовича стали співзасновниками Історичного товариства Нестора-літописця. Свою наукову діяльність Товариство спрямовувало на виконання тих самих завдань, що свого часу висунув М.О.Максимович, який всі сили та старання віддавав тому, щоб у місті Києві таки з'явився розумовий центр для вивчення історії рідного краю.

Серед низки повідомлень, присвячених характеристиці наукової діяльності та особистості М.О.Максимовича, була доповідь дійсного члена Історичного товариства Нестора-літописця І.М.Каманіна: "Письмо М.А.Максимовича к П.А.Кулишу", яка згодом лягла в основу однойменної археографічної публікації на сторінках ЧИОНЛ⁸.

І.М.Каманін готував до публікації твори та листи Пантелеймона Олександровича Куліша (1819 – 1897) – українського письменника та поета, історика, фольклориста, етнографа, перекладача, критика, редактора та публіциста, який у ХІХ ст. був відомим діячем української просвіти. Серед численних листів І.М.Каманін знайшов лист до П.О.Куліша від М.О.Максимовича. Відомо, що листувалися останні досить активно, проте зберігся лише один лист першого ректора Київського університету. І.М.Каманін висловлює припущення, що пожежа, яка сталася у 1885 р. на хуторі Мотронівка, де жив П.О.Куліш, знищила цінну бібліотеку та всю його кореспонденцію.

Опублікований І.М.Каманіним лист від 20 січня 1854 р. містить біографічну інформацію про М.О.Максимовича.

Залишивши ректорство в Київському університеті, М.О.Максимович усамітнено жив на своєму хуторі Михайлова Гора, залишаючи його лише інколи, коли від'їздив у найближчі міста з метою здійснення своїх наукових планів. П.О.Куліш після повернення із заслання до Тули, поселився в Санкт-Петербурзі, де посів посаду редактора статистичного відділу департаменту сільського господарства. Побувати на Батьківщині йому вдалося лише у 1852 р., саме тоді він і відвідав М.О.Максимовича, про що свідчать його листи. У 1853 р., під час другої поїздки в Україну, П.О.Куліш знову відвідав М.О.Максимовича вже разом зі своєю дружиною та її сестрою.

З листа видно душевний стан М.О.Максимовича, який він переживав наприкінці 1853 – на початку 1854 р. Він був радий за П.О.Куліша, який мав можливість жити в Санкт-Петербурзі – місті, яке так любив М.О.Максимович. Вчений сумував також і за іншим великим містом: "А у мене невтамована жага Москви...", – пише він⁹. Як видно з цього джерела, не маючи можливості реалізувати свої наукові плани у великих містах імперії, М.О.Максимович компенсує це науковими дослідженнями про Межигірський монастир. Таким чином, саме з вказаного листа ми дізнаємося, що відома стаття М.О.Максимовича "Сказание о Межигорском монастыре" була написана ним наприкінці 1853 – на початку 1854 р.

З листа видно, що він листувався з М.В.Гоголем, П.О.Плетньовим та іншими відомими людьми та переймався з приводу того, що давно не писав їм.

Розглянутий на сторінках ЧИОНЛ лист М.О.Максимовича містить також характеристику наукових праць П.О.Куліша. На той час останній видав працю "Опыт биографии Гоголя", для написання якої М.О.Максимович свого часу надав П.О.Кулішу своє листування з М.В.Гоголем.

У 1854 р. на сторінках "Современника" з'явилися "Записки о жизни Н.В.Гоголя", написані П.О.Кулішем. Цим же роком датується і виданий на сторінках ЧИОНЛ І.М.Каманіним лист М.О.Максимовича до П.О.Куліша.

Лист був опублікований повністю мовою оригіналу (російською), супроводжувався невеликою вступною статтею та трьома примітками, у яких І.М.Каманін пояснив скорочення, зроблені М.О.Максимовичем. Видавець зберіг всі особливості правопису оригіналу: взяв у дужки написані над рядками пропущені М.О.Максимовичем слова та слова, які заміняли закреслені.

Як підкреслює І.М.Каманін, загалом лист сповнений теплих почуттів автора та свідчить

про його дружні стосунки з П.О.Кулішем, якого М.О.Максимович називає "милий друже!" Лист закінчується пісенькою, яку автор дарує П.О.Кулішу та його дружині.

Етнографічній діяльності М.О.Максимовича присвячена розвідка дійсного члена Історичного товариства Нестора-літописця В.П.Науменка, яка на сторінках часопису ЧИОНЛ була опублікована у скороченому варіанті; її повна версія друкувалась на сторінках "Киевской Старини"¹⁰.

У статті автор дав коротку історичну довідку про життя та діяльність першого ректора Київського університету, про його творчий шлях від ботаніка до історика, археолога, філолога та етнографа. В.П.Науменко наголосив, що серед наукових праць М.О.Максимовича помітне місце займають етнографічні дослідження. Серед них: три збірники пісень "Малороссийские песни", "Украинские народные песни", "Сборник украинских песен" (ч. I), праця "Дни и месяцы украинского селянина" та низка статей. У 1827 році М.О.Максимович видав перший такий збірник у кількості 130 пісень. У вступній статті до цього видання М.О.Максимович обґрунтовує важливе значення народних пісень у вивченні історії. У 1834 р. вийшов другий збірник, а у 1849 р. – третій. Ці праці свого часу мали величезне значення, а за визначенням В.П.Науменка були справжніми воротами української етнографії¹¹.

У 1856 р., як результат вивчення М.О.Максимовичем народного життя українців, з'явилися "Дни и месяцы украинского селянина", які були опубліковані частково (зокрема календарні свята). Вчений дає загальну характеристику життя селянина, починаючи відлік його року з березня місяця.

Багато уваги у своїх творах приділяв М.О.Максимович питанню самобутності української мови. Він рішуче відкидав гіпотезу М.П.Погодіна про те, що начебто до XIII ст. населенням Київської Русі був російський народ, і лише потім, після нашестя татар, сюди прийшли українці з Карпат.

Стосовно світогляду М.О.Максимовича, В.П.Науменко погоджується з визначенням, яке дав російський літературознавець, автор спеціальних монографій, присвячених українській літературі та фольклору, О.М.Піпін, який зазначив, що саме єдність зі своєю батьківщиною та народним побутом керувала його історико-етнографічними інтересами. М.О.Максимович був переконаний у тому, що необхідно звільнитися від зайвої іноземщини, він вважав, що самобутність неодмінно має бути долею народу, який хоче жити плідним життям і залишити спадок прийдешнім поколінням¹².

Найліпшим доказом тому є праці М.О.Максимовича. Всі вони (історичні, літературні, етнографічні, філологічні, поетичні) пронизані духом самобутності українського народу.

Як зазначає В.П.Науменко, до особистості М.О.Максимовича, як вченого-етнографа та історика України, слід відноситись як до людини, що пройшла важкий шлях створення та зміцнення української народної самобутності, такому, що заповідав своєю працею новим поколінням йти тим самим шляхом до подальшого росту й процвітання та взаємозв'язку ідеї народності з ідеями загальнолюдськими.

Доробку М.О.Максимовича в галузі мовознавства на сторінках часопису ЧИОНЛ присвячена розвідка А.М. Лобода під назвою "Заслуги М.А.Максимовича в області языка и словесности"¹³. Автор відзначає, що саме етнографічні дослідження М.О.Максимовича, його знання живої української мови значною мірою сприяли успіху в літературній роботі вченого, в його дослідженнях питань мовознавства та словесності.

У своїй розвідці А.М.Лобода вказує, яке вагоме значення для історії мови та словесності мають праці М.О.Максимовича. Він характеризує М.О.Максимовича такими словами: "Різносторонній й занадто вразливий, щоб всю свою діяльність обмежити якимсь одним питанням, він належав до покоління наших романтиків вчених, яким однаково близькими були витончена література та спеціальне наукове дослідження, запити поточного життя та зосереджена тиша вченого кабінету, служіння істині, світлу живим словом і особистим прикладом у якій би то не було формі"¹⁴.

А.М.Лобода в своїй розвідці згадує, що М.О.Максимович завжди цікавився новітньою літературою, відома його літературна критика на деякі з них (наприклад, "Полтава" О.С.Пушкіна, 1829 р.). Видані М.О. Максимовичем альманахи збирали цвіт російської літератури XIX ст., з найвідомішими представниками якої він підтримував тісні наукові й літературні зв'язки. Крім О.С.Пушкіна, слід згадати переписку М.О.Максимовича з М.В.Гоголем.

А.М.Лобода згадує також про вірші М.О.Максимовича написані українською мовою, обдаровуючи його талант такими чудовими словами: "він і жрець науки, професор, озброєний знаннями, що ознаменував свою вчену діяльність працями, які дали йому право зайняти гідне місце серед гучних імен тогочасності"¹⁵.

Згадав А.М.Лобода й філологічні праці М.О.Максимовича, які посідають у збірнику його праць весь III-й том (745 сторінок), що має два відділи: відділ мовознавства та відділ історії словесності. Ця книга не лише викликала свого часу інтерес дослідників, але згодом лягла в основу розвитку філологічної науки.

Значну увагу приділив А.М.Лобода у своїй розвідці висвітленню поглядів М.О.Максимовича на роль мови, як першорядний фактор в розвитку народу та літератури. Прочитана у вересні 1834 р. в Університеті Св. Володимира вступна лекція М.О.Максимовича була саме про значення та походження слова¹⁶.

Як видно з джерела, А.М.Лобода поділяв думку М.О.Максимовича, яку той наполегливо розвивав у своїх працях, а саме: доведення неспроможності дуалістичної теорії. Всупереч офіційної теорії, М.О.Максимович у своїх працях відводив російській мові особливу роль, визначав її місце серед слов'янських мов, як самостійного відділу. Тому в основі його лінгвістичних праць і праць з історії словесності завжди піднімалося питання про взаємовідношення слов'янських мов. Його праці сприяли становленню положення російської мови в родині слов'янських мов, як особливого самостійного відділу. Небезпідставно М.О.Максимовича вважають родоначальником теорії поділу слов'янських мов на три групи: східну, південно-західну та північно-західну.

Стосовно корінних властивостей і розвитку російської мови, М.О.Максимовича особливо цікавило питання давності української мови та кордонів її розповсюдження в стародавній Русі¹⁷. Він наполегливо доводив своїм сучасникам, що відсутність діалектичних особливостей у книжковій мові ще не є свідченням їх відсутності в народній мові. Погляди М.О.Максимовича на це питання лягли в основу цілої школи його послідовників, які обстоювали думку свого вчителя, що сучасна українська мова не є наріччям російської, а є мовою особливою й самостійною¹⁸.

Значна увага питанням мови приділена М.О.Максимовичем також в "Истории древней русской словесности" (1839 р.) Проте, на думку А.М.Лободи, вся історія словесності в цій праці зведена до сухого огляду матеріалів, а надмірна схематичність заглушила ту майстерність літературного аналізу, яку так блискуче виявив М.О.Максимович при розборі "Слова о полку Игореве"¹⁹.

М.О.Максимович першим звернув увагу на схожість особливостей стилю "Слова" з народною поезією. Саме він знайшов ключ до своєрідних особливостей цієї пам'ятки (А.М.Лобода). Саме йому дійсно належить честь перших порівнянь "Слова" з народною поезією (П.В.Владимиров).

1857 р. світ побачив переклад "Слова" М.О.Максимовичем українською мовою. На думку А.М.Лободи, це один з самих вдалих перекладів цієї пам'ятки, так як М.О.Максимович переклав його мовою українських пісень, близьких йому по духу.

Не міг не згадати А.М.Лобода у своїй розвідці і про розбір Гербелевського перекладу "Слова", зроблений М.О.Максимовичем при обзорі інших подібних перекладів, що мало бібліографічне значення. При роботі над "Словом" М.О.Максимович особливу увагу звертав на бібліографію і його можна назвати бібліографом цієї пам'ятки.

Крім доробку з питань мовознавства та літератури, М.О.Максимович залишив нам у спадок чимало своїх праць з інших галузей науки. Тому не можна не погодитись з А.М.Лободою, який називає його "патріархом нашої науки в нашому Університеті та в нашому краї"²⁰.

Історичним працям М.О.Максимовича присвячена розвідка П.В.Голубовського під назвою "Исторические труды М.А.Максимовича", що з'явилася на сторінках часопису ЧИОНЛ²¹. Автор, розглядаючи праці М.О. Максимовича в хронологічній послідовності, вражений різноманітністю тих питань, які порушувались в них.

Так, 1837 р. з'явилися наступні праці: "Об участии и значении Киева в общей жизни России", "Откуда идет Русская земля", "Слово о полку Игореве"; 1839 р.: "Сказание о Коливщини"; 1841 р.: "Волынь до XI в.", "Выдубецкий монастырь", "О месте Киевской церкви Св. Андрея"; 1848 – 1849 рр.: "Бубновская сотня"; 1850 р.: "О городе Переяславе в первоначальное время";

1859 р.: "Письма о Богдане Хмельницком", "О Звенигородѣ, бывшемъ подъ Киевомъ" та інші праці²².

Вражає швидкий перехід думок М.О.Максимовича від питань історико-літературних до історичних та археологічних.

П.В.Голубовський пише, що сам М.О.Максимович не вважав себе спеціалістом з історії і займався нею лише в рамках своєї спеціальності (при заняттях природничими науками у Москві цікавився етнографією; посідаючи кафедру історії російської словесності в Києві почав цікавитися російською історією).

Заняття історією досягають свого апогею у той час, коли він остаточно пішов у відставку, тобто після 1845 р.

У своїй статті "Откуда идет Русская земля, по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским" М.О.Максимович підкреслює: "історія словесності і мови кожного народу повинна йти поряд з історією самого народу, тим паче, що остання ґрунтується переважно на пам'ятках словесності та мови"²³.

Як фахівець з історії російської словесності, він вважав неможливим з'ясування багатьох явищ літературного життя народу без з'ясування історії його життя (політичного та побутового)²⁴. Таким чином, М.О.Максимович покладав на істориків літератури відповідальне завдання детального вивчення двох спеціальностей, які тісно взаємозв'язані між собою, а кожна окремо має у своєму арсеналі величезну кількість джерел для вивчення.

Розглянувши детально праці М.О.Максимовича з вітчизняної історії, П.В.Голубовський у своїй розвідці висловлює власне переконання, що перед ним вчений, який системно вивчав свій предмет.

Полеміка з М.П.Погодіним, якою заповнена стаття М.О.Максимовича "О мнимом запустении Украины в нашествие Батыево" ґрунтується на глибокому знанні першоджерел і на чудовій розробці та групуванні не лише літописних джерел, а й всіх інших знайдених ним матеріалів, що мають відношення до теми²⁵. Все це можна сказати й про всі інші праці М.О.Максимовича. Чи то праця про Межигірський монастир, чи про те, "Откуда идет Русская земля", чи про міські сотні та полки в Україні до Хмельницького, чи "Воспоминания о стародавнем монастыре Каневском" – завжди М.О.Максимович обирав правильний метод дослідження, притаманний історичним дослідженням першої половини ХІХ ст. та який використовував у дослідженнях більш пізнього періоду своєї діяльності.

Таким чином, П.В.Голубовський на сторінках часопису ЧИОНЛ у розвідці про історичні праці М.О.Максимовича дійшов висновку, що методи його дослідження залишаються повною мірою науковими у більшості випадків, хоч у середині ХІХ ст. історики вже по-іншому дивилися на факти та проводили дослідження, використовуючи вже інші методи.

У своїй статті П.В.Голубовський змальовує загальний образ М.О.Максимовича, він характеризує його, як серйозного історика, що залишив помітний слід на поприщі історичної науки.

Крім посилань на опублікований матеріал, у працях М.О.Максимовича можна знайти величезну кількість джерел зі стародавніх рукописів з бібліотек, соборів (Переяславського Успенського) та монастирів України (Михайлівського, Видубицького). Таким чином, перед нами ще й дослідник архівів, який намагався скрізь віднайти найцінніший матеріал для вивчення історії життя свого народу.

У дослідженні М.О.Максимовича, присвяченому Бубновській сотні, вміщено географічний опис території, що займала ця сотня. Цей нарис змальований автором на основі особистих спостережень місцевості.

В статті "Сказание о празднике Св. Бориса и Глеба под Переяславлем" М.О.Максимович вміщує коротку, але цінну історичну довідку про протоієрея Григорія Бутовича, зібрану ним з різних пам'яток старовини.

П.В.Голубовський у своїй розвідці звертає увагу на слова М.О.Максимовича, якими той починає свою невеличку статтю "О десяти городах и некоторых селах древней Украины" (1845). Він говорить: "...на полі вижатому швидкокоруч істориками Малоросії, я збираю пропущені та загублені ними колосся й потроху передаю їх спільноті"²⁶. Дійсно, не можна не погодитися з П.В.Голубовським: М.О.Максимович трепетно підібрав, ретельно очистив і бережно передав нам чимало таких колосків, які без нього могли безслідно зникнути для науки. Поділяючи

думку П.В.Голубовського, зазначимо: М.О.Максимович був глибоко переконаний у тому, що чим вища культура суспільства, тим більше воно цінує свою старовину у всіх її формах та проявах, і чим більше суспільство цінує та вивчає її, тим культурніше воно стає²⁷.

Таким чином, ми маємо в особі М.О.Максимовича не просто вченого, але й людину, яка щиро любила свою Вітчизну та її рідну старовину. Він без спочинку працював над її відкриттями та відновленнями, вважав своїм священним обов'язком збирати її по крупинкам і сіяти на ниві науки, сприяти розвитку в суспільстві історичного самопізнання.

¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834 – 1884). – К., 1884. – С. 347 – 350.

² Левінець Р.П. Кулаковський Юліан Андрійович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834 – 2004 рр.). – К., 2004. – С. 228.

³ Сведения о заседаниях Исторического Общества Нестора-летописца за сентябрь и октябрь 1904 года // ЧИОНЛ. – К., 1904. – Кн. 18. – Вып. I. – Отд. I. – С. 67 – 68.

⁴ Кулаковский Ю.А. Вводное слово перед открытием заседания, посвященного памяти М.А.Максимовича // ЧИОНЛ. – К., 1905. – Кн. 18. – Вып. III – IV. – Отд. I. – С. 105 – 106.

⁵ Дука М.В. Каманін Іван Михайлович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834 – 2004 рр.). – К., 2004. – С. 209; Щербина В.І. Іван Михайлович Каманін. Біографія. Ів. Мих. Каманін як архівіст // Записки соц.-екон. від. УАН. – К., 1926. – Т. II – III. – С. 47 – 53.

⁶ Губицький Л.В. Голубовський Петро Васильович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834 – 2004 рр.). – К., 2004. – С. 179; Котов В.Н. П.В.Голубовський // Радянська енциклопедія історії України: В 4-х т. 1969 – 1972. – К., 1969. – Т. 1. – С. 436.

⁷ Дмитрієв В.С., Тіщенко І.І. Лобода Андрій Митрофанович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле і сьогодення (1834 – 2004 рр.). – К., 2004. – С. 237; Перетц П.М. А.М.Лобода // Известия АН СССР. Серия 7. Отделение общественных наук. – М., 1931. – №5.

⁸ Каманин И.М. Письмо М.А.Максимовича к П.А.Кулишу // ЧИОНЛ. – К., 1905. – Кн. 18. – Вып. III – IV. – Отд. I. – С. 124 – 130.

⁹ Там само.

¹⁰ Науменко В.П. М.А.Максимович, как этнограф // ЧИОНЛ. – К., 1905. – Кн. 18. – Вып. III – IV. – Отд. I. – С. 107 – 110.

¹¹ Там само. – С. 108.

¹² Там само. – С. 109.

¹³ Лобода А.М. Заслуги М.А.Максимовича в области языка и словесности // ЧИОНЛ. – К., 1905. – Кн. 18. – Вып. III – IV. – Отд. I. – С. 111 – 117.

¹⁴ Там само. – С. 111.

¹⁵ Там само. – С. 112.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Максимович М.А. О старобытности малороссийского наречия // Собр. соч.: У 3 т. К., 1880, Т.3. – С. 275.

¹⁸ Замлинський В. Патріарх української науки // Киев явился градом великим... М.О.Максимович. Вибрані українознавчі твори. К., 1994. – С. 27.

¹⁹ Песнь о полку Игореве, переложенная на украинское наречие // Українець. – М., 1859. – Кн. 1. – С. 87 – 112.

²⁰ Лобода А.М. Вказана праця. – С. 117.

²¹ Голубовский П.В. Исторические труды М.А.Максимовича // ЧИОНЛ. – К., 1905. – Кн. 18. – Вып. III – IV. – Отд. I. – С. 118 – 123.

²² Журнал Министерства внутренних дел. – 1848, №11. – С. 212 – 243; 1849, № 4. – С. 26 – 68; 1849, № 6. – С. 315 – 393.

²³ Збірник праць М.О.Максимовича. – К., 1876. – Т. 1. – С. 8.

²⁴ Бойко Н.І. Історико-філологічна спадщина М.Максимовича як важливий чинник духовного відродження українського народу // Національно-духовне відродження України XIX – XX ст.: Матеріали науково-практичної конференції. – Коломия, 2001. – Ч.І. – С. 3 –10; її ж. "Повість минулих літ" як основне джерело дослідження М.Максимовичем витоків українського народу // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2001. – Вип. 12. – С. 108 – 112.

²⁵ О народной исторической поэзии в древней Руси: (Письмо к М.П.Погодину) // Москв., 1845. №3. Науки. – С. 1 – 7; № 7 – 8. Науки. – С. 47 – 57 (отклик: Погодин М.П. Ответ М.Максимовичу) // Москв. 1845. №3. Науки. – С. 7 – 10.

²⁶ Голубовский П.В. Вказана праця. – С. 122.

²⁷ Там само. – С. 123.

В статье проанализированы отраженные на страницах печатного органа Исторического общества Нестора-летописца исследования о научной деятельности Михаила Максимовича.

Ключевые слова: Михаил Максимович, творческое наследие, письменный источник, Историческое общество Нестора-летописца.

Article deals with the analysis of the publications about scientific activity of Mykhailo Maksymovych in the journal of Nestor-Chronicler Historical Society.

Key words: Mykhailo Maksymovych, creative activity, written source, Nestor-Chronicler Historical Society.

СИМВОЛІКА ДОРОГИ В ТРАДИЦІЙНИХ УКРАЇНСЬКИХ ОБРЯДАХ НАРОДЖЕННЯ ТА ХРЕСТИН

У статті розглядаються звичаї та вірування, пов'язані з дорогою в сімейній обрядовості українців на прикладі традиційних обрядів народження та хрестин. Досліджується символіка дороги та пов'язані з нею уявлення про долю людини.

Ключові слова: дорога, образ, доля, обряд народження, хрестини, народні вірування.

У системі традиційних уявлень українців дорога займає особливе місце. Однак, дуже важко одразу виявити багатозначну семантику звичаїв та вірувань, пов'язаних із дорогою. Спеціально даний пласт народної культури не розглядався у вітчизняній науці, але у більшості праць українських етнографів ми знаходимо широкий матеріал для вивчення даної проблематики (зокрема, у ґрунтовних дослідженнях П.Чубинського, М.Сумцова, Хв.Вовка та інших дослідників міфологічного світогляду українців).

Дорога в народній свідомості співвідноситься із життєвим шляхом. Саме тому, її символіка здебільшого проявляється у ритуалах, пов'язаних із головними подіями в житті кожної людини, такими як народження, весілля та смерть. Відповідно до концепції французького вченого Арнольда ван Геннепа вони являють собою "обряди переходу" (*les rites des passage*) – критичні рубежі, які дозволяють людині перейти з одного стану в інший¹.

У даній статті ми обмежимося розглядом родильної обрядовості українців. В народній свідомості поява дитини на світ сприймалася як містична подія і супроводжувалася певними ритуальними діями². Обряди народження та хрестин є першопочатковими серед перехідних обрядів сімейного циклу і являють собою цінне джерело для дослідження символіки дороги.

Церемонії, пов'язані з вагітністю та родами входять до єдиного комплексу вірувань. Саме тому спочатку слід зупинитися на статусі вагітної жінки. Згідно уявлень більшості народів світу вона вважалася "нечистою" і наділялася магичною силою над оточенням³. Жінкам під час вагітності не рекомендувалося перебування на дорозі не тільки через те, що це було небезпечним для дитини, але і тому, що це становило небезпеку для інших людей. Наприклад, в українській традиції зустріч із вагітною сприймалася у негативному ключі. Вважалося, якщо вона перейде комусь дорогу, то ця людина "неминуче захворіє чиряками"⁴. В інших слов'янських народів також побутувало дане вірування і пояснювалося воно тим, що вагітна могла передати свій тягар всьому, до чого доторкнеться⁵. Тому жінкам у тяжі не бажано було виходити з дому без необхідності. Взагалі зустріч із особою жіночої статі в українській народній традиції трактувалася у негативному плані. Наприклад, на Поліссі мисливці та рибалки в даному випадку навіть поверталися додому⁶. Цікаво, що у болгар така зустріч навпаки сприймалася позитивно – як знак вдалого полювання. В інших слов'янських народів (поляків, чехів, словаків) також вважалося, що зустріч із вагітною могла принести нещастя⁷.

В матеріалах, зібраних українськими етнографами другої половини XIX – початку XX ст., ми знаходимо підтвердження того, що в цей період у народі досить добре зберігались уявлення про магичний зв'язок ненародженої дитини із діями вагітної жінки. Відомий дослідник дитячої культури в українському селі Марко Грушевський у своїй праці зафіксував: "Не повинна важка жінка бентежити своєї душі, не має лякатися, бо буде і на дитині знак який чи приключиться з нею щось від того"⁸. Отже, під час вагітності майбутня мати повинна була дотримуватися цілої системи заборон, спрямованих на захист немовляти від вроджених фізичних та розумових вад⁹. Наприклад, вагітній жінці не дозволялося шити під час свят та в неділю, щоб не "зашити

дитині очі", дивитися на пожежу, бо дитина могла народитися з червоними плямами на обличчі¹⁰. Деякі дослідники, зокрема В.Борисенко, припускають, що дані вірування є пережитками гомеопатичної магії, в основі якої лежить закон подібності¹¹. Також заборонялося дивитися на мерця та заглядати у домовину, оскільки вагітним жінкам необхідно було уникати контактів із потойбічним світом¹².

Значне місце у комплексі цих табу відводилося дорозі. За уявленнями українців дорога – це межа між "своїм" та "чужим" світом, спільний локус для людей і "нечистої сили"¹³. В народній традиції росіян дорога протиставляється дому, як "чоловічий простір" – "жіночому". Російська дослідниця Т.Щепанська зазначає, що дім – це символ життя, плодючості, народження, а дорога – смерті, хвороб, безплідності¹⁴. В українців традиційно вважалося, що вагітні жінки повинні бути дуже обережними за межами "свого" простору, оскільки в даний період їм загрожує небезпека від злих духів або від людей, що могли зурочити. Саме тому вагітним взагалі не рекомендувалося виходити вночі з хати¹⁵.

Важливе значення також надавалося зустрічі на дорозі, яка могла мати як позитивні, так і негативні наслідки для вагітної жінки. Традиційним є вірування у зустріч із людиною, що несе або везе щось повне чи порожнє (повні відра, посудину, корзину, віз тощо). У першому випадку, це могло означати успіх, удачу, а в другому – спричинити нещастя¹⁶. На Чернігівщині людина, яка переходила шлях із порожніми відрами вважалася злою¹⁷. Існувало повір'я, що якщо вагітна жінка зустріне когось з трьома відрами на дорозі, то у дитини буде "жовна" (хвороба жовчі)¹⁸. Вагітним заборонялося їсти, йдучи по дорозі, бо за народними уявленнями це могло зробити дитину слинявою. За поліськими віруваннями не можна було ходити тим шляхом, по якому їздять на конях¹⁹. Крім того, майбутня мати повинна була обов'язково носити із собою залізні речі, оскільки залізо в Україні традиційно вважалося одним із основних оберегів від злих сил²⁰.

Семантика дороги найчастіше проявляється на перетині двох або більше доріг. В народній традиції перехрестя уявлялося небезпечним, "нечистим" місцем – сакральним із негативною ознакою²¹. Вважалося, що це зона між двома світами – "своїм" та "чужим", через яку могли здійснюватися контакти із міфологічними персонажами. На Поліссі вагітним жінкам заборонялося стояти на перехресті, щоб не спровокувати важкі пологи: "На крыжовых дорогах не вставалы, бо будутъ роды тежки"²².

Безпосередній процес народження дитини також був оточений певною системою охоронних і магічних заходів, які здебільшого базувалися на стародавніх дохристиянських уявленнях. Вважалося, що пологи – це найбільш небезпечний час для вагітної та дитини²³. За народними віруваннями нечиста сила активізує свою дію, оскільки на світ з'являється нова душа. Вірили, якщо вихор пролетить по вулиці під час народження дитини, то вона буде калікою. Якщо пологи проходили важко, то баба-повитуха вдавалася до різних магічних заходів. Наприклад, переводила вагітну жінку три рази через дорогу²⁴. Позитивними магічними властивостями також наділялася взята з перехрестя земля, яка використовувалася як оберег. Для полегшення пологів жінки пили з нею воду²⁵. Також вважалося, щоб відкрити "дорогу" плоду з "того" світу потрібно розплести вагітній коси, розв'язати усі вузли, пострушувати з місця всілякі предмети, а при важких пологах просили відчинити у церкві царські ворота²⁶. В народі існувало вірування, що найкоротший шлях із неба проходить через церкву²⁷. Семантика дороги також проявлялась у віруваннях, в яких посередником між потойбічним та земним світом виступала подорожня людина (дід, старець, солдат, циганка). Вважалося, що вона прийшла з "того" світу і під час народження дитини "випадково" опинилася в хаті або зустрілася на шляху баби-повитухи. Чужинець в народній свідомості наділявся магічними рисами та іноді співвідносився із Ісусом Христом, який ходить по землі²⁸.

В народі вважалося, коли на світ з'являється людина, разом із нею народжується її доля²⁹. Уявлення про долю було одним із центральних у слов'янській архаїчній картині світу³⁰. Коли дитина ще знаходиться в утробі матері, як правило, не пророчили їй долю "щоб щасливою була"³¹. Цікавим є записане на Слобожанщині вірування, згідно з яким, якщо під час пологів хтось приходив до хати, то його не можна було випускати, давати щось або відмовляти. Гість повинен був чекати, поки мати народить, бо інакше дитина могла позбавитися долі³². Здатністю віщувати долю в народній традиції наділялася баба-повитуха. Як тільки немовля з'являлося на світ, вона проголошувала спеціальні молитви-побажання, виконувала різні ритуальні дії,

такі як перерізання пуповини на гребені або сокирі, перша купіль із спеціальним зіллям, прикладання до печі тощо. Ці заходи були спрямовані на забезпечення щасливого життя дитини. Баба-повитуха намагалася прийти до хати вагітної непоміченою, оскільки зустріч із будь-ким по дорозі мала вирішальну знакову роль для долі дитини. Як слушно зазначає дослідниця О.Боряк, повитуха не визначала долю новонародженого, а могла лише пророкувати її, виходячи із власних спостережень, а також відповідно до народних прикмет³³.

На Слобожанщині в кінці XIX ст. побутувало вірування, що не всі люди одразу після народження живуть зі своєю Долею. Більшість із них повинна її шукати протягом життя³⁴. Крім того вважалося, що Доля могла залишити людину: "У каждого человека по одной Доли, и от як чоловік попада житы на свою дорогу, узнае, чым ему нужно занимаця, то й буде житы гарно, во всём ёме буде помогаты его Доля; а як же не попаде чоловік, чым заняця, то тоди Доля бросае ёго, а уходе куда-нибудь, чаще всего блукае по лису".

Вважалося, що побачити свою Долю можна лише два рази в житті – одразу після народження та за декілька хвилин перед смертю³⁵. За народними віруваннями, щоб побачити чужу Долю необхідно заздалегідь дізнатися де і в кого скоро народиться дитина, за день до народження або в цей самий день піти до тієї хати і заглянути у передпічне вікно. Однак, це могла зробити тільки стороння людина, яка йшла саме з даною метою³⁶. Згідно з одними народними переказами, майбутню долю дитини також бачить баба-повитуха через вікно або двері перед тим, як увійти до породіллі. За іншими джерелами повитуха заглядає у вікно за порадою незнайомця, який завітав до неї із проханням переночувати³⁷.

Також вірили у можливість зустрічі зі своєю Долею протягом життя. Зокрема існувало повір'я, за яким визначали Долю по першому зустрічному³⁸. Це пов'язано з народними уявленнями про Долю як про дух, який може приймати образ людини або тварини. Відрізнити Долю від Недолі можна було за одягом³⁹. Якщо зустрічали людину у нарядному багатому вбранні, то вважалося, що це щаслива доля, а якщо у лахмітті – нещаслива. Вірили, що Долю можна було запросити на вечерю, зваривши борщу та каші, поставивши їжу на перехрестя біля подорожного хреста і тричі крикнувши: "Доле, доле, іди до мене вечеряти". Якщо вона не доторкнеться до їжі, значить вона сита і щаслива, а якщо усе з'їсть, значить – голодна і нещасна. На Житомирщині вважали, що не можна кликати Долю вечеряти на вулиці, оскільки замість неї могли прийти чорти⁴⁰.

Взагалі, за народними уявленнями життя людини, її доля залежить від багатьох обставин: від місця народження, від вибору кумів, від проходження обряду хрещення тощо. Підтвердження таким віруванням ми знаходимо в народному фольклорі Слобожанщини:

А я хлопець нещасливий
Чи я в лісі родився,
Чи я в полі хрестився.
Ой, чи в лісі, чи в полі,
Не дав мені Господь долі.
Чи такі куми прийшли –
Щастя-долі не принесли,
Чи такая баба брала –
Щастя-долі не вгадала⁴¹.

Існувало також повір'я, що не можна виливати на стежку воду з першої купелі немовляти, щоб по долі дитини не походили злі люди⁴². Крім того, в народі вважалося, що на подальшу долю дитини могли вплинути і материнські прокльони.

Ой го-го-го!
Пропала моя доля...
Прокляла ненька,
Як я була маленька⁴³.

Одним із символів долі та життєвої дороги людини в українців традиційно вважався рушник.

Його функція – оберігати дитину від будь-якого нещастя. Саме тому рушник присутній при обрядах народження (повитуха приймала на нього немовля) та хрестин (обов'язково брали до церкви)⁴⁴. Про важливе значення рушника свідчить така народна примовка, записана кореспондентом Етнографічної комісії ВУАН у Вінницькій області: коли маленького хлопчика, дивуючись його розумом або сміливістю, питали: "Звідки ти взявся?", то мати вчила відповідати: "Кажи, що мене бог спустив з неба на рушнику"⁴⁵. За народними уявленнями рушник виступає медіатором між двома світами, між життям та смертю. Вважалося, що рушник дає людині дорогу, по якій вона "йде свій вік". Порушення цілісності полотна (наприклад, переривання нитки при виготовленні) в народній свідомості сприймалося як передвістка нещастя і навіть асоціювалося з припиненням просування життєвим шляхом. Отже, з одного боку, рушник символізував щасливий початок життя, а з іншого – трактувався як скерований шлях, що закінчується переходом в "інший" світ⁴⁶.

До новонародженої дитини в народі ставилися як до чужинця, який прийшов із "того" світу. До моменту проведення обряду хрещення, коли відбувалася зміна статусу немовляти, його вважали "нечистим"⁴⁷. Вірили, що в цей період навколо дитини активізується дія злих духів, від яких її потрібно ретельно оберігати⁴⁸. Наприклад, "незахищену" (нехрещену) дитину не перевозили через річку або перехрестя. Оскільки, вони символізували собою кордон між "цим" і "тим" світом, то люди боялися, що нечиста сила може забрати дитину назад⁴⁹.

У багатьох народів світу відома віра в духів, які намагаються переслідувати новонароджених. Так, наприклад, за народними уявленнями слов'ян та німців нехрещену дитину могли викрасти чорт, відьма або полудниці⁵⁰. У записках Я.Новицького, зроблених у Катеринославській губернії в кінці XIX ст. міститься така розповідь: "У однієї жінки родилась дитина і осталась на ніч нехрещеною. Баба пішла додому, а роділля загасила каганець і заснула. Нечисті й підмінили дитину: своє поклали в колиску, а те взяли"⁵¹. Аналізуючи інші етнографічні джерела, ми можемо побачити, що в народних уявленнях українців викрадення дітей найчастіше приписувалося саме чортам⁵². В народі також вірили, що немовля можна повернути назад. Для цього необхідно було вирізати дванадцять різок з дерев-одноліток, винести дитину на перехресну дорогу та бити ними, поки не прилетить чорт у вигляді вихора і знову не обміняє дітей⁵³. Як ми бачимо, перехрестя в даній ситуації виступає місцем зустрічі з демонічними персонажами.

Зміна статусу дитини, остаточне відділення її від "чужого" світу відбувалися під час обряду хрестин. Традиційно хрестини в українців поділялися на дві частини: хрещення дитини у церкві та одвідини і святкування родин⁵⁴. Не дивлячись на впровадження християнських традицій, народна пам'ять зберегла давні звичаї, пов'язані з даним обрядом переходу. Входження нового члена сім'ї супроводжувалося цілою низкою охоронних та очисних заходів, спрямованих проти злих духів, які, як зазначалося вище, за народними віруваннями свою найбільшу активність проявляють у переломні моменти людського життя.

Традиційно в українців важливе значення надавалося вибору кумів – хрещених батьків для дитини. До цієї справи ставилися з великою відповідальністю та обережністю. Зазвичай на роль кумів запрошували родичів, сусідів чи знайомих. Але коли в родині були випадки смерті дітей, то хрестити новонародженого просили перших зустрічних на дорозі ("стрічених кумів", "кумів з дороги")⁵⁵. За даних обставин відмова від кумівства вважалася тяжким гріхом⁵⁶. В народі вірили, що таким чином можна обманути долю і зберегти життя дитини⁵⁷.

Семантика дороги особливо проявлялася під час обряду хрестин. Шлях від дому до церкви уявлявся дуже небезпечним локусом. Розпочинався ритуал із порогу, що символізував початок життя людини, прилучення її до дому, до сімейного вогнища. За народними уявленнями українців поріг є своєрідним кордоном між світом живих та світом мертвих. Вірили, що під порогом перебувають духи пращурів⁵⁸. Згідно міфологічних уявлень поріг був межею між "своїм" та "чужим" світом. Саме тому, виходячи з хати, із захисною метою наступали правою ногою на сокиру або гребінь. В українській традиції існував звичай перед виходом із хати класти новонароджену дитину біля порога⁵⁹. На Гуцульщині щоб уберегти немовля від "зурочень", його прикладали до порогу, а потім переступали через залізний предмет⁶⁰. На Поділлі, Поліссі та Волині на поріг клали ніж з жаринами. Старша кума з дитиною першою переступала через ніж і жар, а слідом за нею виходили інші. Мотивували цю дію так: "Щоб до немовляти не приступила нечиста личина і щоб не вмерло"⁶¹.

Велику увагу приділяли вибору дороги, по якій їхали або йшли до церкви і назад, оскільки вона співвідносилася із життєвим шляхом дитини. Цей шлях намагалися подолати дуже швидко, не забуваючи на кожному перехресті кидали хліб із сіллю у якості оберегу⁶². Цікавим є обряд, коли баба-повитуха в кінець рушника, яким накривали новонародженого, прив'язувала шматок хліба та цеглини, що відвалилась від печі, які по дорозі до церкви хрещені батьки повинні були кинути через голову⁶³. Після обряду хрещення так само скоріше поверталися додому⁶⁴. Крім того, було прийнято йти з дитиною після хрещення із церкви іншою дорогою для того, щоб збити зі шляху смерть, хвороби і нещастя. З цією ж метою подавали немовля до хати через вікно, а іноді й виносили так само⁶⁵. Вікно в українській міфологічній традиції виступало певним каналом зв'язку із потойбічним світом. Вважалося, що під час народження дитини двері в інший світ лише трохи відчиняються, тоді як вікно виступає як нерегламентований шлях через заборонений кордон між світами⁶⁶.

Коли вперше вносили дитину в хату, хрещені батьки повинні були переступити з нею через ніж, сокиру або ключі, які клали на поріг. Іноді до порога прикладали саму дитину⁶⁷. Таким чином, дитину освячували через поріг, остаточно приймаючи у родинне коло⁶⁸.

Про важливість хрестильного обряду свідчать вірування українців, пов'язані зі смертю новонародженої дитини. Немовлята, які за життя не перейшли у статус повноцінної людини (тобто не були охрещені і не отримали імені) становлять окрему категорію міфологічних персонажів ("нечистих покійників"). Особливо небезпечними духами ставали мертвонароджені, випадково задушені матір'ю або навмисно вбиті. Вважалося, що перетворення померлих дітей у демонічних персонажів пов'язане із неможливістю переходу їх душ у потойбічний світ: "Блудить буде, бо уже нема ему дорожки на тот свет". Отже, не отримавши своєї долі, вони зберігають зв'язок із живими⁶⁹. В народі їх називали "потерчатами". В Україні вважалося: "Коли потерча досягне сімох років, тоді воно вилітає з своєї могили в вигляді птиці й, літаючи по піднебесю, жалісним голосом просить хреста. Коли хто випадково почує голос потерчати, то повинен зупинитись й зробити з чого-небудь хрестик і покласти його на дорозі... Тоді потерча злітає на те місце, де покладено хрестик, бере його і відлітає"⁷⁰. На Поліссі для того, щоб охрестити померлу нехрещеною дитину, одягали хрести на трьох перших зустрічних дітей⁷¹. Дії цих міфологічних персонажів були спрямовані на "своїх" – на матерів або близьких родичів і в цілому на всіх вагітних жінок та новонароджених. Вважалося, що таким чином вони намагалися помститися за свою нещасливу долю⁷².

В Україні побутували звичаї вшанування матері та новонародженого, що мали назву родини (одвідки, радосник), на які зазвичай запрошували кожного, кого зустрічали по дорозі, хто йшов чи їхав⁷³. Згідно народних вірувань маленька дитина була дуже вразлива до появи чужих людей, тому дотримувалися спеціальних правил при спілкуванні з нею. Коли родичі та сусіди на другий чи третій день після пологів йшли відвідати породіллю, то мали при першій зустрічі вимовити певні заклинання. Зайшовши до хати і привітавшись, казали "нівроку"⁷⁴. Після "зливок", обряду очищення баби-повитухи та породіллі, а також частування присутнім роздавалися букети квітів, щоб дитина росла здоровою і щасливою. З ними гості обов'язково повинні були йти додому, бо в іншому випадку їх могла зустріти на дорозі нечиста сила⁷⁵. Квітка асоціювалася з образом новонародженого і виступала магічним предметом-символом, що використовувався у лікувальних цілях⁷⁶. Також в народі вважали, що поки дитині не виповнилося шість тижнів, мати повинна носити із собою ніж та інші обереги "щоб не причахнулась (присахнулась) нечиста сила"⁷⁷. Отже, ми бачимо, що навіть після хрестильного обряду немовля вважалося ще недостатньо захищеним від дії зовнішніх сил.

Таким чином, дана стаття є спробою розглянути символіку дороги через призму обрядів переходу (народження та хрестин). З'ясовано, що поява людини на світ у свідомості українців першої половини XIX – початку XX ст. сприймалася у контексті поєднання земного та потойбічного світів. Вважалося, що немовля є "чужою" істотою, яка приходить із "того" світу і до моменту хрещення зберігає з ним зв'язок. Саме тому існувала ціла система норм поведінки, спрямованих на захист дитини від впливу злих сил, що могли забрати її назад до себе. Оскільки дорога в народній свідомості була місцем контакту із демонічними істотами, тому в обрядах, пов'язаних із народженням дитини, їй надавалося сакральне значення. Крім того, в традиційному світогляді українців дорога значною мірою співвідносилася із життєвим шляхом

та долею новонародженого, у зв'язку з чим люди намагалися дотримуватися усіх звичаїв та обрядів, пов'язаних із семантикою даного локусу.

- ¹ Геннеп А., ван. Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. – М., 1999. – С. 9.
- ² Боряк О.О. Стан народного акушерства в XIX ст. // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 49.
- ³ Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы. – М., 1999. – С. 9.
- ⁴ Чубинський П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной Императ. Рус. Географ. Обществом. Материалы и исследования собранные д. чл. П.П.Чубинским. – СПб., 1872 – 1878. – Т. I – VII. – // 1877. – Т. IV. Обряды: родини, крестини, свадьба, похорони. – С. 2.
- ⁵ Щепанская Т.Б. Культура дороги в русской мифо-ритуальной традиции XIX – XX ст. – М., 2003. – С. 196.
- ⁶ Плотникова А.А. Встреча // Славянские древности: Этнолингвистический словарь в 5 т. / РАН, Институт славяноведения и балканистики / Н.И.Толстой. – М., 1999. – Т. 2. – С. 453.
- ⁷ Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы. – С. 10, 29, 105.
- ⁸ Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу. – К., 2006. – С. 22.
- ⁹ Борисенко В.К. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців: Навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. – К., 2000. – С. 101.
- ¹⁰ Геннеп А., ван. Вказ. праця. – С. 51.
- ¹¹ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 101.
- ¹² Грушевський М. Вказ. праця. – С. 22.
- ¹³ Левкиевская Е.Е. Дорога // Славянские древности. – М., 1999. – Т. 2. – Д – К. – С. 124.
- ¹⁴ Щепанская Т.Б. Вказ. праця. – С. 40, 50.
- ¹⁵ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 24.
- ¹⁶ Плотникова А.А. Встреча... – С. 453.
- ¹⁷ Наукові архівні фонди рукописних матеріалів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського (далі – ІМФЕ). – Ф. 1 – 6. – Од. зб. 684. – Арк. 22.
- ¹⁸ Чубинський П.П. Вказ. праця. – С. 2.
- ¹⁹ Левкиевская Е.Е. Дорога... С. 128.
- ²⁰ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 15.
- ²¹ Балушок В.Г. Обряды українців та давніх слов'ян. – Львів-Нью-Йорк, 1998. – С. 127.
- ²² Плотникова А.А. Перекресток и распутье в народной культуре Полесья // Живая старина. – 2002. – № 4. – С. 4 – 6.
- ²³ ІМФЕ – Ф. 1 – 4. – Од. зб. 125. – Арк. 6.
- ²⁴ Чубинський П.П. Вказ. праця. – С. 2.
- ²⁵ Плотникова А.А. Перекресток... – С. 6.
- ²⁶ Колодюк І.В. Народна медицина у традиційній культурі українців Центрального Полісся (остання чверть XX – початок XXI ст.). – К., 2006. – С. 61, 63.
- ²⁷ Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 219.
- ²⁸ Боряк О.О. Баба-повитуха в культурно-історичній традиції українців: між профанним і сакральним. – К., 2009. – С. 252.
- ²⁹ Иванов П.В. Народные рассказы о доле // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К., 1991. – С. 350.
- ³⁰ Седакова О.А. Погребальная обрядность восточных и южных славян. – М., 2004. – С. 41.
- ³¹ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 22.

- ³² Иванов П.В. Вказ. праця. – С. 351.
- ³³ Боряк О.О. Баба-повитуха... – С. 247, 249, 251 – 257.
- ³⁴ Иванов П.В. Вказ. праця. – С. 349 – 350.
- ³⁵ Левкиевская Е.Е. Доля // Славянские древности. – М., 1999. – Т. 2. – Д – К. – С. 116.
- ³⁶ Иванов П.В. Вказ. праця. – С. 350.
- ³⁷ Боряк О.О. Баба-повитуха... – С. 251 – 252.
- ³⁸ Левкиевская Е.Е. Доля... – С. 116.
- ³⁹ Иванов П.В. Вказ. праця. – С. 349.
- ⁴⁰ Левкиевская Е.Е. Доля... – С. 116.
- ⁴¹ Сумцов М.Ф. Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. – Харків, 2002. – С. 153.
- ⁴² Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 103.
- ⁴³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. 1. – Од. зб. 1511. – Арк. 27.
- ⁴⁴ Яковлева О. Рушник як символ когнітивної моделі праукраїнців // Народна творчість та етнографія. – 2006. – №3. – С. 32.
- ⁴⁵ ІМФЕ – Ф. 1 – 7. – Од. зб. 694 – Арк. 56.
- ⁴⁶ Боряк О. Ткацтво в обрядах та віруваннях українців (середина ХІХ – початок ХХ ст.). – К., 1997. – С. 148 – 149.
- ⁴⁷ Седакова О.А. Вказ. праця. – С. 46.
- ⁴⁸ Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – С. 192.
- ⁴⁹ Колодюк І.В. Вказ. праця. – С. 72.
- ⁵⁰ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 66.
- ⁵¹ Новицький Я.П. Духовний світ в уяві українського народу (сказання, легенди, замовляння, молитви, рецепти народної медицини) // Таланчук О. Духовний світ українського народу. – К., 1992. – С.12.
- ⁵² Гнатюк В.М. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків // Таланчук О. Духовний світ українського народу. – К., 1992. – С. 388.
- ⁵³ Новицький Я.П. Вказ. праця. – С.12.
- ⁵⁴ Вовк Х. Вказ. праця. – С. 192.
- ⁵⁵ Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры (по материалам родильной обрядности украинцев). – К., 1981. – С. 120.
- ⁵⁶ Боряк О.О. Україна: етнокультурна мозаїка. – К., 2006. – С. 29.
- ⁵⁷ ІР НБУВ – Ф. 1. – Од. зб. 1511. – Арк. 35.
- ⁵⁸ Чубинський П.П. Вказ. праця. – С. 10.
- ⁵⁹ Скуратівський В. Хатні обереги // Берегиня. – К., 2009. – №1. – С. 42.
- ⁶⁰ Гаврилюк Н.К. Вказ. праця – С. 139.
- ⁶¹ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 108.
- ⁶² Левкиевская Е.Е. Дорога... – С. 128.
- ⁶³ Боряк О. Ткацтво... – С. 146.
- ⁶⁴ Грушевський М. Вказ. праця. – С. 66.
- ⁶⁵ Борисенко В. К. Вказ. праця. – С. 108.
- ⁶⁶ Боряк О. О. Баба-повитуха... – С. 251 – 252 – 253.
- ⁶⁷ Боряк О.О. Україна... – С. 29.
- ⁶⁸ Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л., 1983. – С. 138.

- ⁶⁹ Виноградова Л.Н. Народные представления о происхождении нечистой силы: демонологизация умерших // Славянский и балканский фольклор. Народная демонология. – М., 2000. – С. 18, 35, 36.
- ⁷⁰ Щербак І. Вказ. праця. – С. 110.
- ⁷¹ Левкиевская Е.Е. Дорога... – С. 128.
- ⁷² Виноградова Л.Н. Вказ. праця. – С. 36.
- ⁷³ Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу: Іст. реліг. моногр. – К., 1991. – С. 207.
- ⁷⁴ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 105.
- ⁷⁵ Чубинський П.П. Вказ. праця. – С. 12 – 13.
- ⁷⁶ Гаврилюк Н.К. Вказ. праця – С. 154, 168.
- ⁷⁷ Борисенко В.К. Вказ. праця. – С. 107.

В статье рассматриваются обычаи и верования, связанные с дорогой в семейной обрядности украинцев на примере традиционных обрядов рождения и крестин. Исследуется символика дороги и связанные с ней представления о судьбе человека.

Ключевые слова: дорога, образ, судьба, обряд рождения, крестины, народные верования.

Article deals with the customs and beliefs related to the road in family rituals of Ukrainians based on examples of the traditional birth and christening rites. The symbols of the road and the conceptions about human's fate are researched.

Key words: road, image, fate, birth rites, christening, people's beliefs.

ДЕФОРМАЦІЯ ВЕСІЛЬНОЇ ОБРЯДОВОСТІ СЕЛЯН РОМЕНЩИНИ в 30-ті роки XX століття

У статті досліджується деформація весільної обрядовості українських селян Роменщини в 30-ті роки XX століття.

Ключові слова: народна культура, традиційна обрядовість, весільна обрядовість, ритуал.

Трагічні події початку 30-х років XX століття (колективізація та "розкуркулення", голодомор) негативно позначилися не лише на матеріальному становищі українського селянства, а й на традиційній українській культурі, зокрема й на сімейній обрядовості. Остання включає низку свят, ритуалів та обрядів, які супроводжують людину від народження до смерті. Ці звичаї і обряди передаються від діда-прадіда встановлюючи зв'язок між поколіннями. Однією з складових ланок сімейної обрядовості є весільна обрядовість.

Наші пращури надавали весільному обряду глибокого символічного значення. Тому вивчення весільної обрядовості селян як складової частини сімейної обрядовості традиційної етнокультури, зокрема і в такі складні періоди історії, якими були 30-ті роки XX ст., дасть змогу краще зрозуміти духовний світогляд наших пращурів.

Дане дослідження має регіональний характер і охоплює Роменський район Сумської області. На початку 30-х років XX ст. ця територія входила до складу Харківської області. 15 жовтня 1932 р. Роменський район було включено до Чернігівської області. А Указом президії Верховної Ради СРСР "Про утворення Сумської області в складі УРСР" від 10 січня 1939 р. Роменщина увійшла до складу Сумської області¹.

Однією з найважливіших подій в житті людини є одруження. Це одне з явищ традиційної культури, яке увібрало в себе народні звичаї, етикет, мораль, соціальні правові уявлення².

Для українців традиційного суспільства були характерні ранні шлюби. Дівчат віддавали заміж в 15 – 17 років, а хлопців женили у 18 – 20 річному віці³. Це було характерним і для 30-х років XX ст., про що свідчать респонденти: "Моїй сестрі було 18 год, а вона ще не заміжня, хоч і сватали її вже. Так батько і каже: "Пора тобі заміж уже в дівках засиділася, перебірала, а тепер хто трапиться за того і підеш"⁴.

Знайомство молоді проходило під час різноманітних розваг. У традиційному суспільстві побутовали такі форми розваг як "вулиці", "вечорниці", "досвітки", "вечірки", "музики", "кутки", "колодки", "вигін"⁵. З пояснень респондентів можна стверджувати, що для Роменщини характерним є походження цих назв від місць зібрання молоді на селі ("лавочки", "вулиці", "колодки", "кутки", "вигін", "ставидло"), а також від часу їх проведення ("досвітки", "вечорниці")⁷.

В досліджуваний період з метою ідеологічного впливу на молодь все частіше запроваджувалися вечори відпочинку в клубах. В сільських будинках культури з ціллю атеїстичної пропаганди відбувались вечори-читання, а після них танці і розваги⁸. Розваги в сільбудах набували все більшого поширення серед молоді, хоча старше покоління не схвалювало таких уподобань. "Мати не пускала мене гулять в клуб, бо считала його будинком гріховності. В нашому селі розибирали церкву і з неї зробили клуб, які можуть бути танці в клубі? Це ж святотацтво"⁹. Незважаючи на значне поширення відпочинку молоді в клубах, слід зазначити, що вечорниці протягом 30-х років XX ст. все ж таки мали місце серед форм дозвілля молоді. Збереження народних форм розваг свідчить про їх давнє походження і про стійкість традиційної культури¹⁰.

Молодь, яка знайомилася під час таких гулянь, з настанням шлюбного віку одружувалася.

Весілля здебільшого святкували восени, коли закінчувалися польові роботи. Влітку весілля не справляли, бо в суспільстві побутувала думка, що та родина яка святкує весілля в гарячу пору жнив може залишитися без хліба, якщо не встигне швидко зібрати урожай за сприятливої погоди. Зважаючи на те, що весілля в традиційному суспільстві святкували тиждень і запрошували всіх родичів і сусідів, подібне дійсно могло трапитися. Звідси й прислів'я: "Хто в петрівку п'є горілку, той зимою без чобіт"¹¹. Респонденти свідчать, що "порою весіль була осінь. Свайби гуляли після Покрови, а тепер стали гулять коли кому захочеться, можуть і в піст. А раніше борони Боже в піст гулять"¹². Хоч осінь і пора весіль, але з приходом посту, а це кінець листопада – грудень, весілля не справляли¹³.

У традиційному українському суспільстві весільний обряд мав чітку структуру. Він складався з декількох етапів – передвесільного (запити, сватання, оглядини, заручини), весільного і післявесільного¹⁴.

Традиційний весільний обряд на Роменщині зберігався в усій його цілісності до початку 30-х років ХХ ст. Збідніння села в процесі колективізації призвело до скорочення і навіть до зникнення деяких весільних ритуалів.

Насамперед це стосується передвесільного періоду. Запити, сватання, заручини, оглядини втратили своє первинне призначення і продовжували існувати більшою мірою як певна формальна традиція. Протягом 30-х років ХХ ст. деякі з компонентів цього циклу взагалі зникли. Це стосується оглядин і допитів. На Роменщині якщо і зберігався обряд сватання, то він був об'єднаний із заручинами¹⁵. Угода, що супроводжувала цей обряд, мала символічний характер, значно послабилася її правова функція¹⁶. Разом з тим, такий елемент цього обряду, як гарбуз, ще повною мірою побутував серед роменців у 30-ті і наступні роки ХХ ст. Про це свідчать опитані респонденти: "Коли якийсь хлопець прийшов до мене свататися, я йому винесла гарбуза. Я його зовсім не знала, він з другого села і не полюбився він мені"¹⁷. Траплялися випадки коли після відмови хлопцеві при сватанні дівчина згодом змінювала свою думку і приймала пропозицію кавалера. "Мій дід з сусіднього села. Прийшов з війни і собрався женитися. Насобірав по селу гарбузів, а тоді його родич, який робив у нас на зерноскладі, посовітував мене засватати. Ну прийшов він до мене свататися, а я йому дала гарбуза. Не полюбився він мені. А тоді мати мені і каже, – він же партійний і образований, і на війні був, і орденів скільки в нього, соглашайся. Мене трохи поуговарювали я і согласилася. Пішли на зерносклад і сказали його родичу щоб переказали, що можна приходити свататися. За другим разом вже согласилася"¹⁸.

Традиційно весілля в українському селі тривало майже тиждень. Воно розпочиналося з п'ятниці випіканням короваю і запрошенням гостей¹⁹. Та вже на початку 30-х років ХХ ст. і в подальші роки тривалість весілля на Роменщині скоротилася від трьох днів до одного²⁰. Це зумовлено зниженням добробуту селян в процесі здійснення Роменською владою колективізації і голодомором 1932 – 1933 рр. У другій половині 30-х років ХХ ст. відбулося покращення економічної ситуації в селах Роменщини, проте воно суттєво не вплинуло на тривалість весіль. Адже населення хоч і отримувало оплату за працю в колгоспах, її ледве вистачало на покриття накладених державою податків²¹. Відповідно через скорочення тривалості весілля на Роменщині весь шлюбний обряд зазнав деформацій. Слід зазначити, що і в інших регіонах України весільна послідовність, яка до колективізації відзначалася ретельно розробленими ритуалами і звичаями, була також значно трансформована²².

Як свідчать респонденти, ще до 1932 року весільні обряди на Роменщині побутували повною мірою. Але, коли вже повністю були вилучені всі продукти харчування і розпочався голод, весілля не святкували²³. "Даже в войну, як кому треба було женилися, а в голодовку не знаю такого щоб свайбували. Даже ті шо багатші були, при владі в активах і ті не женилися. Чим же ти одбувать будеш гостей?"²⁴ Опитані автором респонденти не надали свідчень про проведення весіль на Роменщині під час голодомору 1932 – 1933 рр, хоча по Україні такі випадки траплялися. На ці весілля збиралася зовсім не значна кількість людей, переважно це були родичі, які жили поруч. Укладання таких шлюбів відбувалося без будь-яких обрядів²⁵.

В процесі проведення колективізації багато церков Роменського краю було знищено, а священнослужителі вигнані з села, або переслідувалися радянською владою. В Україні таїнство вінчання вже на початку 1930-х років було заборонене²⁶. Про це також свідчать респонденти

Роменщини: "Моя мати в 16 год заміж виходила в 1931 році, так уже не вінчалася"²⁷. Ці події знайшли своє відображення і в народному фольклорі.

"Перестали всі молитись,
Без попів стали дружитись
Без попів весілля стали гулять
Попів стали зневажать"²⁸.

Слід відзначити болючість заборони вінчання для віруючих роменців, оскільки цей обряд мав велике духовне значення для християн, які вважали, що при вінчанні шлюб укладався на небесах і така сім'я жила в парі все життя²⁹. "Моя баба вінчалася, моя мати вінчалася і я хотіла вінчатися в нашій церкві, яка ж вона гарна. Та вже з приходом колективізації церкву розібрали, а піп тихенко принишк і не виступав. Так ми вже побоялися вінчатися, на себе гнів називають активістів. Пішли в сільську раду записалися і все на цьому"³⁰. Хоча траплялося, що дуже набожні люди намагалися повінчатися. Саме таїнство вінчання відбувалося зазвичай не в церкві, а в хаті священика при обмеженому колі присутніх. "Розказували, що наша якась родичка, кріпко віруюча, коли виходила заміж надумала в тихаря вінчатися. Вінчалися вони в поповій хаті. З гостей там були тільки сестра і брат. І все зробили тихо, щоб ні одна жива душа не знала. А на другий день уже з усіма родичами і сусідами пішли записуватися в сільраду"³¹. Слід зазначити, що такі випадки були поодинокі. На відміну від обряду хрещення, люди не намагалися провести церемонію вінчання, щоб не накликати на себе гнів місцевих активістів³². Подібна ситуація була і по всій Україні³³.

Характерною рисою 30-х років XX ст. були весілля, що організовувалися комсомольськими осередками. На Роменщині такі весілля називали "Червоні весілля"³⁴. За свідченнями респондентів: "Це так гуляли свайби партійні. Вони не заморочувалися сватанням, заручинами, а могли просто прийти, домовитися про свайбу і зразу ж гулять. Часто старі традиції вони називали куркульськими забобонами"³⁵.

Такі весілля мали на меті підірвати і зовсім знищити вплив церкви на життя українських селян. О.Стасюк також зазначає, що після 1933 року весілля відбувалися, але вже не такі, як раніше, і організовувалися "по советськи"³⁶. Ці шлюби укладалися переважно в родинах сільського керівництва, яке не голодувало. Вони проходили із святкуваннями, музикою та пригощаннями, без дотримання народних звичаїв та обрядів³⁷.

Через брак коштів, а в період голодомору і продуктів харчування, селяни все рідше одружувалися за традиційними канонами. Заборона вінчання і атеїстична пропаганда ще більше поглиблюють цей процес серед селян Роменщини. І, як наслідок, в кінці 30-х – на поч. 40-х рр. XX ст. з'являється новий вид одруження, що в народі називався "сходитися"³⁸. Існували ще й інші варіанти, такі як "складати людей докупи"³⁹.

Такі шлюби роменськими селянами не вважалися справжніми і осуджувалися громадою села⁴⁰. "Я тоді цього не розуміла і зараз не розумію, як це пожив з однією жінкою, а тоді до другої пішов і там діти, і там діти. Може собі спокійно і далі піти. Коли була церква і вінчалися такого не було"⁴¹. В 30-х роках XX ст. частішали випадки розірвання шлюбу. "Батько з матір'ю розійшлися, їх розвели. Вони не вінчані були, бо не розішали, а батько ще й учителем був, так йому ніяк не можна було це робити. Ми з сестрою осталися з матір'ю, а бабуся нам помагала. Коли батько привів другу жінку до бабусі ми були там і все бачили. Він її не завів зразу в хату, а зайшов сам і сказав, що привів невістку, а бабуся і каже: "за одного сина дві невістки не буває". Так вона там ні разу і не була поки бабуся жива була"⁴².

Слід зазначити, що коли після голодних років обряд весілля знову почав відновлюватися в українському селі, то деякі елементи його вже було втрачено, а інші заборонено. Так, через відсутність в 30-х рр. XX ст. достатку у селянських господарствах, нівелювався такий елемент традиційного українського весілля, як посаг молоді⁴³. Раніше виготовлення посагу мало велике значення для життя майбутньої сім'ї. Він виготовлявся спільно матір'ю та донькою протягом кількох років. Як хлопець має збудувати своє житло, відділитися від батьків, так дівчина має приготувати посаг⁴⁴.

Посаг посідав неабияке місце у весільній обрядовості, як вияв морально-етичних норм.

Досліджуючи деформацію традиційної культури українців в кінці 20-х – на початку 30-х років ХХ століття О.Стасюк зазначає: "Усвідомлюючи, закладену попередніми поколіннями, важливість та необхідність посагу для молодих, матері за недотримання традиційних весільних обрядів позбавляли дочок приданого, вважаючи це великим покаранням"⁴⁵. Для Роменщини таке явище не характерне. Опитані автором респонденти свідчать, що якщо й траплялися випадки коли дівчина йшла заміж без приданого, то було це виключно через матеріальні нестатки батьків, а не через те що її позбавляли посагу⁴⁶.

Весільні обряди і звичаї українців дають широке уявлення про етичні і естетичні погляди народу, різні аспекти його життєдіяльності. Проте події 30-х років ХХ ст. призвели не тільки до зменшення тривалості святкування весілля (від тижня до 3, або навіть одного дня), випадання окремих структурних елементів, а й до зміни святкових страв та одягу. В досліджуваний період основними весільними стравами були: перш за все коровай⁴⁷, "картошка, капуста тушена, квашена, свіжа якщо була, крупи, кисіль. Ось і все, бо що ж тоді було. Ну, а гуляли дуже гарно, весело"⁴⁸. Велике значення в досліджуваний період на Роменщині мала селянська взаємодопомога. "Кухня слаба була, бо ні з чого було, ну все одно помагали сусіди хто чим міг. Як знали що свайба, то з кутка зносили в кого що було – той курку несе, той пшоно, макарони, муку, горілку, все несуть на свайбу. Тепер так ніхто нікому не допоможе, даже таке буває, що рідні не помагають"⁴⁹. Пізніше, з розвитком села і покращенням добробуту роменців, значною мірою була трансформована і сама весільна кухня, але й надалі основною обрядовою стравою залишався коровай.

Щодо призначення дня весілля, то протягом усіх 30-х років ХХ ст. все ж таки дотримувалися давніх традицій. "Свайбу гуляли не в суботу, як зараз, а в неділю і вінчалися тоді ж. В суботу батюшка не вінчає по-закону, ну в нас тут (нині – авт.) вінчає і в суботу. Ну по книжці написано коли не вінчаються – понеділок, вівторок, субота". Якщо ж траплялося, що весілля святкували не в неділю, а в якийсь інший день, то з дівчини, яка йшла заміж, кепкували, казали, що "вона прогуляла неділю!"⁵⁰, "не достойна неділі", "їй не хватило неділі!"⁵¹. Тому вся молодь намагалася одружуватися в неділю. Проте іноді траплялося, "якщо наближався Великий піст, а весілля не встигли згуляти, то робили весілля і в інші дні"⁵².

На весіллі в досліджуваний період, за винятком голодних 1932 – 1933 років, молодій парі за свідченнями респондентів дарили "в основному матерію, може гроші, якщо в кого були"⁵³. Дорогих подарунків не приносили, бо статки селян Роменщини в той період були мізерними. Постійні податки і облігації забирали всі прибутки селян Роменщини.

На весілля запрошували родичів, друзів, сусідів, свій куток. Запрошені і обдаровували молодих. Але, окрім запрошених, приходило ще й багато зівак, які хотіли подивитися на весілля. "Незапрошених за стіл не садовили і не частували. Вони ж і нічого не дарили. Просто тоді було заведено, як що кому цікаво приходили подивитися на молодих. А вже як запросили до кого, то береш матерію на одну колошу і йдеш на свайбу. Отакі були подарки"⁵⁴.

Вже в кінці 30-х – на початку 40-х років ХХ ст. весілля "Гуляли чотири дні, ще й в четвер хату мели. В хаті так югували, так гуляли, дуріли, могли піч глиною вимазати, не крейдою, а глиною. Харашо тоді гуляли, дружні були, помагали один-одному"⁵⁵. "Сам процес свайби був такий самий. Поїде жиних за молодого забере її, одбуде свайбу і до жениха їдуть. Раньше газдва була, ходили за молодого, циганили. Раніше так гляли, бува таке пустиння в хаті зроблять що страх, якби ти зараз побачила так перелякається можна. Молотарку в хаті робили, терницю внесуть в хату, ту що коноплі терли, соломі туди кидає, попіл з печі вигрібає, сипе. Та димить у хаті наче паровоз пройшов, а молодий сидить на покуті і так плаче, що рушники молоді вже чорні як сажа, пропадуть рушники. Я ж помню харашо хоч ще і малий був, нам все одно було що вони там роблять, нам якби коржики давали, стоємо на полу і ждемо. Тоді вже сестра молодого каже: – "Цить Іване, завтра вже прибірають будемо і рушники попереємо". А після того ще тиждень всім кутком прибірають, кучкуються там і все лахміття перебірають, рушники перуть, ну і гуляють, співають, а тоді вечеряють те ж що поносять. На другий день, як гуляють на грубі баштан зробили, городника намітили. Він на грубі одмічає рашпілем де що будуть садить, – оце помідори, кавуни, оце на гірки буде, це на капусту, і дере по грубі яму в палець завтовшки, всю грубу обмалює наче план городу. Ну, вже на другий день після цього все в порядок приводять, прибірають"⁵⁶.

Отже, можемо зробити висновок, що традиційний обряд весілля українських селян Роменщини у своїй обрядовій повноті побутував лише до 30-х рр. XX ст. Вже на початку 30-х відбулися окремі зміни в його структурі. Колективізація, "розкуркулення", голод призвели до нівелювання народної культурної традиції в тому числі й весільного обряду. За свідченнями респондентів на Роменщині під час голодомору 1932 – 1933 років весілля як традиційний обряд були відсутніми.

В другій половині 30-х років XX ст. спостерігається певне відродження весільного обряду, але в деформованому вигляді, що пояснюється втратами в попередній період та впливом комуністичної ідеології на всі сфери життя тогочасного суспільства. Були втрачені деякі елементи традиційного весілля. Так, майже не зустрічався обряд заручин. Певною мірою з передвесільних обрядів побутувало тільки сватання. Нівелювався такий елемент традиційного українського весілля як посаг молодой, що було зумовлено матеріальними нестатками батьків. Заборонено обряд вінчання тощо.

Разом з тим, слід зазначити, що не дивлячись на матеріальні труднощі в даний період серед роменців все ж таки зберігалася колективна взаємодопомога, що проявлялася, зокрема, в організації весіль. Сусіди спільними зусиллями допомагали накрити стіл, підтримували один одного не тільки морально, а й матеріально. Весільний обряд, хоч і в деформованому вигляді, все ж таки продовжував значною мірою виконувати свої суспільні функції, зокрема комунікативну – транслювати певні соціокультурні цінності від покоління до покоління.

¹ Покидченко Л.А. Сумщина від давнини до сьогодення: науковий довідник. – Суми, 2000. – С. 274.

² Борисенко В. Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. – К., 2000. – С. 125.

³ Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні: Історико-етнографічне дослідження. – К., 1988. – С. 15.

⁴ Зап. автором 2010 р. від Скрипаль Євдокії Прокопівни, 1925 р.н. в с. Скрипалі Роменського р-ну, Сумської обл. (нині проживає в с. Пустовойтівка Роменського р-ну, Сумської обл.)

⁵ Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 16.

⁶ Зап. автором 2010 р. від Аврамець Софії Ігнатівни, 1925 р.н. в с. Пустовойтівка Роменського р-ну, Сумської обл.

⁷ Зап. автором 2010 р. від Пікулівської Марфи Трохимівни, 1922 р.н. народилася в хуторі Низки Роменського р-ну, Сумської обл. (нині проживає в с. Вовківці Роменського р-ну, Сумської обл.)

⁸ Зап. автором 2010 р. від Федько Івана Олексійовича, 1921 р.н. в с. Гаї Роменського р-ну, Сумської обл.

⁹ Зап. автором 2010 р. від Аврамець С.І.

¹⁰ Борисенко В. Весільні звичаї... – С. 16.

¹¹ Зап. автором 2010 р. від Туник Ганни Андріївни, 1925 р.н. в с. Вовківці Роменського р-ну, Сумської обл.

¹² Там само.

¹³ Борисенко В. Весільні звичаї... – С. 19.

¹⁴ Борисенко В. Весільна обрядовість // Українці: історико-етнографічна монографія у двох книгах. Книга 1. – Опішне, 1999. – С. 433.

¹⁵ Зап. автором 2009 р. від Верхогляд Ніни Олексіївни, 1928 р.н. в с. Галка Роменського р-ну, Сумської обл.

¹⁶ Борисенко В. Весільні звичаї... – С. 33.

¹⁷ Зап. автором 2006 р. від Пікулицької Ганни Григорівни, 1922 р.н. в с. Заруддя Роменського р-ну, Сумської обл.

¹⁸ Зап. автором 2010 р. від Олексенко Явдокії Симонівни, 1926 р.н. в с. Заруддя Роменського р-ну, Сумської обл.

¹⁹ Велика ілюстрована енциклопедія України. / Упор. В.К.Борисенко, Л.І.Брюховецька, Г.І.Веселовська та ін. – К., 2009. – С. 174.

- ²⁰ Зап. автором 2010 р. від Пикулівської М.Т.
- ²¹ Зап. автором 2010 р. від Олексенко Я.С.
- ²² Нолл Віл'ям. Трансформація громадянського суспільства. Усна історія селянської культури 1920-30 років. Центр дослідження усної історії та культури. – К., 199. – С. 399.; Стасюк О. Геноцид українців: деформація народної культури – К., 2008. – С. 112.; Борисенко В. Весільні звичаї та обряди на Україні. – С. 20.
- ²³ Зап. автором 2010 р. від Аврамець С.І., Скрипаль Є.П., Туник Г.А.
- ²⁴ Зап. автором 2010 р. від Федько І.О.
- ²⁵ Стасюк О. Вказ. праця. – С. 113.
- ²⁶ Нолл В. Вказ. праця. – С. 278 – 280.
- ²⁷ Зап. автором 2010 р. від Мірошніченко Віри Миколаївни, 1939 р.н. в с. Оксютинці Роменського р-ну, Сумської обл.
- ²⁸ Зап. автором 2010 р. від Федько І.О.
- ²⁹ Зап. автором 2010 р. від Степаненко Євдокії Федорівни, 1925 р.н. в с. Погожа Криниця Роменського р-ну, Сумської обл, Мошної Тетяни Мусіївни, 1925 р.н. в с. Заруддя Роменського р-ну, Сумської обл, Аврамець Софії Ігнатівни, 1925 р.н. в с. Пустовойтівка Роменського р-ну, Сумської обл.
- ³⁰ Зап. автором 2006 р. від Ємець Єлизавети Іванівни, 1911 р.н. в с. Малий Хутір (жила у ярах Ємці) Роменського р-ну, Сумської обл.
- ³¹ Зап. автором 2006 р. від Дудки Марії Іванівни, 1928 р.н. в с. Малий Хутір Роменського р-ну, Сумської обл.
- ³² Зап. автором 2010 р. від Молодець Марії Родіонівни, 1925 р.н. в с. Великий Хутір Роменського р-ну, Сумської обл.
- ³³ Стасюк Олеся. Вказ. праця. – С. 112.
- ³⁴ Зап. автором 2010 р. від Мусієнко Федора Макаровича, 1920 р.н. в с. Вовківці Роменського р-н, Сумської обл.
- ³⁵ Там само.
- ³⁶ Стасюк О. Сімейна обрядовість українців кінця 20–х поч. 30–х рр. ХХст. // "Розвиток наукових досліджень 2005" – Полтава, 2005. – Т. 3. – С. – 148.
- ³⁷ Стасюк О. Сімейна обрядовість українців... – С. 113.
- ³⁸ Зап. автором 2010 р. від Аврамець С.І.
- ³⁹ Там само. – С. 113.
- ⁴⁰ Зап. автором 2010 р. від Мошної Т.М.
- ⁴¹ Зап. автором 2010 р. від Коваленко Галини Данилівни, 1934 р.н. в с. Пустовойтівка Роменського р-ну, Сумської обл.
- ⁴² Зап. автором 2010 р. від Мірошніченко В.М.
- ⁴³ Стасюк О. Вказ. праця. – С. 114.
- ⁴⁴ Зап. автором 2006 р. від Коваль Марії Володимирівни, 1925 р.н. в с. Заруддя Роменського р-ну, Сумської обл.
- ⁴⁵ Стасюк О. Вказ. праця. – С. 114.
- ⁴⁶ Зап. автором 2010 р. від Коваленко Г.Д., Мірошніченко В.М., Аврамець С.І., 2009 р. від Федько А.Л.
- ⁴⁷ Зап. автором 2009 р. від Федько А.Л., 2010 р. від Коваленко Г.Д.
- ⁴⁸ Зап. автором 2010 р. від Мірошніченко В.М.
- ⁴⁹ Зап. автором 2009 р. від Кишуна Михайла Лавроновича, 1930 р.н. в с. Галка Роменського р-ну, Сумської обл.
- ⁵⁰ Зап. автором 2010 р. від Мірошніченко В.М.

⁵¹ Зап. автором 2010 р. від Коваленко Г.Д.

⁵² Зап. автором 2010 р. від Аврамець С.І.,

⁵³ Зап. автором 2010 р. від Мірошніченко В.М.

⁵⁴ Зап. автором 2009 р. від Федько А.Л.

⁵⁵ Зап. автором 2010 р. від Мірошніченко В.М.

⁵⁶ Зап. автором 2009 р. від Кишуна М.Л.

Статья посвящена исследованию деформации свадебной обрядности украинских крестьян Роменского края в 30-х годах XX столетия.

Ключевые слова: народная культура, традиционный обряд, свадебный обряд, ритуал.

Article deals with the deformations of wedding ceremonies of Ukrainians in Romny region in 1930-ies.

Key words: folk culture, traditional ceremony, wedding ceremony, ritual.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ КАЛЕНДАРНОЇ ОБРЯДОВОСТІ УКРАЇНЦІВ

У статті розглядається інтерпретація українських календарних свят та обрядів радянськими етнологами в другій половині XX століття. Умовно всі праці, що стосуються святкової культури, розділено на дві групи: історія формування нових радянських обрядів та дослідження традиційної народної обрядовості.

Ключові слова: радянська історіографія, ідеологія, календарна обрядовість, нова пролетарська/соціалістична обрядовість

Українські свята та обряди календарного циклу привертати увагу численних українських, а також зарубіжних дослідників від XIX століття і до сьогодення. Вчені як дорадянського (Хв.Вовк¹, В.Гнатюк², М.Зубрицький³, М.Максимович⁴, А.Онищук⁵, І.Франко⁶, В.Шухевич⁷ та ін.), так і пострадянського (В.Борисенко⁸, Г.Виноградська⁹, А.Гоцалюк¹⁰, М.Гримич¹¹, Г.Кожоляно¹², Т.Пархоменко¹³, І.Чеховський¹⁴ та ін.) періодів мали змогу працювати без цензури і висвітлювати в своїх працях народну обрядовість максимально об'єктивно.

Радянська ж доба в етнології, так само, як і в інших гуманітарних науках, позначена, перш за все, втручанням офіційної ідеології в науку. Всі вчені цього періоду змушені були цитувати на сторінках своїх праць твори К.Маркса, Ф.Енгельса, В.Леніна та інших провідників наукового комунізму і генеральних секретарів комуністичної партії, рішення Пленумів ЦК та з'їздів партії. Вченим-етнологам доводилось проповідувати ідеї, що не завжди були співзвучними їхньому власному світогляду.

Літературу радянського періоду, що стосується святкової культури, можна умовно поділити на дві групи: історія формування нових радянських обрядів та дослідження традиційної ("дожовтневої") обрядовості.

Праці з радянської (пролетарської, революційної – тієї, що почала формуватись з 1917 року) обрядовості, написані переважно в 1970 – 1980-х роках¹⁵, носять швидше агітаційний, ніж дослідницький характер. Тобто в них відображена не дійсна картина народних святкувань XX століття, а рекомендована, бажана, уявна.

В таких працях проповідувалась максимальна інтернаціоналізація обрядовості, стирання самобутніх рис народної культури¹⁶. Зазначалося, що "національні особливості обрядової культури при всій їхній своєрідності й неповторності не можна інтерпретувати як виняткові, що ніде більше, ні в якій формі не зустрічаються", знаходилося "багато спільного за характером і формою проведення між українським щедруванням та казахським звичаєм жарапаздан"¹⁷. Підкреслювалося, що саме в радянській соціалістичній державі трудящі Західної України отримали "всі можливості для будівництва заможного та культурного життя..., забезпечений розвиток матеріальної та духовної культури"¹⁸, нібито гнобленої австріяками, угорцями, поляками, чехами та іншими поневолювачами. Доводилося, що єдиний радянський народ, який є нібито вже сформованою етнічною спільнотою¹⁹, потребує єдиної святково-обрядової культури, що ще більше зміцнить його монолітність. "Радянська обрядовість є надбанням, спільною моральною цінністю всієї сім'ї радянських народів. Кожна нація збагачує нову обрядовість, вносить до неї свої найкращі елементи, все те, що сприяє ... зміцненню почуття соціалістичного братерства"²⁰. Для витіснення старих, перевірених у віках народних аграрних свят були спеціально розроблені і штучно впроваджені в побут нові свята (відзначення річниць Жовтневої революції, Перемоги у Великій вітчизняній війні, Першого травня – Дня міжнародної солідарності трудящих, Восьмого березня – Міжнародного жіночого дня тощо). Ці свята в переважній

більшості були витворами міської культури (увіковічення історичних дат боротьби пролетаріату за свої права), а селяни мали в радянський час низький соціальний статус, до 1960-х років у них навіть паспортів не було. До речі, деякі з пролетарських свят прижилися і відзначаються в Україні дотепер (тобто мета ідеологів нової радянської обрядовості узвичаїти нові радянські свята²¹ певною мірою здійснилася). Відпало лише вшанування річниці Жовтневої революції. Саме після цієї революції (29 грудня 1917 року) В.І.Леніним та Я.М.Свердловим був підписаний декрет про впровадження нових свят²².

Доводилося, що нові, "прогресивні" свята досить швидко витіснили старі, які "вже віджили своє" (Новий рік замість Різдва, свято врожаю замість традиційних обжинків тощо). Натомість в сучасній етнологічній науці утвердилася думка про те, що духовна культура народу миттєво не змінюється, вона долає довгий шлях трансформацій та змін, адже в її основі лежать стійкі світоглядні уявлення народу.

Разом з тим декларувалося збереження кращих, прогресивних рис старої культури (але за умов їх "ідейного преосмислення"²³). "В процесі формування радянської святковості значне місце належить критичному використанню прогресивних високохудожніх елементів традиційних народних свят, тих елементів, які прикрасять нашу радянську святковість, органічно зіллються з нею і ні в чому – навіть у жартах – не стануть провідниками шкідливих реакційних ідей минулого"²⁴. Ще В.І.Ленін писав: "Не вигадка нової пролеткультури, а розвиток кращих зразків, традицій, результатів існуючої культури з точки зору світогляду марксизму і умов життя і боротьби пролетаріату в епоху його диктатури"²⁵. Але у того ж "вождя світового пролетаріату" віднаходимо цитату іншого характеру: "Зміст роботи (за радянську владу, за диктатуру пролетаріату)... може і повинен проявляти себе в усякій формі, і новій, і старій, може і повинен переродити, перемогти, підпорядкувати собі всі форми, не тільки нові, а й старі – не для того, щоб із старим помириться, а для того, щоб уміти всі і всілякі, нові і старі форми зробити знаряддям повної і остаточної, рішучої і безповоротної перемоги комунізму"²⁶.

Так було започатковане масове знищення традиційної народної культури. У сфері зимової обрядовості виконання старих колядок заборонялося, натомість вводилися нові, з радянськими текстами²⁷, переслідувалися традиційні вертепні обходи, замість них пропонувалися виступи самодіяльних колективів та масовиків-затійників у ролях невластивих українській народній культурі Діда Мороза, Снігуроньки тощо.

Якщо в попередні часи святково-обрядова культура, як і інші галузі духовної культури народу, функціонували самі по собі, без зовнішнього впливу, то радянська влада вирішила застосувати командно-плановий принцип і тут²⁸. Святкова культура регулювалася постановами Політбюро, конференцій з питань радянської святковості та обрядовості²⁹ та спеціальної Комісії по радянських традиціях, святах та обрядах (створеній у 1964 р. при Президії Верховної Ради УРСР, з 1978 р. – при Раді Міністрів УРСР). До розробки нової соціалістичної обрядовості широко залучали громадськість: вчених науково-дослідних установ, письменників, діячів культури і мистецтва, партійних, радянських, профспілкових, комсомольських працівників. Агітаційну функцію виконували чисельні рекомендації, пропагандистсько-методичні кольорові фільми, альбоми³⁰. На спеціальних куштових семінарах готувались "кваліфіковані спеціалісти по проведенню сучасних свят та обрядів"³¹. Рушійною силою нової святкової обрядовості стала художня самодіяльність. Пропагандою нових свят і обрядів на місцях займалися Будинки народної творчості, до багатьох торжеств були написані театралізовані сценарії³². Як зазначає О.Кувеньова, "Основна робота по підготовці й проведенню радянських свят на селах покладається на сільські Ради депутатів трудящих і місцеві партійні організації. ... З числа депутатів і активу села (колгоспників, працівників радгоспу, МТС і сільської інтелігенції) створюється спеціальна комісія, на яку й покладається завдання по організації та проведенню свят. Члени комісії розробляють детальний план усіх заходів, призначають відповідальних осіб за виконання окремих ділянок накресленого плану"³³. "Відомо, що ніякими декретами народних звичаїв і світ прищепити не можна, але допомоги тому чи іншому звичаю утвердитися, стати на ноги можна і потрібно"³⁴.

Окрема увага була приділена "створенню річної системи свят", яка мала дати можливість "більш-менш рівномірно розподілити їх протягом календарного року, що забезпечить якісну підготовку і проведення їх на високому державному рівні". В результаті Комісією по радянських

традиціях, святах та обрядах була введена система шести всенародних свят (Новий рік, Міжнародний жіночий день, День міжнародної солідарності трудящих, свято Перемоги, річниця Великої Жовтневої соціалістичної революції та День Конституції СРСР)³⁵.

Основною рисою нової святкової культури стала масовість: проведення мітингів, демонстрацій. Традиційний підхід до свята як до відпочинку, коли на будь-які види роботи накладено табу (виходячи з опозиції свята/будні)³⁶, замінювався пропагандою працьовитості в будь-який час, навіть у святковий: суботники, що носили врочистий характер, стали святами одночасно праці і відпочинку³⁷.

Релігійна складова календарних свят була критикована значно більше, ніж "язичницькі забобони" і повністю відкидалась в новій обрядовості. "Церковна та секстанська обрядовість як вияв войовничої, ворожої ідеології, звичайно, особливо шкідлива, але й забобони в будь-яких формах теж неприйнятні, їм не місце в нових радянських церемоніалах і обрядах"³⁸. Вченими доводилося, що у XX столітті релігійний світогляд є реліктом, його цілковито витіснило наукове світосприйняття: "відживає лише потреба в обрядах релігійних, старих, консервативних, що ні змістом, ні формою, ні символікою та світоглядними, ідеологічними основами, на які вони спираються, не відповідають соціалістичній сучасності"³⁹. Підтасовувалися факти про відхід від релігії малописьменного сільського населення, оскільки "не було часу вірити, ... роки колективізації змусили просто забути дорогу до храму божого"⁴⁰; "в період побудови соціалізму переважна більшість народу назавжди звільнилась від релігійної ідеології"⁴¹; "в сучасному селі різдвяні церковні піснеспіви мало хто пам'ятає"⁴². "Нова обрядовість покликана відіграти суттєву роль у боротьбі з релігійними пережитками, з релігійною обрядовістю. На шляхах побудови соціалістичного суспільства релігійна обрядовість все більше відступає на другий план. При цьому спостерігається і відхід населення від релігії, який, як зазначають дослідники, полягає у поступовому знецінюванні релігійних уявлень і втраті учасниками культових дійств уявлення про специфічний релігійний зміст цих дійств, у заміні інтелектуально-емоційного ставлення до релігії на формально-традиційне"⁴³.

Терміни "атеїзм", "безвірники", "безбожники" (та ще й з епітетом "войовничі") набули позитивного забарвлення. Акцент з головних річних свят, традиційних для народу і підтримуваних церквою (Різдво, Великдень), цілеспрямовано перенесли на більш світські радянські свята (Новий рік, День міжнародної солідарності трудящих).

На заміну видовищності церковних відправ та народних забав пропонувалось наситити пролетарські свята державною червоною символікою і атрибутикою (в обрядових залах під час обрядів "Одруження" та "Народини" обов'язкові зображення гербів СРСР або УРСР, встановлюються державні прапори СРСР або УРСР, бюст, барельєф або портрет В.І.Леніна⁴⁴). В сфері родильної обрядовості замість церковного хрещення насаджувалися "червоні хрестини" та "октябрини"⁴⁵. Посвячення у жовтенята, піонери та комсомольці стали своєрідними обрядами ініціації для дітей і молоді. Партійними документами знищувалися віковічні традиції народного весілля, а тих, хто даними розпорядженнями нехтував, карали штрафами та звільненнями з посади⁴⁶. Вводився навіть "червоний похорон": похоронну процесію мав очолювати прапороносець з державним прапором⁴⁷. Чільна увага приділялась музичному оформленню свят, обов'язковою стала участь у них хорів⁴⁸.

Основною ціллю радянських свят їх творці вважали ідейно-політичне, трудове, моральне, інтернаціональне, атеїстичне та естетичне виховання трудящих⁴⁹. До загальних функцій святкової обрядовості належали: пізнавальна (гносеологічна), ідеологічна (формування у радянських людей науково-матеріалістичного світогляду⁵⁰), регулятивно-правова (нормативна), колективістська (об'єднувальна) та інші⁵¹. Відомо, що святкова емоційно насичена культура діє на підсвідомому рівні, формує світоглядні уявлення людей. У зв'язку з цим основною функцією радянської обрядовості була визнана ідейно-виховна⁵²: саме під час свят народні маси повинні були сприймати офіційну державну ідеологію (що часто виливалось у читання в свяковий час нудних промов про діяльність і досягнення партії і її провідників).

В радянській науці була введена нова класифікація свят: І.А.Кривельов та Ю.В.Бромлей поділяли їх на суспільно-громадські, особисто-громадські, особисто-сімейні свята⁵³.

Тепер розглянемо другу групу праць радянських етнологів – власне дослідження традиційної ("дожовтневої") обрядовості.

Загальна характеристика традиційної народної обрядовості мала часто негативне забарвлення: свята трактувались як пережитки, витвори нерозумної селянської уяви. Як було зазначено вище, дохристиянські обряди все ж засуджувались менше, ніж релігійні нововведення. Починаючи від К.Маркса та Ф.Енгельса релігія трактувалася як "опіум для народу" і як "одна з форм суспільної свідомості, в якій хибно висвітлена соціальна дійсність"⁵⁴. Християнська культура вважалася радянськими дослідниками абсолютно чужою народу, штучно насадженою на первісну язичницьку народну культуру, християнська мораль оголошувалася ворожою здоровій трудовій основі і колективності народних свят. Окремо наголошувалося на тому факті, що духовенство намагалося отримати зиск з простого люду, перенісши проведення ряду обрядових дій до "храму божого"⁵⁵. Різдво в літературі згадувалося як штучне утворення церковників для "звеличення... міфічного Ісуса"⁵⁶.

Загальний принцип історизму зумовив пильну увагу до проблеми генезису та історичного розвитку явищ духовної культури. При дослідженні традиційної обрядовості основна увага приділялася матеріальній складовій обрядів: всі ірраціональні, магічні дії виводилися з матеріальних потреб землеробів і скотарів. Визнавалася лише трудова теорія походження свят⁵⁷ – так само, як і фактично трудова теорія антропогенезу (в цьому питанні базовою залишалася праця Ф.Енгельса "Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину", написана ще в 1896 р.⁵⁸). На відміну від багатьох інших методологічних засад марксистської школи в етнології, ідея трудового походження календарних свят підтримується науковцями і в наш час.

В радянській літературі особливо підкреслювалася колективістська природа звичаїв і обрядів від давнини до наших днів. Багато взявши від методології еволюціонізму, представники радянської школи в етнології вважали, що спільні закони розвитку усіх народів світу покликали до життя універсальні типи в обрядовості⁵⁹ (що мало виправдати декларовану інтернаціоналізацію нової святкової культури). Українські етнологи змушені були не вказувати на самобутність української народної культури, щоб не бути звинуваченими у буржуазному націоналізмі. Українська культура визнавалася менш вартісною на фоні здобутків "старшого брата". Вченим доводилося зазначати, що українці, росіяни і білоруси вийшли зі спільної "колиски" і тому відмінності в їхніх культурах носять локальний характер.

Разом з тим не можна принижувати значення прикладних досліджень, написаних в радянський час. Зокрема, В.Н.Басилов вважає, в радянський період етнографія попри ідеологічний тиск пережила бурхливий розвиток⁶⁰. Багато вчених зуміло поряд з пропагуванням "прогресивних" радянських традицій та обрядів донести свої конструктивні думки до читача, хоч і в урізаному вигляді і з обов'язковим посиланням на класиків марксизму-ленінізму. Перевагою численних робіт з календарної обрядовості в радянський час було залучення багатого фактичного матеріалу різних народів, компаративістські студії.

Теоретичні аспекти вивчення обрядів, звичаїв, ритуалів, традицій та інновацій висвітлені у працях С.А.Арутюнова⁶¹, А.К.Байбуріна⁶² та інших.

Вагомі праця з календарної обрядовості росіян та інших народів належить перу В.І.Чичерова⁶³, В.Я.Проппа⁶⁴, Ю.В.Поповича⁶⁵, А.К.Байбуріна⁶⁶, В.К.Соколової⁶⁷. Календарні звичаї народів Європи досліджені колективом авторів у 1970 – 1980 роках⁶⁸. Важливими є теоретичні висновки про аграрний характер календарних свят, до яких прийшли вчені. У підсумковому науковому збірнику "Исторические корни и развитие обычаев" обряди розбиті не за хронологічним, а за функціональним принципом.

Праця Л.Н.Виноградової⁶⁹ присвячена культу предків, вияви якого вона вбачає – безпосередньо чи опосередковано – фактично в кожній різдвяній обрядодії. Т.А.Бернштам розглядає в своїй роботі⁷⁰ обрядові дії крізь призму обрядових і буденних ролей різних статевих вікових груп: дітей, молоді, чоловіків, жінок, літніх людей.

В радянській Україні етнографічні студії проводились вченими в межах народознавчих установ. Знищивши існуючі етнографічні наукові заклади 1920 – 1930 років, радянська влада заснувала нові. Серед таких був створений у Києві в 1936 році Інститут українського фольклору АН УРСР, який після ряду перейменувань отримав у 1992 році назву Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського АН України, з 2001 року – НАН України (далі – ІМФЕ). Він успадкував не лише наукові традиції і досвід, а й архів та науково-документальну базу народознавчих установ 20-х років⁷¹. На сьогодні цей інститут є найбільшим

науковим народознавчим осередком в Україні, де проводяться дослідження народної культури українців.

Ґрунтовна розвідка про українські колядки та щедрівки належить перу видатного вченого О.І. Дея⁷². Основну ціль колядування вчений вбачав у перенесенні слухача в ірреальний "соціально справедливий широкий світ добробуту і успіхів"⁷³. Колядки і щедрівки вчений вважав єдиним жанром.

Вагомий внесок у дослідження зимових календарних обрядів українців зробив О. Курочкін. Почавши свої наукові досліді у 1970 роках⁷⁴, на сьогодні відомий вчений має кілька десятків публікацій з даного предмету⁷⁵.

Значний внесок у дослідження календарної обрядовості українців, переважно горян Карпат, зробили львівські дослідники. Дослідження велися при Музеї етнографії та художнього промислу (далі – МЕХП) (з 1951 року)⁷⁶, який у 1982 р. був переформований у Львівське відділення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Рильського⁷⁷. В 1992 році на базі Львівського відділення було створено Інститут народознавства, що успішно функціонує і дотепер. Його основа складалася ще в рамках Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Тому і сучасний Інститут можна вважати до певної міри спадкоємцем кращих традицій в галузі народознавчих досліджень, започаткованих НТШ у Львові⁷⁸.

В 1959 р. за ініціативи членів МЕХП та ІМФЕ, а також народознавчих установ Польщі, Чехословаччини, Болгарії та Югославії створена Міжнародна комісія з вивчення культури населення Карпат і Балкан⁷⁹. Внаслідок політичних змін у Європі Комісія призупинила свою роботу, а в 1993 році її діяльність з ініціативи Інституту народознавства відновлена⁸⁰. Зібрані радянськими етнографами матеріали, в тому числі з календарної обрядовості, опубліковані у двох Карпатських збірниках⁸¹, у часописі "Carpatica"⁸². На базі польових експедицій вчених МЕХП у Карпати написані колективні історико-етнографічні дослідження "Бойківщина"⁸³ та "Гуцульщина"⁸⁴, де серед іншого матеріалу вміщені ґрунтовні розвідки з календарної обрядовості бойків і гуцулів.

Корнелій Кутельмах у своїх працях, присвячених календарній обрядовості, основну увагу приділив культу пращурів в українській народній культурі⁸⁵.

Отже, дослідження календарної обрядовості, та і в цілому духовної культури українців в часи панування радянської влади були ускладненими втручанням комуністичної ідеології в народознавчу науку. Методологічна база і науковий інструментарій етнологів були обмеженими і прив'язаними до постулатів класовості, партійності та інтернаціоналізму, методичні засади були зведені до універсального історико-порівняльного методу. Разом з тим прикладні етнографічні дослідження в Україні тривали, передовсім в межах академічних установ – Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології імені М.Т.Рильського АН УРСР у Києві та Музею етнографії та художнього промислу АН УРСР у Львові.

¹ Вовк Хв. Украинский народ в его прошлом и настоящем. – Т. 2. – СПб., 1916.

² Гнатюк В. Колядки і щедрівки. // Етнографічний збірник (далі – ЕЗ).– Львів, 1914. – Т. 35. – 270 с.; Т. 36 – 380 с.

³ Зубрицький М. Народний календар. Народні звичаї і говірки, прив'язані до днів у тижні і до рокових свят. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1900. – Т.3. – С. 33 – 60.

⁴ Максимович М.А. Дни и месяцы украинского селянина. // Максимович М.А. Собрание сочинений. – Т. 3. – К., 1877.

⁵ Онищук А. Народний календар. Звичаї й вірування прив'язані до поодиноких днів у році, записав у 1907 – 10 р. в Зелениці Надвірнянського повіту. // Матеріали до української етнології. – Львів, 1912. – Т. XV. – С. 1 – 61.

⁶ Франко І. До історії українського вертепа, історично-літературні студії й матеріали XVIII в. // Записки Наукового товариства імені Тараса Шевченка (далі – ЗНТШ). – Львів, 1906. – Т. 71.– С. 22 – 43; Т. 72. – С. 9 – 79; Т. 73. – С. 5 – 64; Франко І. Нові матеріали до історії українського вертепа. // ЗНТШ. – Львів, 1908. – Т. 82. – С. 30 – 52; Франко І. Людові вірування на Підгір'ю. // ЕЗ. – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 160 – 218.

- ⁷ Шухевич В. Гуцульщина. – Ч. 4. – Львів: Накладом Наукового товариства імені Шевченка, 1904. – 300 с.
- ⁸ Борисенко В.К. Традиції та життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців). – К., 2000. – 191 с.
- ⁹ Виноградська Г. Функціонально-семантична роль допоміжних знарядь у жнивварських традиціях українців. // Народознавчі зошити (далі – НЗ). – Львів, 2000. – №3. – С. 523 – 527 та ін. праці авторки про жнивварську обрядовість.
- ¹⁰ Гоцалюк А.А. Традиції та новації в різдвяно-новорічній обрядовості українців Карпатського регіону (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2007. – 20 с.
- ¹¹ Гримич М.В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К., 2000. – 379 с.
- ¹² Кожолянюк Г.К. Етнографія Буковини. Т. 3. – Чернівці, 2004. – 392 с.
- ¹³ Пархоменко Т. Календарні звичаї та обряди. // Етнокультура Рівненського Полісся. / Упор. В.П.Ковальчук. – Рівне, 2009. – С. 119 – 192.
- ¹⁴ Чеховський І. Демонологічні вірування і народний календар українців Карпатського регіону. – Чернівці, 2001. – 303 с.
- ¹⁵ Аптекман Д.М. Атеистический потенциал советского обряда и праздника. – М., 1987. – 39 с.; Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України. – К., 1967. – 164 с.; Келембетова В.Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості. – К., 1984. – 192 с.; Керечанин В.М. Радянською дійсністю народжене (про впровадження соціалістичної обрядовості на Закарпатті). – К., 1986. – 95 с.; Косуха П.И. Наши праздники и обряды. – К., 1987. – 47 с.; Кравець О.М., Кувеньова О.Ф. Шляхи формування та утвердження радянських свят і обрядовості на Україні. // Народна творчість та етнографія (далі – НТЕ). – 1970. – № 3; Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства. Історико-етнографічний нарис. – К., 1966. – 135 с.; Методологические рекомендации по пропаганде советской семейно-бытовой обрядности. / Подгот. Н.И. Кирюшко, А. Тоилиева. – К., 1987. – 23 с.; Науменко Г.П. Нова радянська обрядовість, її місце в патріотичному та інтернаціональному вихованні трудящих. // НТЕ. – 1981. – №1; Попов Б.В., Соціальні функції радянських свят та обрядів. // НТЕ. – 1976. – № 6; Прогресивні народні традиції в збагаченні радянського способу життя. – К., 1986. – 195 с.; Радянські свята і обряди в комуністичному вихованні. – К., 1978; Свята та обряди Радянської України. – К., 1971; Советские традиции, праздники и обряды: Опыт, проблемы, рекомендации. – М., 1986. – 334 с.; Социалистическая обрядность. – К., 1986. – 343 с.; Социалистическая обрядность и формирование нового человека. – К., 1979; Социалистические традиции, праздники, обряды – важное средство коммунистического воспитания: Материалы Всесоюзного семинара-совещания. – Ташкент, 1986. – 157 с.; Соціалістична обрядовість на Україні. – К., 1983; Стеценко С.О. Розвиток та вдосконалення радянських свят і обрядів. // НТЕ. – 1976. – №5; Стеценко С.О. Формування та впровадження в побут нових свят, обрядів у нашій республіці. // НТЕ. – 1975. – № 6; Чепурина Р.Н. Рождено временем: Новые праздники и обряды. – Симферополь, 1986. – 76 с. та багато ін.
- ¹⁶ Лешан В.Е. Интернациональное в советских традициях, праздниках и обрядах. // Традиции. Обряды. Современность. / Сост. В.Н. Горовой. – К., 1983. – С. 65 – 76 (на прикладі сіл Чернівецької області).
- ¹⁷ Зоц В.П. Сучасна обрядовість – важлива складова частина духовної культури. // НТЕ. – 1990. – № 4. – С. 71.
- ¹⁸ Симоненко І.Ф. Формування соціалістичного побуту і культури трудящих Закарпаття. // НТЕ. – 1958. – № 1. – С. 69.
- ¹⁹ Горленко В.Ф., Зубков С.Д. Актуальні теоретичні проблеми розробки та впровадження нової радянської обрядовості. // НТЕ. – 1975. – № 4. – С. 19; Стеценко С.О. Розвиток та вдосконалення радянських свят і обрядів. // НТЕ. – 1976. – № 5. – С. 6.
- ²⁰ Розвивати нові радянські обряди. Інтерв'ю з заступником Голови Ради Міністрів УРСР, головою Комісії по радянських традиціях, святах та обрядах при Раді Міністрів УРСР М. А. Орлик. // Людина і світ. – 1983. – № 7. – С. 11.
- ²¹ Стеценко С.О. Розвиток та вдосконалення ... – С. 9.
- ²² Кравець О.М., Кувеньова О.Ф. Шляхи формування та утвердження радянських свят і обрядовості на Україні. // НТЕ. – 1970. – № 3. – С. 29; Пригорницький В.В. Народні свята. – Ужгород, 1989. – С. 35; Горленко В.Ф., Зубков С.Д. Вказ. праця. – С. 13.

- ²³ Стахурская А.Ф. Опыт использования народных традиций в развитии новых праздников и обрядов. / Традиции. Обряды. Современность... – С. 235.
- ²⁴ Кувеньова О.Ф. Свята колгоспної України. – К., 1963. – С. 4.
- ²⁵ Ленін В.І. Начерк резолюції про пролетарську культуру. // Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 41. – К., 1971. – С. 442.
- ²⁶ Ленін В.І. Дитяча хвороба "лівизни" в комунізмі. // Ленін В.І. Повне зібрання творів. – Т. 41. – К., 1971. – С. 83 – 84.
- ²⁷ Пожовтневі колядки і щедрівки. // Колядки та щедрівки. Зимово обрядова поезія трудового року / Упоряд., передмова і прим. О.І.Дея. – К., 1965. – С. 615 – 640.
- ²⁸ Острожинский В.Е. Партийное руководство внедрением и развитием социалистической обрядности. // Традиции. Обряды. Современность... – С. 15 – 24.
- ²⁹ Кравець О.М., Кувеньова О.Ф. Вказ. праця. – С. 34.
- ³⁰ Розвивати нові радянські обряди... – С. 11 – 12.
- ³¹ Гошко Ю.Г. Вступ. // Соціалістична обрядовість на Україні. Історичний досвід та сучасні проблеми. – К., 1983. – С. 4 – 5.
- ³² Кравець О.М., Кувеньова О.Ф. Вказ. праця. – С. 35.
- ³³ Кувеньова О. Нові свята колгоспного села. // НТЕ. – 1957. – № 3. – С. 107.
- ³⁴ Кувеньова О.Ф. Свята колгоспної України... – С. 8.
- ³⁵ Стеценко С.О. Вказ. праця. – С. 4.
- ³⁶ Гримич М.В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців. – К., 2000. – С. 311.
- ³⁷ Горленко В.Ф., Зубков С.Д. Вказ. праця. – С. 20.
- ³⁸ Там само. – С. 17.
- ³⁹ Келембетова В.Ю. Суспільно-побутові функції радянської обрядовості... – С. 188.
- ⁴⁰ Келембетова В.Ю. Утвердження атеїзму в побуті трудящих України... – С. 110.
- ⁴¹ Там само. – С. 3.
- ⁴² Тульцева Л.А. Современные праздники и обряды народов СССР. – М., 1985. – С. 95.
- ⁴³ Сабурова Л.М. Об изучении народных обрядов. // Фольклор и этнография: Обряды и обрядовый фольклор. Сб. ст. – Л., 1974. – С. 6.
- ⁴⁴ Там само. – С. 5.
- ⁴⁵ Тульцева Л.А. Вказ. праця. – С. 15.
- ⁴⁶ Борисенко В. Традиції та життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців)... – С. 7 – 9.
- ⁴⁷ Здоровега Н.І. Становлення і форми побутування сімейної обрядовості. // Соціалістична обрядовість на Україні... – С. 196, 212.
- ⁴⁸ Стеценко С.О. Вказ. праця. – С. 7.
- ⁴⁹ Гошко Ю.Г. Вступ. // Соціалістична обрядовість на Україні... – С. 3.
- ⁵⁰ Зоц В.П. Сучасна обрядовість ... – С. 70.
- ⁵¹ Келембетова В.Ю. Суспільно-побутові функції... – С. 149.
- ⁵² Там само. – С. 150.
- ⁵³ Гошко Ю.Г. Вступ. // Соціалістична обрядовість... – С. 8.
- ⁵⁴ Токарев С.А. История зарубежной этнографии. – М., 1978. – С. 77.
- ⁵⁵ Кувеньова О.Ф. Громадський побут українського селянства... – С. 37 – 38, 42.
- ⁵⁶ Пригорницький В.В. Народні свята... – С. 51.
- ⁵⁷ Кравець О.М., Кувеньова О.Ф. Вказ. праця. – С. 29; Бондаренко Г.Б. Трудовая основа украинской

- календарной обрядности (середина XIX – XX вв.). Автореф. дис... канд. ист. наук. – Минск, 1983. – С. 7.
- ⁵⁸ Токарев С.А. История зарубежной этнографии. – М., 1978. – С. 76.
- ⁵⁹ Келембетова В.Ю. Суспільно-побутові функції... – С. 11.
- ⁶⁰ Басилов В.Н. Традиции отечественной этнографии. // Этнографическое обозрение. – 1998. – № 2. – С. 23.
- ⁶¹ Арутюнов С.А. Традиция и инновация. Взаимодополнительность инноваций и традиций. // Арутюнов С.А. Народы и культуры. Развитие и взаимодействие. – М., 1989. – С. 160 – 185; Арутюнов С.А. Процессы и закономерности вхождения инноваций в культуру этноса. // Советская этнография (далі – СЭ). – 1982. – № 1. – С. 8 – 21.
- ⁶² Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб., 1993. – 242 с.
- ⁶³ Чичеров В.И. Зимний период русского народного земледельческого календаря XVI – XIX веков. Очерки по истории народных верований. Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая, новая серия, т. XL. – М., 1957. – 236 с.
- ⁶⁴ Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. Опыт историко-этнографического исследования. – Л., 1963. – 143 с.
- ⁶⁵ Попович Ю.В. Молдавские новогодние праздники. – Кишинев, 1974. – 183 с.
- ⁶⁶ Байбурин А.К. Календарь и трудовая деятельность человека. (Русский народный традиционный календарь). – Л., 1989. – 31 с.
- ⁶⁷ Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов XIX – нач. XX в. – М., 1979. – 287 с.
- ⁶⁸ Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Конец XIX – начало XX вв. Зимние праздники. / Под ред. С.А. Токарева. – М., 1973. – 352 с.; Календарные обычаи и обряды в странах зарубежной Европы. Исторические корни и развитие обычаев. / Под ред. С.А. Токарева. – М., 1983. – 222 с.
- ⁶⁹ Виноградова Л.Н. Зимняя календарная поэзия западных и восточных славян: Генезис и типология колядования / АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М., 1982. – 255 с.
- ⁷⁰ Бернштам Т.А. Молодежь в обрядовой жизни русской общины XIX – начала XX в. – Л., 1988. – 276 с.
- ⁷¹ Скрипник Г.А. Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України – 85 років. // НТЕ. – 2006. – №5. – С. 7 – 8.
- ⁷² Дей О.І. Величальні пісні українського народу. // Колядки та щедрівки. Зимові обрядова поезія трудового року. – К., 1965. – С. 9 – 40.
- ⁷³ Там само. – С. 10.
- ⁷⁴ Курочкін О.В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К., 1978. – 189 с.
- ⁷⁵ Курочкін О.В. Буковинська новорічна "переберія" // НТЕ. – 1992. – №3. – С. 25 – 33; його ж: До проблеми етнографічного вивчення традиційних народних масок на Україні // НТЕ. – 1988. – № 6. – С. 37 – 43; його ж: Дохристиянська основа святкового календаря українців Карпатського регіону за матеріалами Р.Ф. Кайндля // Р.Ф. Кайндль і українська історична наука. – Ч. I. – Чернівці, Вижниця, 2004. – С. 126 – 131; його ж: Із досвіду картографування новорічної обрядовості. // НТЕ. – 1995. – № 2 – 3. – С. 35 – 43; його ж: Обрядові та розважальні маски. // НТЕ. – 1998. – №1. – С. 99 – 104; його ж: Календарні звичаї та обряди // Українці. Історико-етнографічна монографія у двох книгах. – Опішне, 1999. – Кн. 2. – С. 297 – 332 та ін.
- ⁷⁶ Чмелик Р. Сучасний стан і перспективи розвитку Музею етнографії та художнього промислу ІН НАН України. // НЗ. – 1997. – № 3. – С. 139.
- ⁷⁷ Павлюк С. Наукові аспекти діяльності МХП Інституту народознавства НАН України. // НЗ. – 1997. – №3. – С. 133.
- ⁷⁸ Кутельмах К. Інститутіві – п'ять років. // НЗ. – 1997. – № 1. – С. 50.
- ⁷⁹ Гошко Ю.Г. Шлях від музею до інституту. // НЗ. – 1997. – № 3. – С. 144; Кирчів Р.Ф. Етнографічне дослідження... С. 138 – 139.
- ⁸⁰ Кутельмах К. Інститутіві – п'ять років. – С. 53.

⁸¹ Карпатский сборник. Труды международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей. Под ред. Бромлея Ю.В. – М., 1972; Карпатский сборник. Труды международной комиссии по изучению народной культуры Карпат и прилегающих к ним областей. / Под ред. Бромлея Ю.В. – М., 1976.

⁸² Богатырев П.Г. Проблемы изучения материальной и духовной культуры населения Карпат. // СЭ. – 1964. – №4. – С. 127.

⁸³ Бойківщина: Історико-етнографічне дослідження. / За ред. Гошка Ю.П. – К., 1983. – 304 с.

⁸⁴ Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. / За ред. Гошка Ю.П. – К., 1987. – 470 с.

⁸⁵ Див., зокрема, Кутельмах К.М. Обычаи и обряды. // Украинские Карпаты. Культура. / Отв. ред. Гошко Ю.Г. – К., 1989. – С. 128 – 135.

В статье рассмотрены труды советских учёных второй половины XX века, касающиеся календарной обрядности украинцев. Условно эти труды разделены на две группы: история формирования новой советской обрядности и исследования традиционной народной праздничной культуры.

Ключевые слова: советская историография, идеология, календарная обрядность, новая пролетарская/социалистическая обрядность.

The article deals with the soviet historiography of the Ukrainian calendar rites. Two groups of works of the Ukrainian and Russian ethnologists of the second half of XX cent. are analyzed: the history of the new proletarian rites and research of the traditional folk rites.

Key words: soviet historiography, ideology, calendar rites, new proletarian rites.

ОФОРМЛЕННЯ ЕТНОСВІТОГЛЯДНИХ ОСНОВ ІДЕОЛОГІЧНОЇ КОНЦЕПЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО УНІАТСТВА В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТОЛІТТЯ

Аналізуються основні фактори формування етнічної концепції уніатської церкви в Україні першої половини XVII ст.

Ключові слова: українське уніатство, етнічна приналежність, національне самоусвідомлення, Берестейська унія.

Перша половина XVII ст. стала переломним моментом в історії ментальності українського суспільства. Саме в цей час сталися кардинальні зміни в духовному житті українців, що привело до порушення старої традиційної світоглядної системи. Метою даної наукової розвідки є з'ясування характерних особливостей становлення етноідеології уніатства, що відбувалось у вказаний період.

Говорячи про ступінь наукової розробки проблеми формування світоглядних засад українського уніатства, варто зауважити, що в сучасній вітчизняній історіографії дана проблема лише починає досліджуватись. Основу першим науковим досліддам було закладено вченими української діаспори М.Чубатим, І.Мончаком, А.Великим¹. Їх погляди базувались на думці, що унія з Римом була відродженням первісної форми християнської віри і відповідно Берестейський собор 1596 р. став урочистим відновленням і доповненням цієї давньої традиції. Нині дослідженням проблем розвитку уніатської конфесії в Україні займаються С.Сеник, Л.Тимошенко, М.Довбищенко, російський історик М.Дмитрієв та інші².

В першій половині XVII ст. відбувається становлення ідеологічної доктрини українського уніатства, формується світогляд українця-уніата. Вирішальну роль в цьому процесі відігравали усвідомлення своєї приналежності до української нації (руського народу – авт.), вагомі духовні зв'язки з українським православ'ям та усвідомлення нового зв'язку на рівні уніатська церква – папський престол – польська влада.

Характерно, що уніати насамперед наголошували не на близькості з польським духовенством, а саме на рівні контактів з папською курією. Поляки ж в значній мірі сприймали уніатське духовенство таким же меншовартісним, як і православне.

Одним із основних компонентів ідеологічної доктрини українського уніатства стало підкреслення національної свідомості. Я.Дашкевич стверджує, що одним із чинників національного самоусвідомлення було переконання в існуванні спадкового фактора у вигляді особливої "руської крові"³, що було притаманне і православним, і уніатам. Проявом цієї спадковості стала боротьба за національні права, зокрема боротьба уніатського духовенства за рівноправність з поляками; опрацювання лідерами провідних верств суспільства сукупної програми так званих вольностей для нації; підкреслення автохтонності своєї нації, боротьба за історичні традиції нації: культ князів, піднесення величності київської держави, відновлення національних пам'яток минулого – Святої Софії, Спаса на Берестові, Десятинної церкви, боротьба за право вважати своїм центром Софіївський собор, який в уявленні уніатів був національною святиною, змагання за офіційні державні права української мови⁴.

Концепцію про етнічну приналежність активно розробляв відомий український мислитель, філософ, церковний та культурний діяч Мелетій Смотрицький. Вчений доводив, що "не релігія поляка поляком, литвина литвином, русина русином робить, а уродження і кров руська"⁵. Тобто, етнічна приналежність має бути визначальним фактором, хоч це поняття для XVII ст.

було ще досить розмитим. Таким чином, теза "католик – значить поляк, русин – православний" залишалась актуальною лише на рівні суспільних низів, простолюду. Елітарний прошарок суспільства чітко усвідомлював, що національна приналежність не обов'язково збігається з певною релігійною конфесією. В полемічних працях уніатські діячі підкреслювали, що національні бар'єри зберігаються і в католицькій церкві. Українець залишається українцем, бо неправда, що "коли хтось з руського народу стає римської віри, зараз перетворюється в іспанця чи італійця за походженням"⁶. Отже, конфесійні відмінності, перехід з однієї віри в іншу не завжди перешкоджали національній ідентифікації.

Очевидно, самоусвідомлення цього стало однією з причин переходу М.Смотрицького до уніатського табору. В центрі полемічних творів мислителя 20-х років XVII ст. постає палке переконання, що не віра об'єднує людей, а національне походження. Постійною величиною для нього виступає "національне", тоді як "конфесійне" – змінною⁷. Вчений доводить, що вибір віросповідання зумовлюється свободою волі людини. Віра – це справа власної совісті, в той час коли походження є ознакою приналежності до певної народної спільноти, що має свої історичні корені. Саме почуття національної солідарності має об'єднувати людей рідного краю і забезпечувати мирне існування суспільства. Мелетій Смотрицький як високоосвічена людина стояв у своїх церковно-догматичних поглядах понад вузьким конфесіоналізмом. В ідеалі для нього церква мала бути інституцією, що об'єднує людей різних націй і віросповідання.

Аналіз полемічної літератури уніатської церкви свідчить про те, що її духовенство та віряни усвідомлювали свою належність до українського народу та зберігали глибоку відданість руським традиціям. У вступі до "Дезідероза" Касіян Сакович писав: "Ми діти одного батька, сини однієї матері, тож чому розриваємо згоду, на що одні одних живими посилаємо до пекла, нащо одних виклинаємо"⁸.

Греко-католики повинні були переконати громадкість, що вони не відрікаються від руських традицій і мають намір зберегти їх в нових умовах, відповідно модифікувавши. В результаті цього і православна, і уніатська церкви мусили бути традиціоналістськими, доводячи, що саме їхня церква, а не супротивна є правдиво руською.

В свідомості уніатів укладення злуки з римо-католицькою церквою не було зрадою чи порушенням старовини. Вони вважали і намагались довести, що не відреклись віри своїх батьків, залишились при ній і залишаються частиною свого народу. Змінювалась лише юрисдикція, а основні засади функціонування української православної церкви зберігались. Іпатій Потій намагався в своїх творах, зокрема в "Антирризисі", виробити переконання, що Берестейська унія сильна не своєю власною природою, а вона є простим відновленням старовини, продовженням починань київських митрополитів Ісидора та Мисаїла. Тому владики, що прийняли унію, не відступники, а оборонці старовини. Дійсно, в Україні XV ст. були досить популярними ідеї об'єднання православної та католицької церков. І якщо в Константинополі такі концепції створювались з чисто прагматичних політичних міркувань, то руський (маємо на увазі український та білоруський – авт.) православний клір переймався ідеєю об'єднання єдиної Христової церкви.

Потій та його прибічники наголошували, що всі привілеї, які одержала православна церква від польських королів з часів Флорентійської унії, вона дістала при умові, що прийме унію. При цьому вони посилались на загальновідомий привілей Владислава III 1443 р. про зрівняння у правах українсько-білоруського духовенства з латинським, що був виданий саме в підтримку рішень Ферраро-Флорентійського собору і пізніше підтверджувався королями у 1501 й 1543 рр. Виступаючи з цих позицій, уніатські ієрархи намагались зіпертись на традицію. Адже в середньовічному суспільстві саме авторитет традиції був надзвичайно високим, і істинним вважалось тільки те, що пройшло випробовування часом.

Виходячи з цього митрополит Потій стверджував, що унія Київської митрополії з Римом є не нововведенням, а поверненням до традицій. Для підтвердження своєї думки він провів історичне дослідження. В 1605 р. митрополит звернувся до Віленського магістрату, щоб той засвідчив достовірність його знахідки. В Кревській церкві він знайшов книгу "старосвітським письмом уставним словенською мовою писану ... інтроліговану, дуже стару", в якій містився опис Флорентійського собору та лист київського митрополита Мисаїла до папи Сікста IV, датований 1476 р.⁹. В тому ж році владика опублікував ці документи на слов'янській та польській

мовах. Ще раніше, в 1602 р. в Холмі було віднайдено пергаментний лист одного з творців Флорентійської унії київського митрополита Ісидора¹⁰.

Для митрополита було важливим і забезпечення достовірності процесу укладення унії. Він турбувався, щоб нащадки мали правильне уявлення про створену ним церкву. Тому він заповідав листи та привілеї щодо унії в спеціальній скриньці передати на зберігання віленському біскупу, щоб "ні в якому разі не загубились і не пішли по чужих руках, як це трапилось" з документами Флорентійського собору¹¹.

Уніатські владики першої половини XVII ст. були не просто церковними діячами, що в складних умовах мали сміливість творити нову церкву, а й досить потужними вченими і богословами, які черпали свої знання з української релігійної літератури. Основою їхніх концепцій стало вивчення стародавніх "слов'янських" книг, давніх хронік, літописів, документів, інших історичних матеріалів, що зазвичай зберігались в церквах та монастирях того часу. Їх світогляд формувався під впливом таких творів як "Слово про Закон і Благодать" київського митрополита Іларіона, "Похвальне слово отцям собору у Констанці" київського митрополита Григорія Цамблака, його проповідей. Особливе значення в цьому плані мало "Слово про Закон і Благодать", яке специфічним способом передає зміст єдності західного та східного християнства, що було притаманне київському православ'ю ще з XI ст.

В результаті уніатські вчені твердили, що зв'язок української церкви з римською ніколи в історії не переривався, а Флорентійська та Берестейська унії були проявами того первісного зв'язку, що слабнув. Яскравим прикладом цього був твір віленського архимандрита Л.Кревзи "Оборона церковної єдності", який був більш історичним чим полемічним. На підставі вивчення свідчень стародавніх літописів та документів, які архимандрит довгий час збирав по монастирях, він обґрунтовує зв'язок української церкви з Римом від самого початку християнства. Берестейські рішення бачаться автору зіпертими на досвід повсякденного пошуку Київською митрополією шляхів до збереження чи відновлення канонічних стосунків з Римом. Книга написана як діалог з "Палінодією" З.Копистенського. Однак, обидва твори єднало найголовніше – прагнення виділити домінанти церковної історії та знайти місце для національної частини єдиного містичного Тіла Христового¹².

Аналогічною справою займався уніатський вчений Йосафат Кунцевич. Він постійно збирав з руських літописів тексти, які свідчили, що Русь від самого хрещення прагнула до єднання з Вселенською церквою. В своїх працях священник свідомо уникав посилань на західні авторитети, вважаючи свідчення руських писань переконливішими за латинські чи грецькі праці. Визнаючи і обороняючи догматичне вчення католицької церкви, Кунцевич чітко усвідомлював себе русином і робив це ґрунтуючись на східнохристиянській традиції, суворо тримаючись "старовини" у питаннях віровчення та обряду.

В іншому творі уніатських полемістів "Подвійна вина" на перше місце висовується історична теза, що руська церква ніколи не була залежною від Константинополя. Добре орієнтуючись в церковно-канонічному праві, уніатські ієрархи вірно визначали статут українського православ'я як фактично незалежну церковну одиницю в християнському просторі, що лише номінально визнавала своє підпорядкування вищій інстанції – чи константинопольському патріарху, чи папі римському.

Важливим фактором формування нової світоглядної концепції уніатства стало збереження основних чинників функціонування православ'я в Україні. В першу чергу мова йде про залишення в уніатській практиці православного обряду, візантійсько-слов'янської обрядової традиції та церковнослов'янської мови як літургійної. Підтримка церковнослов'янської мови, що завжди була традиційним знаряддям духовності, є важливою в плані утвердження національно-релігійної ідентичності русинів у церковно-релігійному просторі Польщі, де конфесійною мовою була латина. Мова об'єктивно залишалась тією ланкою, що тримала українців у рамках єдиної культури¹³. Ще більше значення мало те, що уніатська церква зберігала та розвивала живу українську мову. Саме ця мова залишалась єдиним чинником етнічної свідомості українців, об'єднувала релігійні конфесії в єдину українську націю. Адже і православні, і уніати писали та говорили однією мовою й, врешті решт, представляли одну культуру.

Таким чином в першій половині XVII ст. відбувався активний процес оформлення ідеологічної доктрини українського уніатства. Інтенсивна різнопланова діяльність уніатських ієрархів

забезпечила формування основ світоглядної концепції нової церкви на українських землях, що ґрунтувалась на національних засадах. Уніати усвідомлювали свою належність до українського народу і намагались будь-якою ціною довести це. Своїми полемічними творами та практичною діяльністю по розбудові своєї церкви, збереженню традиційної православної обрядовості й церковнослов'янської літургії, використанню розмовної українсько-руської мови вони стверджували ідентичність з українським народом.

¹ Чубатий М. Історія християнства на Русі-Україні. – Нью-Йорк, 1965. – 816 с.; Мончак І. Самоуправна Київська Церква. – Львів, 1994. – 173 с.; Великий А. З літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану. 2-е вид. – Львів, Рим, 1999. – Т. 2. – 277 с.

² Сенік С. Українська церква в XVII ст. // Ковчег. Збірник статей з церковної історії. – Львів, 1993. – Ч. 1. – С. 23 – 66; Тимошенко Л. З історії уніатської церкви на Київщині (XVI – XIX ст.) – К., 1997. – 70 с.; Довбищенко М. Регіональна та соціальна структура уніатської церкви кінця XVI – першої половини XVII ст. (на матеріалах Волинського воєводства): Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 1998. – 18 с.; Дмитриев М. "Ваша" и "наша" Русь. Сторонники унии перед проблемой этноконфессионального самоопределения в конце XVI – начале XVII вв. //Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – К., 1998. – Вип.5. – С. 231 – 244.

³ Дашкевич Я. Перегук віків: три погляди на минуле й сучасне України // Україна. Наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26/27. – С. 51.

⁴ Там само. – С. 52.

⁵ Жила В. Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI – початку XVII ст. // Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Русі-України. – Мюнхен, 1988 – 1989. – С. 195.

⁶ Дашкевич Я. Україна – Іспанія – Португалія в XVII ст.: контактні зв'язки // Україна XVII ст. між Заходом і Сходом Європи // Матеріали I-го українсько-італійського симпозиуму. 13 – 16 вересня 1994 р. – К., Венеція, 1996. – С. 160.

⁷ Сас П. "Руська" орієнтація політичної свідомості А. Кисіля // Український історичний журнал. – 2000. – № 5. – С. 40.

⁸ Жила В. Національно-релігійні особливості католицької полемічної літератури в Україні кінця XVI – початку XVII ст. // Ювілейний збірник праць наукового конгресу у 1000-ліття хрищення Русі-України. – С. 195.

⁹ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией. – СПб., 1851. – Т. 4. – С. 251.

¹⁰ Документи до історії унії на Волині та Київщині кінця XVI – першої половини XVII ст. / упор. Довбищенко М. // Пам'ятки: археографічний щорічник. – К., 2001. – Т. 3. – В. 1. – С. 117.

¹¹ Архив Юго-Западной России, изданный временной комиссией для разбора древних актов. – К., 1883. – Т. 6. – Ч. 1. – С. 394.

¹² Ісиченко Ю. Берестейська унія і українська література XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст.: Матеріали Третіх "Берестейських читань", Львів, Київ, Харків, 20 – 23 червня 1995 р. – Львів, 1996. – С. 40.

¹³ Німчук В. Конфесійне питання і українська мова кінець XVI – початок XVII ст. // Берестейська унія і українська культура XVII ст. – С.13.

Анализируются основные факторы формирования этнической концепции униатской церкви в Украине первой половины XVII в.

Ключевые слова: украинское униатство, этническая принадлежность, национальное самоопределение, Берестейская уния.

Main factors of the formation of ethnic conception of Uniate church in Ukraine in the first half of the XVII century are analyzed in the article.

Key words: Ukrainian Uniates, ethnicity, national consciousness, Berest union.

МАТЕРІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ 34-ГО АРМІЙСЬКОГО КОРПУСУ В ПЕРІОД ЙОГО УКРАЇНІЗАЦІЇ (липень – листопад 1917 р.)

У статті розглядаються питання українізації 34-го корпусу російської армії, поповнення його складу та матеріального забезпечення солдатів й офіцерів.

Ключові слова: корпус, українці, солдати, офіцери, фронт, обмундирування, забезпечення.

Українізація 34-го армійського корпусу – важлива складова українського військового руху, який розгорнувся в російській армії в 1917 році. Ефективність проведення українізації корпусу, морально-психологічний стан вояків-українців, його боєздатність напряду залежали від матеріального забезпечення з'єднання. Своєчасне речове постачання відіграло важливу роль в несенні служби, навчанні, повсякденному житті особового складу військових частин.

На сьогоднішній день заявлена тема залишається поза увагою вітчизняної і зарубіжної історіографії. Проблеми матеріального постачання армії у загальноросійському масштабі частково відображені у роботі М.Френкіна¹. Між тим, дослідження сюжетів, пов'язаних з матеріальним забезпеченням 34-го армійського корпусу в період його українізації, дозволить поглибити знання про складові та особливості цього процесу в російській армії у 1917 році.

Наприкінці червня 1917 року Головнокомандуючий арміями Південно-Західного фронту генерал-лейтенант О.Гутор прийняв "принципове рішення" про доцільність українізації частин 34-го армійського корпусу². Мова йшла, насамперед, про 153-ю піхотну дивізію, сформовану в умовах воєнного часу як дивізію "четвертої черги"³.

17 липня 1917 року начальник штабу 7-ї армії граф Каменський передав у корпус наказ Верховного головнокомандуючого про українізацію 153-ї піхотної дивізії і відведення її в Меджибізький табір. У ніч на 19 липня 1917 року полки дивізії, слідуючи за призначенням, вирушили на станцію Ярмолинці для посадки у залізничні вагони⁴.

Через декілька днів (21.07) черговий генерал штабу Південно-Західного фронту повідомив Український Генеральний Військовий Комітет, його представника при штабі Південно-Західного фронту, чергових генералів штабів 7-ї і 11-ї армій про те, що серед 10 дивізій, які підлягали українізації відповідно до наказу Верховного головнокомандуючого генерала Корнілова, значаться 104-а та 153-я дивізії 34-го армійського корпусу з усіма частинами, які входили в його склад⁵. Того ж дня начальник штабу 7-ї армії передав командирі 34-го корпусу наказ Головнокомандуючого Південно-Західним фронтом про відведення корпусу у складі двох дивізій для комплектування в район Меджибожа. У свою чергу командуючий 7-ю армією наказав солдатів-неукраїнців передати в 113-ю піхотну дивізію⁶. Частина особового складу передавалася також у 108-му дивізію, 41-й армійський корпус. У ніч із 24 на 25 липня 1917 року 104-а дивізія була замінена на позиціях частинами 41-го корпусу. Після виокремлення значної кількості неукраїнців вона 26 липня у похідному порядку виступила в напрямку Меджибожа⁷.

25 липня генерал П.Скоропадський прибув у Меджибіж. Штаб корпусу розмістився в меджибізькому замку, а частини корпусу, які прибували поступово, в таборі 12-го корпусу⁸. Полки корпусу дислокувалися у населених пунктах поблизу Меджибожа. Так, полки 104-ї дивізії розмістилися: 413-й – у селі Шрубків, 414-й – Гречинцях та Западинцях, 415-й – Новокосянтинові, 416-й біля сіл Чаплі та Копитинці. Полки 153-ї дивізії квартирували: 609-й в Яськівцях та Коржевцях, 610-й у Богданівцях, 611-й в селі Гатне й Деражні, 612-й полк у районі села Голосків. Інші частини корпусу перебували: 31-й інженерний полк – в Меджибожі, 110-а кінна сотня – в Требухівцях, 104-а окрема інженерна рота – в селі Головинці⁹.

Вище військове командування було зацікавлене у швидкому переформуванні корпусу. За задумом генерала Л.Корнілова через місяць з'єднання мало бути у повній бойовій готовності відправлене на фронт.

Розпочався складний процес нагромадження українських поповнень та навчання особового складу корпусу. 25 липня Верховний головнокомандуючий російської армії зробив запит у штаб Південно-Західного фронту (телеграма № 5442) про кількість особового складу 34-го корпусу¹⁰. У Ставку було відправлено донесення начальника штабу фронту генерала М.Духоніна, який повідомляв, що 104-а дивізія 34-го корпусу нараховує 6500 багнетів, а 153-я – 4000. Заокруглені цифри дають підстави вважати, що, ймовірно, цілковитої ясності у цьому питанні в штабі фронту не було. Проте, достатньо важливою була обнадійлива інформація начальника штабу про поповнення, які очікувалися найближчим часом. У корпусі чекали прибуття 54-х маршових рот та окремо 158-го запасного полку, у складі якого було 4300 солдатів¹¹.

За інформацією чергового генерала штабу Південно-Західного фронту Волкова на 28 липня 1917 року в 34 корпусі некомплект солдатів стройової служби складав 13500 чоловік, а інших – 2200. Відповідно разом це виростало у 15700 чоловік нестачі солдатського складу¹². Для досягнення бойового розрахунку дивізій їх чисельність по рядовому складу потрібно було довести до 17804 чоловік¹³. Звичайно, що досягти таких показників за достатньо короткий час уже в липні 1917 року було неможливо¹⁴.

Поповнення в корпус інтенсивно надходили з 9 по 15 серпня. Згідно наказу Головнокомандуючого Південно-Західним фронтом у корпус було перенаправлено за рахунок інших частин близько 10 тисяч солдатів. На 28 серпня ця кількість збільшилася ще на 1,5 тисячі осіб¹⁵. Комкор доповідав, що 28 серпня 1917 року в корпусі несли службу 21592 українці і 4057 не українців¹⁶.

Формування особового складу 34-го корпусу в умовах українізації проходило за постійних збоїв у забезпеченні з'єднання озброєнням, спорядженням, обмундируванням. Наголосимо, що в умовах війни проблема недопостачання російської армії являла собою характерне явище. Вона була болючою, тяглася шлейфом впродовж тривалого часу і особливо загострилася в 1917 році. Причина невідповідності між потребами фронту і їх задоволенням полягала не тільки в тому, що виснажений тил був не зможі виробити ту чи іншу продукцію, а й в тому, що залізниці були не спроможні виконувати наряди на перевезення. За першу половину 1917 для фронту на залізних дорогах було недовантажено 70464 вагони різноманітного майна військового призначення¹⁷.

Не оминули питання забезпечення зброєю, спорядженням, обмундируванням і 34-й армійський корпус¹⁸.

Нестача озброєння, спорядження та обмундирування особливо була відчутною на перших порах українізації корпусу. 12 серпня 1917 року до командира корпусу надійшов запит генерал-квартирмейстера штабу Верховного головнокомандуючого щодо надання телеграфної інформації в Ставку про час закінчення українізації корпусу¹⁹. У свою чергу генерал Скоропадський просив начальника штабу Південно-Західного фронту звернути увагу на корпус. Він підкреслював, що в корпусі некомплект в 11 тисяч чоловік. У тилі частин внаслідок відсутності поповнення українізація взагалі не була проведена. Корпус не був забезпечений озброєнням. У з'єднанні не вистачало близько 10000 гвинтівок²⁰.

П.Скоропадський згадував: "Постачання, яке було обіцяне, також не приходило. Мені ж по плану Корнілова, на українізацію корпусу був даний всього місяць..."²¹ Згідно наказу Верховного головнокомандуючого 34-й армійський корпус, діставши 10 тисяч поповнення за рахунок інших частин, передавався на Румунський фронт не пізніше 20 серпня мав відбутися похідним порядком в район Ларга-Ліпкани²².

П.Скоропадський вважав, що про передислокацію корпусу, у тому стані в якому він знаходився, в район Ларга-Ліпкани не могло бути й мови. Комкор, щоб зарадити справі, виїхав у штаб Південно-Західного фронту (Бердичів) для вирішення низки проблем, пов'язаних, зокрема, й з комплектуванням та постачанням корпусу²³.

18 серпня 1917 року начальник штабу Південно-Західного фронту переслав у Ставку інформацію для Верховного головнокомандуючого, яка надійшла від генерала Скоропадського. Комкор повідомляв, що корпус майже не навчений, "в найближчий час зовсім не здатний до

активних дій" і не може 19 серпня розпочати перебазування в район Румунського фронту²⁴.

Причин цьому було багато. На боєздатність корпусу впливали: неякісне і до того ж малочисельне поповнення; загострення стосунків між офіцерами росіянами та офіцерами і солдатами українцями на ґрунті українізації; мізерне матеріальне постачання.

Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал-лейтенант С.Марков на підставі донесення П.Скоропадського сповіщав 19 серпня 1917 року (телеграма № 263123 у відповідь на № 6095) начальнику штабу Верховного головнокомандуючого про бойовий та морально-психологічний стан корпусу. Він констатував, що в ротах обох дивізій солдати всі українці. Проте, бойових кадрів майже не було. На роту припадало тільки по 10 – 20 солдатів, які бували в боях. У командах піших розвідників, кулеметній, зв'язку, траншейній, саперній зберігався неукраїнський елемент. Паралельно для його заміни навчалися українці. Нестройові і допоміжні частини корпусу знаходилися в перехідному стані.

Усього до повного штату в корпусі не вистачало 8508 солдатів-українців. Найближчим часом в корпус, згідно наявного наряду, мало прибути 3000 чоловік. Проте, навіть при такому поповненні некомплект складав би 5508 бійців.

На 19 серпня 1917 року в 34-му корпусі повністю бракувало протигазів, які були передані в 41-й корпус. Відсутність засобів індивідуального протихімічного захисту гнітюче впливала на особовий склад. Особливо це стосувалося 153-ї дивізії, яка в попередніх боях зазнавала газових атак ворога.

Про повноцінну бойову готовність за нестачі 7500 гвинтівок мову вести взагалі не доводилося. Бракувало також 14000 гвинтівочних ременів, 12000 пар чобіт, 16000 комплектів білизни²⁵. Не вистачало штанів. В умовах перебування частин корпусу в літніх таборах хронічно відчувалася нестача наметів і брезентів²⁶. Генерал Скоропадський з гіркотою згадував: "Обіцяне спорядження надсилалося далеко не в тій кількості, як цього було потрібно. Пам'ятаю, як важко було зі штанями: цілі батальйони розгулювали в лахмітті замість штанів, але дисципліна все-таки підтримувалась, люди на заняття виходили веселими"²⁷.

За наказом Ставки генерал від інфантерії С.Шейдеман провів інспектування корпусу. Інспектор, ознайомившись із ситуацією, визнав, що "із таким спорядженням, виступати корпусу неможливо". Між тим, сам П.Скоропадський хотів вивести корпус у бойову лінію, щоб убезпечити його від дій агітаторів, які нівелювали досягнуту, нехай не повну, але все-таки боєздатність частин²⁸.

Генерал Скоропадський спробував вирішити питання забезпечення прискорення українізації безпосередньо з генералом Корніловим. Проте, приїзд комкора в Ставку співпав з корніловським заколотом і зустрітися з Верховним головнокомандуючим він не зміг. Нічим йому не зарадив і начальник штабу Верховного генерал Лукомський. Між тим, генерал-квартирмейстер і черговий генерал штабу Верховного головнокомандуючого пообіцяли надати все, що Скоропадський просив для корпусу. Комкор згадував: "Спорядження мало бути одержане мною навіть понад комплект, артилерія моя мала бути посилена. Я був надзвичайно задоволеним і думав, що через які-небудь два – три тижні мій корпус буде заново упорядкованим і в стані виступити на позицію"²⁹.

Звичайно, сподіватися на виконання обіцяного можна було б за перемоги корніловців. Після придушення корніловського заколоту, за згадками П.Скоропадського, "усі ті хороші результати, яких я досяг у Корнілова в ставці, були зведені до нуля і все було забуто. Офіцерів мені не надсилали, спорядження також..."³⁰

Наприкінці вересня 1917 року (на 25.09) для повноцінного складу 34 корпусу не вистачало у 104 дивізії 6 офіцерів і 2895 солдатів, а в 153 дивізії 40 офіцерів і 3388 солдатів. Окрім цього підлягали відправленню в інші частини із 104 дивізії 88 офіцерів і 941 солдат-неукраїнець, а з 153 дивізії 67 офіцерів і 1412 солдатів-неукраїнців³¹.

Інтендантська відомість засвідчує, що на 28 вересня в 34 корпусі не вистачало обмундирування як в 104-й, так і в 153-й дивізіях (104-а дивізія – 2000 пар чобіт, 11272 натільні сорочки; 153-я дивізія – 1420 пар чобіт, 150 пар черевиків, 3435 шинелей, 700 спідніх сорочок)³².

Частини корпусу, зважаючи на настання прохолодної пори року, гостро відчували нестачу теплих речей. Насамперед це стосувалося теплої білизни. У полках 104-ї піхотної дивізії бракувало: фуфайок – 7250, кальсонів – 7250, теплих онуч – 8652³³.

Зазначимо, що такий справ був типовим загальом для всієї 7-ї армії, у складі якої знаходився 34-й армійський корпус. Комісар 7-ї армії Сургучов доповідав (14.09. 1917 р.) Тимчасовому уряду, що питання "обмундирування, створюючи тривожний настрій в частинах армії і військових організаціях, потребують владного термінового вирішення зусиллями фронту і тилу. Останній місяць армія жила виключно за рахунок місцевих засобів, повне виснаження яких, при відсутності запасів, буде згубним у випадку раптової перерви транспорту. Особливо гострим у зв'язку з наступаючими холодами є питання про тепле обмундирування і чоботи, нестача яких велика і слабо поповнюється тилом"³⁴.

Після двох місяців перебування в тилу корпус поступово українізувався. Однак, тилowe життя таїло в собі достатньо серйозні проблеми, пов'язані з морально-психологічним станом особового складу. Не зважаючи на спротив комкора, у корпус потрапляли небажані агітатори та агітаційні матеріали, все більше відчувалася напруга між офіцерами-росіянами, які залишалися в корпусі, та його українським особовим складом.

Командир корпусу вважав, що потрібно як найшвидше закінчити його українізацію. Із цією метою генерал-лейтенант П.Скоропадський прибув у штаб Південно-Західного фронту. Одним із результатів поїздки була обіцянка Головнокомандуючого арміями Південно-Західного фронту (з 9 вересня по 24 листопада Головнокомандуючим був генерал-лейтенант М.Володченко) покращити постачання корпусу.

Головнокомандуючий фронтом генерал Володченко повідомив (4.10. 1917 р.) начальнику штабу Верховного головнокомандуючого, що для перевірки стану корпусу і прискорення українізації у з'єднання відряджений генерал С.Шейдеман, який раніше інспектував корпус і був добре знайомий із його попереднім станом. Перевіряючий після проведення детального огляду бойової підготовки мав винести вердикт щодо можливості виведення корпусу в бойову лінію³⁵. Генерал Скоропадський згадував: "Я йому (генералу Шейдеману – Г.С.) показав, в яких лахміттях красуються наші частини. Він виніс хороші враження щодо підготовки й духу в корпусі, але визнав, що до одержання постачання корпус на позицію виступити не може"³⁶.

Ставка продовжувала цікавитися станом справ у 34-му корпусі. Командування бентежило, що з'єднання більше двох місяців знаходилося в резерві. Начальник штабу Верховного Головнокомандуючого генерал Духонін звернувся (11. 10. 1917 р.) до начальника штабу Південно-Західного фронту за інформацією про перебіг комплектування та забезпечення 34-го армійського корпусу і запропонував провести попередній бойовий огляд з'єднання³⁷.

18 жовтня генерал Шейдеман повідомив Головнокомандуючому Південно-Західним фронтом, зокрема, про матеріальне забезпечення корпусу і можливість його передислокації на фронт. У результаті перевірки з'ясувалося, що однією з головних причин затримки корпусу в тилу була нестача чобіт та проблеми з обозом ("за станом підвід обозу корпус зробити далекий перехід не може, потрібне перевезення залізничним транспортом"). Настрій у полках, на думку генерала Шейдемана, був задовільним, але деякі частини "під приводом відсутності обмундирування, обозу, української артилерії і необхідності захищати край від розгромів налаштовані проти виступу"³⁸.

На 28 жовтня чисельно особовий склад дивізій корпусу дещо наблизився до штатного розпису. У 104-й дивізії нараховувалося 12237 солдатів та 300 офіцерів-українців (не українців – 23 офіцери і 716 солдатів), а в 153-й дивізії – 11836 солдатів та 222 офіцери-українці (неукраїнці – офіцерів 8, солдатів 130). Не вистачало в корпусі для повного штату 96 офіцерів та 8349 солдатів-українців³⁹.

Значно активізувалося постачання обмундируванням особового складу корпусу. П.Скоропадський із задоволенням зазначав: "Володченко дотримався свого слова: постачання, дякуючи його тиску на інтендантів, почало з'являтися. З цієї сторони справи в корпусі начебто пішли на краще"⁴⁰.

На початок листопаду 1917 року корпус одержав чималу кількість взуття та білизни: 104-а дивізія – 9599 пар чобіт, 20120 натільних сорочок та 27007 спідніх штанів; 153-я дивізія – 8872 пари чобіт, 14454 натільні сорочки й 16405 спідніх штанів. Інтендантська служба наголошувала – "означенною видачею сполна були удовлетворены части"⁴¹. На фоні недопоставок в армію, зокрема, чобіт таке постачання можна дійсно вважати задовільними⁴².

Звичайно, це не могло не відбитися на атмосфері корпусного життя, проведення навчання

прибулих поповнень. Начальник штабу Південно-Західного фронту генерал Стогов, на підставі інформації комкора Скоропадського, з впевненістю сповіщав (28. 10. 1917 р.) Верховного головнокомандуючого, що "...34-й корпус по своєму навчанню не гірше будь-якого іншого корпусу"⁴³.

Проте, стверджувати, що постачання 34-го корпусу проводилося у відповідності до його потреб не доводиться. Особливо це стосувалося надходження теплих речей. 1 листопада була призначена комісія Південно-Західного фронту для обстеження недоліків постачання 34-го корпусу. У неї ввійшли 4 особи: 2 члени української ради Південно-Західного фронту, член фронтового виконавчого комітету та представник начальника постачання фронту⁴⁴.

Очевидно, що в 1-му українському корпусі відчувалась й нестача українських інтендантських кадрів. 7 листопада 1917 р. українська корпусна рада звернулася до полкової ради 18-го піхотного запасного полку з проханням надіслати українців-чиновників ("Позаяк корпус наш український"), які могли б керувати в інтендантському відомстві корпусу⁴⁵.

Про реальний стан забезпечення частин 34-го корпусу, обмундируванням (у тому числі й зимовим), білизною, теплими речами дізнаємося зі зведення, яке 10 листопаду 1917 року подав в корпусний комітет виконуючий обов'язки корпусного інтенданта. Відомості містять детальну інформацію про перелік і кількість речей, які були: затребувані корпусом на 1 листопада; визначені командуванням армії для надання корпусу; одержані корпусним речовим складом; видані частинам дивізій в рахунок їх поточних потреб.

Звернемо увагу на кількість одержаних речей, які поступили на корпусний речовий склад і були видані в дивізії, у відсотковому співвідношенні до затребуваних корпусом. Показники по одержаних речах мали наступний вигляд: 1) обмундирування – суконні сорочки 4700 (8,3%), суконні штани 9146 (57,1%), шинелі 12260 (56,7%); 2) теплі речі – фуфайки бумазейні – 39000 (69,6%), кальсони 39000 (69,6%), онучі суконні 21500 (19,1%), панчохи шерстяні у кількості 20200 були назначені армією і в такій же кількості одержані корпусним інтендантством; 3) зимове обмундирування – кожухи 5000 (31,2%), штани ватяні 24000 (42,8%), тілогрійки 10000 (25%), рукавиці 35500 (31,6%), валянки 7000 (53,8%), папахи 31500 (56,2%), поза затребуваними речами було одержано 1000 башликів⁴⁶. Отже, корпус одержав значну кількість речового постачання. Проте, відсоток виконаних замовлень був досить малим.

Таким чином, українізація 34-го армійського корпусу проходила в складних умовах забезпечення особового складу з'єднання необхідним речовим постачанням. Можна стверджувати, що речові впливання в корпус були недостатніми і не покривали його потреби. У той же час, зважаючи на умови, які склалися із матеріальним забезпеченням російської армії, речові постачання були суттєвими і позитивно вплинули на морально-психологічний стан особового складу 1-го Українського корпусу⁴⁷. У другій половині листопаду 1917 року корпус активно вступив у боротьбу зі збільшуваними частинами, які рухалися із фронту і прифронтової смуги на Київ.

¹ Френкин М. Русская армия и революция. 1917 – 1918. – Мюнхен, 1978.

² Российский государственный военно-исторический архив (далее – РГВИА). – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 562.

³ Звегинцов В. Русская армия 1914 – 1917 гг. – Париж, 1959. – С. 11.

⁴ РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 562.

⁵ Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 року). Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 574.

⁶ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 335.

⁷ Там само. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 562.

⁸ Скоропадський П. Спогади. Кінець 1917 – 1918. – Київ – Філадельфія, 1995. – С. 71.

⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.4081. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 206.

¹⁰ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 380.

¹¹ Там само. – Л. 383.

¹² Там само. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 423.

¹³ Там само. – Л. 221.

¹⁴ Начальник штабу 34 корпусу генерального штабу полковник Сафонов доповідав черговому генералу штабу 7-ї армії, що за липень місяць на поповнення корпусу прибула 21 маршова рота у складі 5346 солдатів і 51 офіцера. – РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 652 а.

¹⁵ РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 423.

¹⁶ Там само. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 1039. – Л. 80.

¹⁷ Френкин М. Вказ праця. – С.450.

¹⁸ У журналі бойових дій (1.06. – 1.08. 1917 р.) командування 34-го армійського корпусу констатувало причини непокори частин 153-ї піхотної дивізії. 9 червня на засіданні полкового комітету 609-го піхотного Красноуфимського полку обговорювалося повідомлення про переміщення полку в район Раковиці для участі в наступальній операції в якості корпусного резерву. Комітетчики наголошували, що 153-я дивізія 17 місяців у складі 34-го корпусу знаходилася на позиції. Останнім часом особовий склад в ротах зменшився до 40 – 50 багнетів, був перевтомлений. Головнокомандуючий Південно-Західним фронтом обіцяв дивізійній делегації відвести дивізію на три тижні в глибокий резерв для відпочинку та поповнення, але обіцянка виконана не була. Полковий комітет настоював на тому, що полки дивізії не боєздатні, а, відповідно, бойові операції за їх участі не можуть бути вдалим. Солдатські посланці були "готові виконати обов'язок після поповнення обмундирування і відпочинку". – РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2986. – Л. 47.

¹⁹ РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 430. 12 серпня одну із дивізій 34-го корпусу оглянув командуючий 7-ю армією генерал-лейтенант Селивачев. Він повідомляв Головнокомандуючого Південно-Західним фронтом, що „українізація йде повільно, укомплектування дуже погано навчене. Офіцери-українці майже виключно прапорщики. Старших чинів українців немає. Внаслідок цього 34-й корпус в найближчий час не може вважатися боєздатним”. – РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 417.

²⁰ РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 425.

²¹ Скоропадський П. Спогади. – С. 71.

²² РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 3803. – Л. 407. Згідно телеграми чергового генерала штабу Румунського фронту (16. 08. 1917 р.) корпус підпорядковувався 8-ї армії і мав знаходитися в її резерві. – РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 582.

²³ Скоропадський П. Спогади. – С. 71. У зв'язку з запланованою передислокацією з'єднання за розпорядженням (23. 08. 1917 р.) чергового генерала штабу Південно-Західного фронту призначені для 34-го корпусу поповнення у кількості 104 офіцерів і 3931 солдат вже відправлялися не в Меджибіж, місце дислокації з'єднання під час українізації, а в район Ларги-Ліпкани. – РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 442. – Л. 669.

²⁴ РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 1039. – Л. 24.

²⁵ Там само. – Л. 30 – 35.

²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 40.

²⁷ Скоропадський П. Спогади. – С.73.

²⁸ Там само. – С. 74.

²⁹ Там само. – С. 76.

³⁰ Там само. – С. 79.

³¹ РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 443. – Л. 117.

³² Там само. – Л. 116, 246.

³³ Там само. – Л. 221, 221об.

³⁴ Цит. за: Голуб П. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 года – февраль 1918 года). – К., 1958. – С. 120, 121.

³⁵ РГВИА. – Ф. 2003. – Оп. 2. – Д. 343. – Л. 10. Здається, що П.Скоропадський, згадуючи про цю подію, помилково датує її не початком жовтня, а початком вересня місяця 1917 року. – Див.: Скоропадський П.

Спогади. – С. 79.

³⁶ Скоропадський П. Спогади. – С. 79, 80.

³⁷ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2986. – Л. 103.

³⁸ Там само. – Л. 104, 104 об.

³⁹ Там само. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 443. – Л. 236.

⁴⁰ Скоропадський П. Спогади. – С. 85.

⁴¹ Постачання було здійснене впродовж серпня – жовтня 1917 року. – ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 127.

⁴² За даними військового міністра Тимчасового уряду О.Верховського потреба армії в чоботях наприкінці осені 1917 року визначалась приблизно в два мільйони пар, а в армію надійшло не більше 900 тисяч пар. – Див.: Верховский А.И. На трудном перевале. – М., 1959. – С. 392.

⁴³ РГВИА. – Ф. 2067. – Оп. 1. – Д. 2986. – Л. 113.

⁴⁴ Там само. – Л. 121.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф. 4104. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 43.

⁴⁶ Підраховано за: ЦДАВО України. – Ф. 4081. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 127 зв.

⁴⁷ Так, наприклад, на 12 листопада в частинах 1-го Українського корпусу, за повідомленням чергового генерала штабу 7-ї армії не було солдатів, затриманих в тилу і переданих до суду за бродяжництво. – РГВИА. – Ф. 2246. – Оп. 1. – Д. 444. – Л. 21.

В статье рассматриваются вопросы украинизации 34-го корпуса русской армии, пополнения его состава, материального обеспечения солдат и офицеров.

Ключевые слова: корпус, украинцы, солдаты, офицеры, фронт, обмундирование, обеспечение.

The article deals with the problems of Ukrainization of the 34th corps of the Russian army, its accession, personnel logistics of soldiers and officers.

Key words: corps, Ukrainians, soldiers, officers, front, equipment, logistics.

ДАВНО ОЧІКУВАНА КНИГА

Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: вибрані праці / М.Ф.Сумцов; упорядкування, підготовка тексту, передмова, післямова та примітки М.М.Красикова. – Харків: Вид-во "АТОС", 2008. – 558 с.; 30 с. іл.

У квітні 2009 року виповнилося 155 років з дня народження видатного знавця народного життя Слобожанщини, талановитого етнографа, неперевершеного фольклориста й філолога, заслуженого професора Харківського університету, академіка АН України Миколи Федоровича Сумцова. До цієї дати Харківський обласний центр народної творчості разом з Християнським благодійним фондом імені Андрія Первозваного, Центральною науковою бібліотекою Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна та Харківською державною науковою бібліотекою ім. В.Г.Короленка здійснив видання вибраних праць М.Сумцова під назвою "Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України".

Як зазначив у післямові упорядник цієї книги Михайло Михайлович Красиков, "Харків на початку XXI століття починає повертати свій борг М.Сумцову"¹, адже після смерті вченого лише незначна частина праць з його доробку була опублікована. Зі здобуттям Україною незалежності побачили світ репринтне видання "Личные обереги от сглаза"², в українському перекладі була видана праця "Культурні переживання". У 2002 р. була перевидана фундаментальна праця вченого "Слобожане"³. І ось, нарешті, перед нами нове видання – найповніше зібрання праць вченого з етнографії та історії культури Слобідської України.

У вступній статті "Вдячний син Слобожанщини. Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю" упорядник подає ґрунтовну інформацію про наукову спадщину М.Сумцова, його життєвий шлях, зокрема, про наукове життя Харкова кінця XIX – початку XX століття.

Упорядник провів велику археографічну роботу. У книзі зібрані статті М.Сумцова, які публікувались в періодичних виданнях ("Харьковские губернские ведомости", "Южный край"), в наукових та науково-популярних часописах ("Киевская старина", "Этнографическое обозрение"), присвячені життю та творчості Г.Квітки, А.Метлинського, І.Манжури, Я.Щоголіва, Б.Грінченка, Д.Яворницького, розвідки про наукове життя Слобожанщини в цілому й Харківського університету зокрема. Ці праці давно стали бібліографічною рідкістю, тому їх перевидання заслуговує на високу оцінку.

М.Красиков провів надзвичайно кропітку роботу по підготовці текстів до друку – вніс орфографічні та пунктуаційні правки, виправив друкарські помилки, склав примітки.

Видання чітко структурно побудоване й тематично розділене. Розділ "Слобожане" вміщує відому історико-етнографічну розвідку М.Сумцова, що друкується повністю, тобто відтворює оригінальне видання з усіма ілюстраціями. Упорядником вдосконалено іменний та предметний покажчик, але, на жаль, не сформовано загального покажчика до видання, що, на нашу думку, було б доречним і корисним та, безумовно, підвищило б його науковий рівень. Окремими розділами подаються також статті М.Сумцова, присвячені дослідникам народної культури Слобідської України Петру Іванову, Олені Радаковій та ін.) й слобожанському кобзарству.

Високої оцінки заслуговує також робота видавців книги. Видання гарно оформлене, добре підібраний шрифт, ілюстративний матеріал. Шкода лише, що переплутані підписи до фотографій на передньому та задньому форзацах.

Вважаємо, що видання вибраних праць Миколи Федоровича Сумцова має надзвичайно

велике значення не лише для дослідників Слобожанщини, а й для усіх, хто цікавиться проблемами української етнології та краєзнавства.

---

¹ Красиков М. М. Сумцов і ми / М. Красиков // Сумцов М. Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України: вибрані праці / упорядкування, підготовка тексту, післямова та примітки М. М. Красикова. – Харків, 2008. – С. 510.

² Сумцов Н. Личные обереги от сглаза.: репр. изд. – Харків, 1991. – 22 с.

³ Сумцов М. Ф. Слобожане: історико-етнографічна розвідка / підгот. тексту й мовна ред. Леоніда Ушкалова; слово до читача, примітки та післямова Володимира Фрадкіна. – Харків, 2002. – 282 с.

НАШІ АВТОРИ

Автушенко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

Бондаренко Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних наук та документознавства Кіровоградського національного технічного університету.

Візер Світлана – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти НПУ імені М.П.Драгоманова.

Визір Наталія – молодший науковий співробітник Інституту керамології, відділення Інституту народознавства НАН України (с. Опішне, Полтавська область), науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в с. Опішному.

Гримич Марина – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу української літератури Національного науково-дослідного інституту українознавства МОН України.

Громова Наталя – кандидат історичних наук, асистент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Данилевич Аліса – здобувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Калитко Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'янських народів Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

Козлов Микола – здобувач кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Копцюх Богдан – здобувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, керівник історико-краєзнавчого гуртка Центру туризму і краєзнавства "Левандівка" у Львові.

Коцур Надія – кандидат історичних наук, професор кафедри медико-біологічних дисциплін ДВНЗ "Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди".

Коцур Юлія – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кравчук Олександр – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського.

Круглова Людмила – кандидат історичних наук, головний зберігач фондів Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Купченко-Гринчук Олексій – аспірант кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Левицький Володимир – аспірант кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Ликова Оксана – керамолог, молодший науковий співробітник Відділу керамології новітнього часу Інституту керамології, відділення Інституту народознавства НАН України (с. Опішне, Полтавської області), старший науковий співробітник Відділу сучасної художньої кераміки Національного музею-заповідника українського гончарства в с. Опішному.

Ніколаєва Анна – магістр кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пак Жчон Хо – професор-дослідник, Гангукський університет зарубіжних досліджень (Корея, Сеул).

Пащенко Вікторія – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Полюхович Юрій – здобувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Савченко Григорій – професор кафедри новітньої історії України історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Троцан Дарина – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Утеніязов Самат – кандидат історичних наук, професор Мадридського університету, викладач Казахського університету міжнародних відносин і світових мов імені Абилай хана та Каспійського державного університету технології та інжиніринга імені Ш.Єсєнова.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 32

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка.

На першій сторінці обкладинки гравюра Я.Музики із серії "Символи Сковороди".

Підписано до друку 19.11.2010. Формат 61x86/8.
Гарнітура Agial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 16.
Тираж 300.